

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

VOLUME 16/1 FEB 2024

Editörler
Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol
Dr. Yunus Emre Çakır

History Studies

International Journal of History

Volume 16/1

Şubat/February 2024

History Studies Dergisi üç ayda bir yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. History Studies Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayım hakları History Studies Dergisi'ne aittir. History Studies International Journal of History Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Yayım Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

The History Studies is an international, peer-reviewed journal and published every three months. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the History Studies. The History Studies has the sole ownership of copyright to all published works. History Studies International Journal of History Licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

The Editorial Board makes the final decision to publish articles.

No article is returned to authors.

*History Studies Dergisi ULAKBİM/TR-DİZİN üyesidir.
Journal of History Studies is a member of ULAKBİM/TR-DİZİN.*

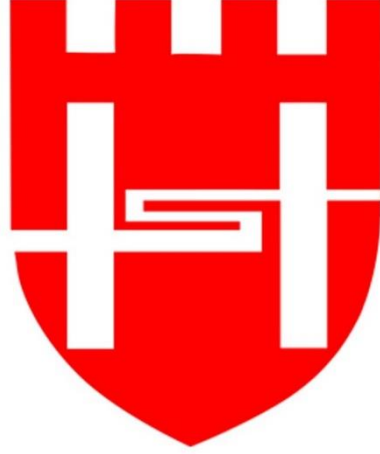
TRDİZİN INDEXED IN
DOAJ

History Studies
www.historystudies.net

History Studies

International Journal of History

ISSN: (Print) 1309 - 4688 - (Online) 1309 - 4173

Editörler

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Dr. Yunus Emre ÇAKIR

Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çankırı/Türkiye

E-posta: history@historystudies.net

Web: <http://www.historystudies.net/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

History Studies

www.historystudies.net

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History

Sahibi-Yayıncı / Owner-Publisher

Prof. Dr. Osman KÖSE

Editörler / Editors

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Dr. Yunus Emre ÇAKIR

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Osmanlı Medeniyeti ve Müessesleri Tarihi

Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK, Genel Türk Tarihi

Prof. Dr. Tülay METİN, Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Hilal ÇİFTÇİ, Yeniçağ Tarihi

Doç. Dr. Musa KILIÇ, Yakınçağ Tarihi

Doç. Dr. Özlem GENÇ, Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Dil Editörleri / Language Editors

Ahmet Görgen - İzmir Katip Çelebi Üniversitesi (Almanca Dil Editörü)

Esra Ericekli- Çankırı Karatekin Üniversitesi (Fransızca Dil Editörü)

Hilal Çiftçi - Çankırı Karatekin Üniversitesi (İngilizce Dil Editörü)

Yasemin Ulutürk Sakarya - İstanbul Sağlık Bilimleri Üniversitesi (Türkçe Dil Editörü)

Kapak Tasarımı

Öğr. Gör. Sezen Tunçkafa

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Fatih Demirel, Prof. Dr. Mucize Ünlü, Dr. Ali Çapar, Prof. Dr. Zübeyde Güneş Yağcı,
Assoc. Prof. Dr. Maria Baramova, Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Prof. Dr. Orlin Sabev

Temsilcilikler / Country Representatives

Almanya: Eva Maria Stolberg (Dr.; University of Duisburg-Essen, Almanya)

Arnavutluk: Hasan Bello (Dr.; Albanoloji Araştırma Merkezi-Tarih Enstitüsü, Arnavutluk)

Hırvatistan: Anđelko Vlašić (Dr., Zagreb Üniversitesi-Hırvatistan)

Romanya : Liliana Boşcan, (Doç. Dr. Bükreş Üniversitesi, Romanya)

Sırbistan: Redžep Škrijelj, (Prof. Dr.; Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)

Slovenya: Božidar Jezernik (Prof. Dr.; University of Ljubljana , Slovenya)

Yunanistan: Esra Özsüer, (Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Kuzey Makedonya; (Prof. Dr. Numan Aruç, MANU, Kuzey Makedonya)

Kırgızistan; (Dr. Gökçe Yoğurtçu, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)

Kazakistan, (Dr. Talgat Moldabay, LN Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)

Özbekistan; (Prof. Dr. Gülnaz SATTAROVA, Özbekistan)

History Studies

www.historystudies.net

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Cilt / Volume 16/1, Şubat / February 2024

Bu Sayının Hakemleri / Referees of this issue

- Prof. Dr. Ayşen SİNA- Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi*
Prof. Dr. Hülya BOYANA- Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM- İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Özgür YILMAZ- Samsun Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah BAY- Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Doç. Dr. Evren KÜÇÜK- Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Kubilay ATİK- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut KARAKULAK- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer KARATAŞ- Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YADİ- Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Arslan DURDU- Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi

EDİTÖRDEN

Değerli History Studies okurları;

Kuruluşunun 15. yılını idrak ettiğimiz şu günlerde History Studies'in 16. Cildinin ilk sayısını siz değerli okuyucularımızla buluşturmanın heyecanını yaşıyoruz. Her sayısında farklı dönemlere, coğrafyalara ve tarih disiplinine ait çalışmalara yer veren History Studies, tarihin geniş yelpazesini kapsayan bir akademik platform haline gelmiş bulunmaktadır. Yayınladığımız bu sayıda;

Doç. Dr. Gülnar Kara'nın kaleminden, "*Rus Elçisi Filipp Nazarov'un Gözünden 19. Yüzyılın Başlarında Hokand Hanlığı*" başlıklı çalışma, Hokand Hanlığı'nın heybetli dönemini Rus elçisi Filipp Nazarov'un bakış açısıyla ele alıyor. Doç. Dr. Kara, Nazarov'un gözlemleri aracılığıyla, dönemin siyasi dinamiklerini, kültürel dokusunu ve Hanlığın genel sosyo-ekonomik yapısını detaylı bir şekilde çözümlenmektedir. Nazarov'un gözünden Hokand Hanlığı'nın karmaşık portresini çizen bu makale, Orta Asya Türk Tarihine önemli bir katkı sunmaktadır.

Xiaobin Huo, "*Silent Revolution in Northern Song: The Power Logic behind Zunwang Rangyi*" başlıklı makalesinde, Zunwang Rangyi'nin liderliğindeki sessiz devrimin altında yatan güç dinamiklerini açıklamak ve bu sürecin Kuzey Song İmparatorluğu'nun tarihindeki rolünü vurgulamak amacıyla detaylı bir analiz ortaya koymaktadır. Xiaobin Huo'nun makalesi, Kuzey Song İmparatorluğu'nun tarihine ışık tutarak, bu dönemin anlaşılmasına önemli bir katkı sunmaktadır.

Ebru Durmaz Akyüz ve Prof. Dr. Hüseyin Üreten'in "*Üç İmparatorun Hayatındaki Kadın 'Agrippina Minor (İS 15-59)': İmparator Caligula'nın Kız Kardeşi, İmparator Claudius'un Karısı, İmparator Nero'nun Annesi*" adlı makalesi, Roma İmparatorluğu'nun karmaşık yapısını ve imparatorluk içindeki aile bağlarının taşıdığı önemi anlamak isteyen okuyucular için kapsamlı bir kaynak olma özelliği taşımaktadır.

Dr. Öğr. Üyesi Resul Turan'ın "*Kafkasya'da Bir Limanın Yükselişi: Poti Limanı (1856-1914)*" adlı makalesi, Poti Limanı'nın kuruluşundan itibaren geçirdiği evreleri, bölgesel ve uluslararası ticaret üzerindeki etkilerini ve limanın stratejik önemini analiz etmektedir. Makale, Rus ve Osmanlı arşiv belgeleri ile özgün tarihsel kaynaklardan elde edilen bilgileri kullanarak, bölgesel ticaretin evriminin anlaşılması ve Poti Limanı'nın tarih içindeki yerinin değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Doç. Dr. Ahmet Dönmez, "*Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana Elçiliği ve İtalya Misyonu (1837-1839)*" başlıklı makalesinde, diplomatik belgeler ve tarihsel kaynaklar temelinde Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana'daki görev sürecini ve İtalya'daki diplomatik faaliyetlerini analiz ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ilişkilerine yeni bir perspektif sunmaktadır. Bu önemli çalışma, Osmanlı diplomasisinin 19. yüzyıldaki seyrine dair bilgiler sunmakla kalmayıp aynı zamanda dönemin uluslararası ilişkilerine de ışık tutmaktadır.

Dr. Nathan Leidholm, "*Paradigms of Frontier Interaction: A New Use for Digenes Akrites*" adlı makalesi, sınır bölgelerindeki etkileşim paradigmalarını inceleyen önemli bir araştırmadır. Dr. Leidholm, Digenes Akrites adlı eserin yeni bir perspektifle nasıl kullanılabileceğini irdeleyerek, sınır bölgelerindeki kültürel etkileşimleri ve bu etkileşimlerin tarih boyunca nasıl şekillendiğini ele almaktadır. Makale, sınır bölgelerindeki kültürel etkileşimleri anlamak adına teorik çerçeveler sunarken, Digenes Akrites'in bu bağlamda nasıl değerlendirilebileceğine dair yeni bir yaklaşım önerisi ortaya koymaktadır. Dr. Leidholm'ın bu çalışması, Bizans ve İslam dünyası sınırı başta olmak üzere sınır bölgeleri ve kültürel etkileşim konularında derinlemesine bir anlayış geliştirmek isteyen okuyucular için önemli bir kaynaktır.

Tüm bu makaleler, yazarlarının özel gayret ve emekleri ile ortaya çıkmış; titiz bir editoryal öninceleme, alan editörü öninceleme ve çift kör hakemlik süreçlerini içeren kapsamlı bir değerlendirme sürecinden geçirilerek şekillenmiş hem ilk başvuru hem de yayınlanmadan hemen önce güvenilir benzerlik tespit yazılımları ile taranmıştır.

Bu sayıda bir de geri çekme makalesi yer almaktadır. *History Studies*, *Yayın Etiği ve Yayında Suiistimal Beyanında* ifade edildiği gibi history@historystudies.net adresi üzerinden dergi editörlüğüne iletilen tüm talep ve ihbarları memnuniyetle karşılanmakta ve titizlikle değerlendirilmektedir. 26 Aralık 2023 tarihli e-posta ile iletilen bir başvuruda bu sayıda geri çekilen makalenin, daha önceden bir başka yerde bildiri olarak yayınlandığı ifade edilmiştir. İddia sahibinden iddiasını destekleyici tüm kanıtları sunması talep edilmiştir. Kanıtlar incelendiğinde “*mükerrer yayın/duplicate publication*” iddiasının doğruluğu sübut bulmuştur. Bu duruma binaen *History Studies*'in tâbi olduğu uluslararası yayıncılık ilkeleri çerçevesinde dergi editörleri tarafından makalenin geri çekilmesine karar verilmiştir.

Bu sayının hazırlanmasında emeği geçen başta yazarlar ve değerli hakemler olmak üzere herkese şükranlarımızı sunarız.

Editörler

FROM EDITORS

Dear readers of *History Studies*;

We present the first issue of the 16th volume of *History Studies*, commemorating its 15th anniversary. *History Studies* is an academic platform covering a wide range of historical periods, geographies, and themes. This issue includes a variety of studies.

Assoc. Prof. Dr. Gülnar Kara's study, titled 'Khanate of Kokand in the Early 19th Century Through the Eyes of Russian Ambassador Filipp Nazarov,' sheds light on the political dynamics, cultural fabric, and general socio-economic structure of the Khanate during the early 19th century. Assoc. Prof. Dr. Gülnar Kara's study, titled 'Hokand Khanate in the Early 19th Century through the Eyes of the Russian Envoy Filipp Nazarov,' sheds light on the political dynamics, cultural fabric, and general socio-economic structure of the Khanate during the early 19th century. The study analyzes these aspects from the perspective of the Russian envoy Filipp Nazarov, providing detailed insights into the period. Assoc. Prof. Dr. Gülnar Kara's study, titled 'Hokand Khanate in the Early 19th Century through the Eyes of the Russian Envoy Filipp Nazarov,' sheds light on the political dynamics, cultural fabric, and general socio-economic structure of the Khanate during the early 19th century. This article contributes significantly to the history of the Khokand Khanate in Central Asia, as seen through the perspective of Nazarov.

In the article 'Silent Revolution in Northern Song: The Power Logic behind Zunwang Rangyi', Xiaobin Huo provides a detailed analysis to explain the power dynamics underlying the silent revolution led by Zunwang Rangyi and to highlight its role in the history of the Northern Song Empire. The article sheds light on the history of the Northern Song Empire and makes an important contribution to understanding this period.

Ebru Durmaz Akyüz and Prof. Dr. Hüseyin Üreten's article 'The Woman in the Lives of the Three Emperors 'Agrippina Minor (AD 15-59)': Sister of Emperor Caligula, Wife of Emperor Claudius, Mother of Emperor Nero', provides a comprehensive resource for readers seeking to understand the intricate structure of the Roman Empire and the significance of family ties within it.

Dr. Resul Turan's article, 'The Rise of a Port in the Caucasus: The Port of Poti (1856-1914),' analyzes the phases of the Port of Poti since its establishment, its impact on regional and international trade, and the strategic importance of the port. The article contributes to the understanding of the evolution of regional trade and the place of the Port of Poti in history, using information from Russian and Ottoman archival documents and original historical sources.

In his article titled 'Mehmed Sadik Rifat Pasha's Vienna Embassy and His Mission to Italy (1837–1839)', Assoc. Prof. Dr. Ahmet Dönmez analyzes Mehmed Sadık Rifat Pasha's tenure in Vienna and his diplomatic activities in Italy. The article offers a new perspective on the Ottoman Empire's relations with Europe, based on diplomatic documents and historical sources. This study provides information on the course of Ottoman diplomacy in the 19th century and sheds light on the international relations of the period.

Dr. Nathan Leidholm's article, 'Paradigms of Frontier Interaction: A New Use for Digenes Akrites,' examines the paradigms of interaction in borderlands. The article discusses cultural interactions in frontier regions and how these interactions have been shaped throughout history. The author explores how Digenes Akrites can be used in a new perspective. The article presents theoretical frameworks for comprehending cultural interactions in borderlands and suggests a novel approach to utilizing Digenes Akrites in this context. Dr. Leidholm's study is a valuable resource for readers seeking an in-depth understanding of borderlands and cultural interaction, especially the border between Byzantium and the Islamic world.

All of these articles are the result of the authors' hard work and dedication. They have undergone a rigorous editorial pre-review, area editor pre-review, and double-blind peer review process. Additionally, they have been screened by reliable similarity detection software both at the initial submission stage and just before publication.

This issue also includes a retraction article. As per the Statement on Publication Ethics and Misconduct in Publication, History Studies welcomes and evaluates all requests and notices submitted to the journal editorial office via history@historystudies.net. On December 26, 2023, an email stated that the retracted article had been previously published elsewhere as a paper. The claimant was asked to provide evidence to support their claim. Upon examination of the evidence, it was determined that the claim of duplicate publication was accurate. As a result, in accordance with international publishing standards, the editors of History Studies have decided to retract the article.

We extend our gratitude to all those who contributed to this issue, including the authors and referees.

Editors

HISTORY STUDIES
Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Volume 16/1, February 2024
CONTENTS / İÇİNDEKİLER

- Doç. Dr. Gülnar Kara **1-21**
Rus Elçisi Filipp Nazarov'un Gözünden 19. Yüzyılın Başlarında Hokand Hanlığı
Khanate of Kokand in the Early 19th Century Through the Eyes of Russian Ambassador Filipp Nazarov
- Xiaobin Huo **23-39**
Silent Revolution in Northern Song: The power logic behind Zunwang Rangyi
Kuzey Song'da Sessiz Devrim: Zunwang Rangyi'nin Arkasındaki Güç Mantiği
- Ebru Durmaz Akyüz Prof. Dr. Hüseyin Üreten **41-66**
Üç İmparatorun Hayatındaki Kadın 'Agrippina Minor (İS 15-59)': İmparator Caligula'nın Kız Kardeşi, İmparator Claudius'un Karısı, İmparator Nero'nun Annesi
The Woman in the Lives of the Three Emperors 'Agrippina Minor (AD 15-59)': Sister of Emperor Caligula, Wife of Emperor Claudius, Mother of Emperor Nero
- Dr. Öğr. Üyesi Resul Turan **67-91**
Kafkasya'da Bir Limanın Yükselişi: Poti Limanı (1856-1914)
The Rise of a Port in The Caucasia: The Port of Poti (1856-1914)
- Doç. Dr. Ahmet Dönmez **93-109**
Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın Viyana Elçiliği ve İtalya Misyonu (1837-1839)
Mehmed Sadik Rifat Pasha's Vienna Embassy and His Mission to Italy (1837-1839)
- Dr. Nathan Leidholm **111-124**
Paradigms of Frontier Interaction: A New Use for Digenes Akrites
Sınırdaki Etkileşimin Örnekleri: Digenes Akrites İçin Yeni Bir Kullanım
- Geri Çekme Makalesi - Retracted Article**
Prof. Dr. Hayati Aktaş **127-139**
GERİ ÇEKİLDİ: Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirmesi ve Türk Askerinin Konumu
RETRACTED: An Assessment of the Activities of German Officers Served in Turkey During the First World War and the Position of Turkish Soldiers

Rus Elçisi Filipp Nazarov'un Gözünden 19. Yüzyılın Başlarında Hokand Hanlığı

Gülнар Kara*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Doç. Dr., Çankırı Karatekin
Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Çankırı/TÜRKİYE
gulmarkara06@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3283-7246

Geliş: 02 Temmuz 2023
Kabul: 05 Aralık 2023
Yayın: 10 Şubat 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının en az bilgi sahibi olduğu ülkelerden biri Hokand Hanlığıydı. Coğrafi açıdan stratejik önemi olan bir bölgede bulunan hanlığın giderek güçlenmesi ve izlediği yayılcı politika Rusya'nın dikkatini çekmekteydi. Ayrıca tarımsal üretim bakımından verimli topraklara sahip olması ve ticaret yollarının keşiştiği noktada bulunması da önemli bir faktördü. İngiltere'nin de Türkistan hanlıklarına ilgisinin artması bu sömürgeci iki büyük gücün rekabetini körüklemekteydi. Bütün bunlar Çarlık Rusya'sının Hokand Hanlığı ile ilişkilerini geliştirmek istemesindeki önemli etkenler arasındaydı. Böylece 19. yüzyılın başlarından itibaren Rus elçileri, tüccarları ve seyyahları farklı zamanlarda Hokand Hanlığı'na gelmişlerdir. Bu çalışmada Hokand Hanlığı'na ilk gelen Rus elçilerinden biri olan F. Nazarov'un elçilik seferinin Rusya-Hokand ilişkileri perspektifinde değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bunun için Rus elçisinin bizzat kendisinin yayınladığı eserden yararlanılmış ve dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırmak suretiyle irdelenmiştir. Türkistan coğrafyası hakkında ilginç bilgiler veren bu hatıratın alan araştırmacıları için katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Çarlık Rusya'sı, Türkistan, Fergana, Kazak Cüzleri

Khanate of Kokand in the Early 19th Century Through the Eyes of Russian Ambassador Filipp Nazarov

Research Article

* Responsible Author,
Assoc Prof. Dr., Çankırı
Karatekin University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
Department of History,
Çankırı, TURKIYE
gulmarkara06@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3283-7246

Received: 02 July 2023
Accepted: 05 December 2023
Published: 10 February 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

At the beginning of the 19th century, one of the countries that Tsarist Russia had the least knowledge of was the Khanate of Kokand. The growing strength of the khanate, located in a region of strategic importance from a geographical point of view, and its expansionist policy attracted the attention of Russia. In addition, having fertile lands in terms of agricultural production and being located at the intersection of trade routes were also an important factor. The increasing interest of England in Turkestan Khanates was fueling the rivalry of these two great colonial powers. All these were among the important factors in the desire of Tsarist Russia to improve its relations with the Khanate of Kokand. Thus, from the beginning of the 19th century, Russian ambassadors, merchants and travelers came to the Khanate of Kokand at different times. This study aims to evaluate the embassy expedition of F. Nazarov, one of the first Russian ambassadors to the Khanate of Kokand, from the perspective of Russia-Kokand relations. For this purpose, the work published by the Russian ambassador himself was utilized and examined by comparing it with other sources of the period. It is thought that this memoir, which provides interesting information about Turkestan geography, will contribute to the researchers in this field.

Keywords: Khanate of Kokand, Tsarist Russia, Turkestan, Fergana, Kazakh Zhuzes

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Kara, G. Rus Elçisi Filipp Nazarov'un Gözünden 19. Yüzyılın Başlarında Hokand Hanlığı. *History Studies* 16, no. 1 (2024): 1-21.

Giriş

1709'da Fergana merkezli kurulan Hokand Hanlığı 1876'da Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilerek tarih sahnesinden silinene kadar Türkistan halklarının siyasi tarihinde önemli rol oynamıştır. O zamanlar Fergana Vadisi'nde hüküm süren Buhara Emirliği'nden görece bağımsızlık kazanan beyliğin ilk hükümdarı Özbeklerin Ming kabilesine mensup Şahruh Biy¹ (1709-1722) idi. Fergana Vadisi, ticaret yollarının geçtiği verimli bir bölgeydi. Siyasi koşulların elverişli olması Şahruh Biy ve ardıllarının komşu ulusları ele geçirerek güçlenmesine olanak sağlamıştır. Hokand hükümdarları sınırlarını genişletmek ve bölgede güçlerini pekiştirmek için Hive ve Buhara Hanlıkları ile mücadele ediyorlar, Çin'deki Mançu Qing hükümetine karşı başkaldıran Doğu Türkistan Müslümanlarına da askerî yardım göndererek bölgede nüfuzlarını arttırmaya yönelik faaliyetlerde bulunuyorlardı. Hokand Hanlığı'nın güçlenmesinde eskiden Türkistan'ın yerleşik sakinleri ve göçebe Kazakların siyasi merkezi olan Taşkent'in fethi önemli bir oynamıştır. 1809'da Taşkent'i ele geçiren Alim Han (1799-1810) Hokandlıların Sırderya şehirlerine doğru ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Bu durum Türkistan'da siyasi hakimiyet kurmayı planlayan Çarlık Rusya'sının da dikkatini çekmekteydi. Bu sırada Çarlık Rusya'sı Kazakların Orta Cüz ve Küçük Cüz'ünün bir kısmını etkisi altına almıştı, Büyük Cüz Kazakları² ise Hokand Hanlığı'nın egemenliği altındaydı. Arşiv kayıtlarına göre, 19. yüzyılın başlarında yaklaşık 150.000 Kazak ailesi Hokand Hanlığı'nın yönetimi altındaydı.³

Çarlık Rusya'sı ve Hokand Hanlığı arasındaki diplomatik ilişkilerin temeli 19. yüzyılın başında atılmıştır. Kaynaklara bakıldığında Hokand-Rus ilişkilerinin başlamasına Orta Cüz Kazak sultanlarının aracılık ettiği görülmektedir. 1804'te Tobolsk'li Tatar tüccar Nerpin'in gönderdiği kervana Türkistan şehrine kadar adamlarıyla rehber ve koruma olarak eşlik eden Orta Cüz kabile reislerinden Bökey Sultan'ın⁴ torunu Ali Sultan sayesinde bölgeye gelen Rus kervanından haberdar olan Hokand hükümdarı Alim Han (1798-1809) Bökey Sultan'a mektup göndererek Rusya ile ticari ilişkiler kurmak istediğini iletmişti. Ancak Rusya-Hokand ticari ilişkilerinin gelişmesine engel olan bazı siyasi koşullar mevcuttu. Çünkü kervanların geçtiği Taşkent şehri ve Hokand Hanlığı arasında siyasi gerginlik devam ediyordu. Dolayısıyla Bökey Sultan, Alim Han'a isteğini Rusya hükümetine iletmeyi vaat etmekle beraber bunun

¹ Türkistan hanlıklarında *han* seçilebilmek için "Cengiz Han soyundan gelme" geleneği hüküm sürdüğü için Hokand hükümdarları *han* unvanını değil *biy* veya *bek* unvanını kullanıyorlardı. Alim Han (1799-1810) döneminden itibaren Hokand hükümdarları *han* unvanını kullanmaya başlamışlardır. V. V. Bartol'd, "Kokand", *Soçineniya* (Moskva: Nauka, 1965) III: 463. Alim Han kendisini resmi olarak *han* ilan eden ve bu unvanla madeni para bastıran (1806/07) ilk hükümdardı (B. M. Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast', Politika, Religiya*. (Taşkent-Tokyo: Yangi Nashr, 2010) 119. Bununla birlikte Hokand hükümdarları amaçlarına uygun olduğunda *emir*, *sahipkiran* vs. unvanları da kullanıyorlardı.

² Cüzler, Kazak halkını oluşturan kabilelerin belirli bir coğrafi ve sosyo-politik örgütlenme biçimi diyebiliriz. Kazak Cüzlerinin (Büyük, Orta, Küçük) oluşumu birçok efsaneyi barındıran tartışmalı bir konudur. Kazakların Cüz sistemiyle ilgili Türkiye'de yapılan araştırmalar için bkz. Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*. (Ankara: TTK Yayınları 2021) 26-34; Osman Yorulmaz, *Kazak Türkleri ve Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler: Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar*. (Ankara: TTK Yayınları, 2013) 12-26.

³ Sarsenbek Yelşibayev, "Yujnyy Kazahstan i Kokandskoe Hanstvo v XVIII-Seredine XIX Vekov" (doktora tezi, Duşanbe Ahmadi Danış Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, 2013) 18.

⁴ Hokand Hanlığı ve Çarlık Rusya'sının arasında ticari ilişkilerin kurulmasında önemli rol oynamış olan Bökey Sultan, Orta Cüz'ün nüfuzlu reislerinden Barak Sultan'ın oğludur. Rus hükümetine yararlı hizmetleri göz önünde bulundurularak 1816'da hanlık başvurusu imparator tarafından onaylanmıştır. Böylece Orta Cüz'de fiilen iki han ortaya çıkmıştır. Diğer Abılay Han'ın oğlu Uali Han idi. Bökey Han'a Orta Cüz'ün 13 kabilesi bağlıydı. 1819'da vefat etmiştir. Qurbangali Halid, *Tauarih Hamsa (Bes Tarih)*. (Astana: Prosper Print, 2014) 151-153. 1817'den itibaren Rus kaynaklarında artık Bökey Han olarak kaydedilmiştir.

gerçekleşmesi için Taşkent ile barış müzakerelerine başlamasını tavsiye etmiştir.⁵ Böylece 1805'te Bökey Sultan'ın oğlu Sultangazi, St.-Peterburg'a elçilik ziyareti esnasında Alim Han'ın Rusya ile ticari ilişkiler kurmak istediğini ve Hokand kervanlarının Rus şehirlerine girmelerine izin verilmesini arzu ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Sultangazi, Hokand'a giden yolun oldukça zorlu olduğunu, dağların arasından geçtiğini, kervanın yağmalanma tehlikesinin bulunduğunu öne sürerek Hokand'a Rus kervanı gönderilmesi durumunda kervana eşlik etmek ve korumak için babasının hizmetlerini teklif etmiştir.⁶ Hokand hükümdarının Rusya ile ilgili düşüncelerinin daha net anlaşılması için Sultangazi Hokand'a gönderilmiştir. Onun görevi Hokand Hanlığı hakkında ayrıntılı bilgiler toplamak ve Rusya ile ticari ilişkileri geliştirme arzusunun doğruluğunu teyit etmektir.⁷ Bu görevini başarıyla tamamlayınca Taşkent ve Hokand'a ticaret yolunun açılmasına sağladığı katkılardan dolayı 1805'te Sultangazi Rus hükümetinin altın madalyası ile ödüllendirilmiştir. Rus hükümeti, bunu Rus malları için yeni bir pazarın ortaya çıkması ve bu bilinmeyen Asya ülkesini inceleme ihtiyacı açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Dönemin Rusya Ticaret Nazırı N. P. Rumyantsev bu fikre olumlu yaklaşmış, dolayısıyla Rusya Dış İşleri Nazırlığı da Sibiry müfettişi General Lavrov'a hükümetin Hokand ile ticari ilişkilerin kurulmasını onayladığını ve onun bu meseleyle ilgili görevlendirildiğini bildirmiştir. Böylece Bökey Sultan'ın şahsi arabuluculuğu ile Rusya-Hokand ticari ilişkilerinin kurulmasına yönelik girişimleri başarılı olmuştur. General Lavrov, 1806'da Rusya Ticaret Nazırı N. P. Rumyantsev'e Nerpin soyadlı bir tüccarın Hokand'a kervan gönderdiğini bildirmiştir. Ancak bu teşebbüs başarısız olmuş, yerli hükümdarların arasındaki anlaşmazlık nedeniyle Nerpin'in gönderdiği kervan sadece Türkistan'a kadar gidebilmiştir.⁸ Hokand kaynaklarından *Tarih-i Şahrui*'de Alim Han'ın da 1809'da Rusya'ya gitmesi için 300 deve yüklü bir ticaret kervanını Taşkent'e gönderdiği kaydedilmiştir. Ancak daha sonra kendisine karşı başlayan darbe girişimi sırasında etrafındakileri kendi tarafında çekmek için hediyeler dağıtmış, Rusya'ya gönderilmesi gereken kervanın malları da bu şekilde elden çıkarılmıştır.⁹ Bu kayıtlara bakılırsa söz konusu darbeden kısa bir süre sonra Alim Han'ın da öldürülmesiyle¹⁰ bu kervanın Taşkent'ten öteye gidemediği anlaşılmaktadır. Ancak tüm bu başarısızlıklar Çarlık Rusya'sını Hokand Hanlığı ile ilişkiler kurma isteğinden vazgeçirememiştir. 15 Kasım 1810'da Petropavlovsk Kalesi'nden bölgenin en zengin tüccarlarından Kalugalı İvan Sveşnikov ve birkaç başka tüccara ait kervan Hokand'a gönderilmiştir. Kervandaki malların toplam değeri 64.469 ruble idi. Bu olay o kadar önemli olmuştur ki Ocak 1811'de Rusya İçişleri Nazırı O. P. Kozodavlev, Ticaret Nazırı N. P. Rumyantsev'e bu kervan hakkında haberin basında yayınlanması gerektiğini bildirmiştir. Böylece Sibiry ordusu komutanı General G. İ. Glazenap'ın raporlarına dayanarak 4 Şubat 1811'de kervanla ilgili haber Moskova gazetelerinde yayınlanmıştır. Sağ salım Hokand'a ulaşan Rus kervanı başarılı ticari anlaşmalar yaparak 16 Mart 1812'de Petropavlovsk Kalesi'ne

⁵ A. Muktar, R. Zhusupov, U. Akhmetova, S. Ismailov, "Diplomatic Activity of Khan Bukey Barakuly in the 80-s of the XVIII – First Quarter of the XIX Centuries (Based on Russian Archival Materials)", *Bylye Gody* 16, Sayı 2 (2021): 547.

⁶ Yu. A. Lysenko, "The Problem of Security of Trade Caravans in Russian-Kazakh Relations in the First Half of the XIX Century", *Bylye Gody* 51, Sayı 1 (2019): 140.

⁷ S. V. Timçenko, "Sredneaziyskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Naçale XIX Veka", *Vestnik KASU*, no. 4 (2009): 235-236.

⁸ N. A. Halfin, *Rossiya i Hanstva Sredney Azii. Pervaya Polovina XIX Veka*. (Moskva: Nauka, 1974) 222-223.

⁹ T. K. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui Kak İstoriceskiy İstoçnik*. (Alma-ata: Nauka, 1987) 98.

¹⁰ 1810'da Alim Han'ın yönetiminden hoşnutsuz olan bazı din adamları ve devlet adamlarının hanın kardeşi Şehzade Ömer ile iş birliği yaparak darbe yapmaları neticesinde öldürülmüştür. Victor Dubovitskii ve Khaydarbek Bababekov, "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", *Ferghana Valley. The Heart of Central Asia*. Editör S. F. Starr, (New York-London 2011) 33.

geri dönmüş, Hokand'dan çeşitli mallar getirmiştir. Bu başarılarından dolayı Kaluga'lı tüccarlar ve onların yetkilisi olan S. Aleynikov Rus hükümeti tarafından ödüllendirilmiştir.¹¹ Bu sırada Hokand hükümdarı Ömer Han idi. 5 Aralık 1810'da Sibiryaya hattı ordusu komutanı General G. İ. Glazenap, N. P. Rummyantsev'e Hokand hanının St.-Peterburg'a bir elçilik heyeti göndermek istediğini iletmiştir. Ocak 1811'de N. P. Rummyantsev, G. İ. Glazenap'a imparatorun bunu onayladığını bildirmiş, böylece Şubat 1811'de General G. İ. Glazenap, Ömer Han'ı bu konuda bilgilendirmek için ona küçük bir Kozak müfrezesiyle¹² birlikte tercüman Kulmamet (Kul-Muhammed) Mamediyarov'u göndermiştir. Mamediyarov'la birlikte gönüllü olarak Çavuş Botakan Kuramsin ve Taşbolat Bekbolatov Molla da bu heyette yer almışlardır. 30 Eylül 1811 tarihli General Glazenap'ın Kont N. P. Rummyantsev'e verdiği rapora göre, Mamediyarov görevini başarıyla tamamlamıştı. 1811'de Hokand şehrine gelen mütercim Mamediyarov başkanlığındaki Rus elçilerini kabul eden Ömer Han selefının Hokand ile Rusya arasındaki ticari ilişkileri geliştirme kararını devam ettireceğini bildirmiştir. Rus elçileriyle birlikte Ömer Han'ın elçileri Rahmetulla Divanbeği, Kuş Baturov ve Şakir Atalık, Atbasar Atalık vd. 1811 yılının sonunda St.-Peterburg'a gelmişlerdir.¹³ Hokand elçileri Kont N. P. Rummyantsev ile görüşükten sonra İmparator I. Aleksandr tarafından kabul edilmişlerdir. Hokand elçilerinin yanında yine Bökey Sultan ailesinin fertleri vardı. Rus imparatorunun Ömer Han'a gönderdiği mektup ve değerli hediyeleri alarak Hokand heyeti Mart 1812'de geri dönüş yoluna çıkmışlardı.¹⁴ Ancak yazın Petropavlovsk Kalesi'ne geldiklerinde çeşitli nedenlerle öldükleri için bunlardan ikisi Hokand'a geri dönememişlerdi. Hokand elçilerinin Rusya topraklarında vefat etmeleri olayının iki ülkenin arasında diplomatik kriz çıkaracağını düşünerek Sibiryaya Hattı komutanı General G. İ. Glazenap, Hokand elçilerine ülkesine kadar eşlik etmesi ve oluşan durumu anlatması için kendi elçisini göndermeye karar vermiştir. Bu misyonu üstlenen Sibiryaya ordusu Doğu dilleri tercümanı F. Nazarov olmuştur. Yaklaşık bir yıl boyunca Hokand Hanlığı'nda kalan F. Nazarov burada geçirdiği zaman zarfında ülkenin şehirleri, iktisadi ve ticari hayatı, askerî gücü ve toplumun dinamikleri hakkında önemli bilgiler edinmiş, gördükleri ve duyduklarını Rusya'ya geri döndükten rapor olarak sunmuştur. Eser 1821'de Kont N. P. Rummyantsev'in desteğiyle¹⁵ "Orta Asya'nın Bazı Halkları ve Memleketleri Üzerine Notlar" başlığı altında bazı eklemeler yapılarak yayınlanmıştır.¹⁶

Eserin F. Nazarov'un imzasını taşıyan (20 Haziran 1820 tarihli) "Hokand Notları" isimli elyazması St.-Peterburg'taki M. Ye. Saltykov-Şçedrin Devlet Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Eserin 1968 yılı baskısını hazırlayan V. A. Romodin, el yazısıyla yazılan orijinal metne daha sonra bir dizi eklemeler yapıldığına dikkat çekmiştir. Çünkü orijinal el yazma 20

¹¹ D. İ. Peters, "Attributsiya Redkih Nagradnyh Medaley Rossii s "Datami", *Nagradnyye Medali Rossii XIX-XX vv. i Grajdanskoj Voyny*. (Moskva: Arheografiçeskiy Tsentr, 1996) 36-18, 48; Halfin, *Rossiya i Hanstva Sredney Azii*, 223.

¹² Rusçada Kazak şeklinde telaffuz edilen bu topluluk (İng: Cossack), genelde çiftçilik, hayvancılık, balıkçılık, yağmacılık gibi farklı meşgalelerle uğraşıyorlardı. Çarlık Rusya'sı belirli haklar ve imtiyazlar karşılığında ülkenin sınırlarının korunması, komşu toprakların işgal edilmesi ve bu bölgelere yayılma politikasında Kozak askerlerinin hizmetlerinden yararlanmıştı.

¹³ Rus arşivleri kayıtlarına göre yukarıda adı geçen elçiler dışında onların akrabaları ve hizmetçileri olan 5 kişi daha vardı. Muktar vd., "Diplomatic Activity", 549.

¹⁴ Peters, "Attributsiya Redkih Nagradnyh Medaley Rossii", 36-18, 48; Muktar vd., "Diplomatic Activity", 549.

¹⁵ Uzun yıllar boyunca Rus hükümetinde üst düzey makamları işgal eden Kont N. P. Rummyantsev 1814'te emekli olduktan sonra, 200 kadar tarihçi, arkeolog ve dilbilimcilerden oluşan esas olarak 1813-1826 yılları arasında faaliyet gösteren bir dernek kurmuştur (Rummyantsev Derneği). Derneğin üyeleri çeşitli tarihi önem arz eden kaynakların yayınlanması, el yazması tarihi eserlerin toplanması, bilimsel gezilerin düzenlenmesiyle ilgili faaliyetler yürütmüşlerdir. V. P. Molçanov, "Gosudarstvennyy Kantsler Rossii Graf N. P. Rummyantsev", *Portrety Vneşnepolititşeskih Deyateley*. (Moskva, 2004) 176-178.

¹⁶ Eserin Türkçeye çevirisi için bkz. Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*. (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2015).

sayfadan oluşmaktaydı ve bu nüshada sonra yayınlanan kitapta mevcut olan Kazak bozkırlarının doğası, göçebe Kazakların yaşam tarzı ve gelenekleri, Türkistan ve Taşkent şehirleri hakkında verilen bilgiler yer almıyordu.¹⁷ Muhtemelen F. Nazarov ilk başta sadece Hokand Hanlığı ile ilgili el yazısıyla hazırladığı raporunu kitaplaştırdığı dönemde sonradan hatırladığı bilgileri eklemiş olabilir. Çünkü bahsettiği bazı olaylara bizzat kendisinin tanık olduğu kurduğu cümlelerden anlaşılmaktadır. Onun eserinden Hokand Hanlığı dışında güzergahı üzerinde bulunan Orta Cüz Kazaklarıyla ilgili de ilginç betimlemeler bulmak mümkündür. F. Nazarov'un eseri sonraki Rus seyyahları ve bilim adamlarının Hokand Hanlığı araştırmalarına kaynak olan değerli bir tarihsel ve etnografik kaynak olmuştur. Bu çalışmada F. Nazarov'un eserinin 1891 yılındaki baskısından yararlanılmıştır.

F. Nazarov'un Hokand Hanlığı'na elçilik seferinin gerçekleştiği yıllarda Hindistan'daki İngiliz kolonisinin önemli isimlerden olan William Moorcroft'un talimatıyla tüccar kılığında 1812-1813 yılları arasında Delhi'den çıkıp Tibet üzerinden Türkistan'a keşif seferi yapan İngiliz casusu Mir İzzetullah'un yolu da Hokand'dan geçmişti. Bu çalışmada onun Hokand gözlemleri F. Nazarov'un kayıtlarıyla karşılaştırılmıştır.

1. Filipp Nazarov'un Hokand Hanlığı'na Elçilik Seferi

F. Nazarov'un biyografisi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak kendi eserinden hayatıyla ilgili bazı ipuçlarını bulabilmek mümkündür. Nazarov, Omsk şehrindeki Asya Okulu'ndan mezun olmuştur ki burada ağırlıklı olarak yerel yönetim için çevirmenler ve kâtipler yetiştirilirdi. Dolayısıyla okulda Rusça dışında doğu dilleri de öğretiliyordu. 1804 yılında Tobol'sk eyaletinin İrtiş hattındaki Çarlakovskiy İleri Karakolu'na tercüman olarak işe giren F. Nazarov, görevi gereği birçok defa sınır bölgelerine (muhtemelen Kazak bozkırlarına) gönderilmiştir.¹⁸ Böylece göçebe Kazakların yaşamı ve gelenekleriyle ilgili çok şey öğrenmişti. Ancak daha uzaklardaki Türkistan ülkelerini gezmek ve tanımak için fırsat arayan F. Nazarov bağlı bulunduğu Sibiryâ hattı komutanı General G. İ. Glazenap'a defalarca bu konuda taleplerde bulunmuştur. 1813 yılında böyle bir fırsat doğmuş oldu. 1812'de St.-Peterburg'tan ülkesine geri dönmekte olan Hokand elçilik heyeti Petropavlovsk Kalesi'nde konaklamıştı. Burada yazarın deyimine göre, elçilerinden birisi hastalıktan vefat etmiş, diğer birisi de parasına göz diken sürgündeki Rus askerlerden birisi tarafından öldürülmüştür. General G. İ. Glazenap, olayın Hokand hükümeti tarafından yanlış yorumlanmasına ve kriz çıkmasına mahal vermemek için Hokand elçileriyle birlikte kendi elçilerini de göndermeye karar vermiştir. Bu görevi üstlenmeye de F. Nazarov gönüllü olmuştur. Elbette ki bu yolculuk çok riskliydi, çünkü öldürülen Hokand elçisi olayına misilleme olarak Hokand hanı tarafından idam edilebilirdi. Ancak F. Nazarov bütün bunları göze alarak "imparatora gayretli hizmet etmek" için hayatını feda etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Böylece elçilik seyahatiyle ilgili hazırlıklar tamamlandıktan sonra ailesi ile vedalaşarak 16 Mayıs 1813'te Omsk şehrinden Petropavlovsk Kalesi'ne, oradan da Kozak birliği koruması altında bir Rus ticaret kervanıyla Kazak bozkırları üzerinden Hokand Hanlığı'na doğru yola çıkmıştır. F. Nazarov, Hokand hanına imparator adına

¹⁷ F. Nazarov, *Zapiski O Nekotoryh Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii*. Hazırlayan V. A. Romodin, (Moskva: Nauka, 1968) 6.

¹⁸ Nazarov, *Zapiski*, 7-8.

mektup ve değerli hediyelerini teslim etmekle yükümlüydü. General Glazenap'ın hediyelere sahip çıkılması, Hokand elçilerine nazik davranılması, aynı zamanda onların gizlice kaçmamaları için sıkı tedbirlerin alınması, Hokand sınırına ulaştıktan sonra Kozak birliğinin geri gönderilmesi, yoldayken Kazakların kervana yağma saldırısı yapabilecekleri ihtimalinin dikkate alınarak gerekli önlemlerin alınması, gerekli görüldüğü takdirde Rus sınır hatlarına ulak göndererek yardım istenmesi ve ülkeye varınca Hokand hanından cevap mektubunun istenmesi konusundaki talimatlarını aldıktan sonra Nazarov yola koyulmuştur. Yolculuk Kazak bozkırları üzerinden geçiyordu. Orta Cüz toprakları üzerinden eylül ayının sonunda Sırderya bölgesindeki Sozak kasabasına ulaşan Rus kervanı, ardından Şımkent'e, oradan da Taşkent'e gelmiştir. Taşkent'te Rus kervanı alıkonulmuş, Nazarov beraberindeki Kozak birliği ile yola devam etmiş ve ekim ayının başında Hokand'a varmıştır. Burada Hokand hanının emriyle Kozak birliği Rusya'ya geri gönderilmiş, F. Nazarov ise yanındaki beş Kozak askerle birlikte Hokand'da kalmaya zorlanmıştır. Hokand Hanlığı'nda kaldığı yaklaşık bir yıl kadar süre zarfında Nazarov birçok şehri ziyaret etmiş, orada dikkatini çeken her şeyi hafızasına yazarak Rusya'ya döndükten sonra notlarını kitaplaştırmıştır. Birçok zorluğun ardından 15 Ekim 1814'te iki Hokand elçisiyle birlikte Petropavlovsk Kalesi'ne sağ salim dönen Nazarov seyahatini kronolojik sırayla kâğıda dökerek, geçtiği şehirler ve karşılaştığı halklarının tasvirini yapmıştır. F. Nazarov elbette ki bir oryantalist ya da coğrafyacı değildi. Yine de Hokand Hanlığı hakkında ilk bilgiler veren gezginlerden biriydi ve onun eseri birçok araştırmmanın temelini oluşturmuştur. Remyantsev Derneği'nin yayınevinde eser Fransızca ve Almancaya tercüme edilmiş, tarihçiler ve coğrafyacılar bu gizemli ülkeyi inceleme fırsatı bulmuşlardır. Türk dillerine hâkim olmanın avantajını iyi kullanan seyyah, Rusya'da Hokand Hanlığı hakkında bilgilerin az olduğunun farkındaydı ve kendi deyimiyle bu bölgenin halklarının yaşam tarzı, gelenekleri, idari sistemi, ticari ilişkileri ve Hokand şehirleri vs. hakkında bilgi toplamaya çalışmıştır.

2. Filipp Nazarov'un Seyahat Notlarında Kazaklar

F. Nazarov'un Hokand Hanlığı'na seyahatinin güzergahı Orta Cüz Kazaklarının topraklarından geçmekteydi. Seyyah, eserinde Kazaklardan dönemin tüm Rus kaynaklarında kaydedildiği gibi Kırgızlar şeklinde bahseder.¹⁹ Gerçek Kırgızları ise Kara Kırgızlar olarak vermiştir. Yazar üzerinden geçtiği Kazak bozkırlarının panoramik tasvirlerini yapar, tarihi mekanlara dikkat çeker. Eserinde Kazakları dört yaşından itibaren ata binen iyi biniciler olarak tanımlamakla beraber onların çok dürüst, ancak çabuk sinirlenen ve kin güden insanlar olduklarını belirtir. Ancak onların günlük hayatta sakin ve eğlenceyi seven halk olduğunun da altını çizer. Onun tasvirine göre, Kazaklar *sıbzgı* ve *dombıra* gibi müzik aletleri çalıp, şarkı söylerler, çeşitli spor müsabakaları organize ederler, kartalla avlanmayı severler. Ayrıca yazar onların kendilerini bir zamanlar dünyayı titreten kudretli Moğolların torunları olarak gördüklerine dikkat çeker.²⁰ Burada muhtemelen onun karşılaştığı Kazak sultanlarının tesiri olmuş olabilir. Türkistan'da gelenek olduğu üzere Kazak han ve sultanları Cengiz Han'ın soyundan geliyorlar; bununla da övünüyorlardı. Kazakların üç Cüz'den (eserde "orda" şeklidir) oluştuğundan bahseden yazar, "Her cüz sultanların idare ettiği 3.000-5.000

¹⁹ Çarlık Rusya'sı döneminin kayıtlarında Kazaklar yanlış olarak Kirgiz veya Kirgiz-Kaysak, Kirgiz-Kazak şeklinde geçiyordu. V. V. Barthold, Miller'in bu hatanın 1734'te *Sanktpeterburgskiye Vedomosti* dergisinde yapıldığını bildirdiğini, ancak 1721'de Kirgiz-Kazak teriminin elçilik kayıtlarında geçtiğini kaydetmiştir. V. V. Bartol'd, "Kirgizi. İstoriçeskiy Oçerk", *Soçineniya*, (Moskva: İzd. Vostoçnoy Literatury, 1963) II: 526.

²⁰ F. Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii*. (St.-Peterburg: İmperatorskaya AN, 1891) 5, 9-11.

çadırdan oluşan beldelerden (*volost*), beldeler de 30-70 çadırdan oluşan *avullara* (çadır köyler) bölünür. *Avullar*, *biyler* veya boy reisleri tarafından yönetilir,” der.²¹ Onun eserinden Kazakların son derece sade bir hayat yaşadıklarını, yemek kültürünün et ve süt ürünlerinden oluştuğunu öğreniyoruz. Kazakların Müslüman oldukları ve birkaç kadınla evlenme hakkının bulunduğunu da anlatan yazar, bununla birlikte Kazak kadınlarının da son derece sağlıklı olduklarını, aynı zamanda mükemmel binici ve erkeklerle eşit düzeyde silah kullandıkları ve savaştıklarının da altını çizer.

Nazarov, başka Rus kaynaklarında pek karşımıza çıkmayan Kazakların bazı evlenme geleneklerini tasvir eder. Onun notlarından kız tarafına başlık parası, yani *kalıñ* olarak hayvanlar dışında esir Kalmukların da verildiğini öğreniyoruz. Bunun dışında yazar “Evlenme vakti geldiğinde gençlerin birbiriyle tanışması için damat bir-iki haftalığına kız tarafını ziyarete gelir. Müstakbel kayınpeder damat için *avulun* dışında ayrı bir çadır kurar. Kadınlar her gece damada gelini getirir ve onları yalnız bırakırlar. Ancak damat geline karşı en ufak bir taşkınlıkta bulunmaz,” diye kaydeder.²² Yazarın anlattığı bu gelenek Kazaklardaki *urın baru* (*gizli gelmek*) adıyla bilinen gelenektir. Aslında bu damat ve gelinin birbirlerini iyi tanımaları, kaynaşmalarını sağlamak için yapılan bir gelenektir. İlk buluşmadan sonra da damat bazı zamanlarda güya gizlice gelinin *avuluna* gece yarısı geliyordu, ancak geleneğe uygun olarak herkes, özellikle de gelinin ebeveynleri bunu bilmiyorlarmış gibi yapıyorlardı. Elbette ki damat gelinle buluşmasını sağlayan kişilere hediyeler vermek zorundaydı.²³

Nazarov'un eserinde Kazaklardaki cenaze töreni ve ölü gömme geleneği de anlatılmıştır. Seyyah yolculuğu esnasında Orta Cüz'den Törtavul boyunun bir *biy*'inin vefatında denk gelmiştir. Merhumun anısına düzenlenen cenaze aş töreni için 15 çadır dikilerek 80 at, 60 koyun kesilmiştir. Ölenin eşleri ise tırnaklarıyla yüzlerini yırtarak ağıtlar yakıyorlardı. Aş ziyafetinden sonra akşam üzere at yarışı düzenlenmiş ve ertesi gün merhumun kesilmiş giysilerinden parçalar hatıra olarak dağıtılmıştır.²⁴ Kazakların mezar kültürünü de anlatan yazar bazı mezarların üzerine dikilen mızrak veya ağaçtan yapılmış şahin heykelciği gördüğünü, bu tür mezarların savaşçı veya kuş avcısı olan kişilerin mezarları olduğunu öğrendiğini de kaydetmiştir. Ayrıca zengin Kazakların akrabalarının cenazelerini gömmek için kutsal bir mekân sayılan Türkistan'a götürdüklerini yazar. Kış mevsiminde cenazenin oraya götürülme olanağının bulunmadığı zamanlarda ise, ilkbahar gelene kadar cenazenin keçeye sarılarak ağaçlara asıldığını, kışın bozkırdan geçerken ağaçta rüzgarla sallanan cesetlerin korkunç bir his

²¹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 6.

²² Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 7-8.

²³ A. Abdulina, M. Moryakova, D. Nogaibayeva, P. Nuskabay, “Relationship of the Sexes in Traditional Kazakh Society and Their Reflection in Family Rituals at the end of the XIX Century”, *Bylye Gody* 18, Sayı 1 (2023): 289.

²⁴ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 16-18. Günümüzde bu gelenek bez parçalarının dağıtılması şeklinde devam etmektedir. Bu geleneğe “jırtıs” (“yırtmak”tan gelir) denir ve genelde yaş ilerlemiş saygın birisi kendi eceliyle vefat ettiğinde “onun yaşını versin” niyetiyle cenazeye gelenlere bez parçaları dağıtılır. Eskiden Kazaklar, bu bez parçalarından uzun yaşamaları ve saygın hayat sürmeleri niyetiyle çocuklarına kıyafet dikerlerdi. *Kazahi. İstoriko-Etnografıçeskoye İssledovaniye*. Hazırlayan G. Ye. Tayjanova, (Almaty: Kazahstan, 1995) 258. Bu gelenek sadece cenazelerde değil, düğünlerle de yapılır. Bu sefer düğün sahibi kendisinin yaşadığı sevinci başkaları da yaşasın niyetiyle *jırtıs* dağıtır. Aslında bu geleneğin kökleri eski çağlara kadar uzanır. M. Kaşgarlı'ya göre, eski Türkler arasında hükümdarları, makam sahiplerini tebrik etmeye gelen misafirlere pahalı ipek kumaşlar parçalar halinde dağıtırlardı ve buna *bışış* deniyordu. M. Qaşqari, *Türük Sözdüğü*, Cilt I, Hazırlayan A. Yegeubay, (Almaty: HANT Paspası, 1997) 423. Kazak Türklerinde aş verme ve at yarışı gelenekleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler için ise bkz. Fatih Ünal, “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, *Bilig*, Sayı 45 (2008): 103-130.

uyandırdığının da altını çizer.²⁵ Aslında bu gelenek birçok halkta olmasına rağmen, Müslüman olan Kazaklarda çoğunlukla kış aylarında defin işleminin mümkün olmadığı zaman zorunlu yapılan bir işlemdi.

Kazakların ceza hukuku da ona ilginç gelmiş olacaktır ki “Kazaklar hiçbir yasaya uymazlar, törenin gereğini yaparlar,” der. Tanık olduğu göçebe mahkemesinin kararı onun betimlemesine göre çok sertti. Örneğin, bir suçluya *biyeler kengeşi* idam kararı vermiş ve bu karar anında infaz edilmiştir. Bahtsız adamın boynuna bağlanan ip atın kuyruğa bağlanmış ve korkunç bir şekilde parçalanıp can verene kadar dörtlüğe koşan at tarafından sürüklenmiştir. Güya adam iki koyun çaldığı için cezalandırılmıştı, oysa Kazakların düşman oldukları komşu yurttaşlarından sürüyle at çaldıkları oluyordu. Bu geleneğin isminin de *barımta* olduğunu eklemeyi unutmayan seyyah, *barımta* geleneğinin düşmanlarından intikam alma amacıyla yapılan ve toplum tarafından da onaylanan bir gelenek olduğunu bildirir.²⁶

Onun gezi notlarında Kazak bozkırlarından ticaret kervanı ile geçmenin oldukça tehlikeli olduğu belirtilir. Rus kervanı Hokand Hanlığı sınırlarına ulaşmak için Orta Cüz topraklarından geçmek zorundaydı. Burada seyyah dönemin Orta Cüz hanı Uali Han’a²⁷ bağlı boylar ile karşılaşmıştır. Ayrıca Uali Han’ın konup göçtüğü Kökşetau (Kökşedağ) eteklerinde bakır ve kurşun madeni çıkarıldığı, bu maksatla kazılan çukurları gözüyle gördüğünü, ancak hanın bunu Ruslara bildirmelerini halkına yasakladığını bildirir.²⁸

Eserde adı geçen Orta Cüz sultanlarından birisi de Kudaymende Sultan’dır.²⁹ Nazarov yola devam ederken kervanın Rus sınırlarından uzaklaşmasıyla birlikte güvenliği sağlamak zorlaşmaya başlamış, bu yüzden Rus idari makamlarıyla iyi ilişkisi olan Kudaymende Sultan’dan topraklarından geçmek için izin almak ve rehberler verilmesini sağlamak için ulak göndermiş, ancak Kudaymende Sultan Ruslara yardım ederek soydaşlarını kızdırmamak, diğer taraftan da kendi topraklarında kervana olası saldırı durumunda Rus hükümeti karşısında suçlu duruma düşmemek için *tölemlerini*³⁰ göndererek kendi *avullarına* yaklaşmamalarını talep etmiştir. Çaresiz duruma düşen Rus kervanı Rus sınırına haberci göndererek takviye birlikler gönderilmesini istemiş, onların kendilerini bulmaları için de küllerin altına hangi yolu takip ettiklerini anlatan notlar gömmüşler, yol üzerindeki ağaçlara ve taşlara isimlerini, tarihi yazmışlar, geceleri ise fenerler yakarak işaret bırakmaya çalışmışlardır. 29 gün sonra Kulanötpes Geçidi’nde 100 kişilik takviye Kozak birliğiyle karşılaşan Nazarov derin bir nefes almış ve Kudaymende Sultan’la tekrar anlaşmak için yanındaki 5 kişiyle onun belirlediği yere gelmiştir. Görüşmenin geçtiği çadırda sultanla birlikte Rus kervanına saldırmaya çalışan boyların reisleri de bulunuyordu. Sultan, Kozak birliklerinin Rus sınırlarına geri dönmesi şartıyla Kazakların kervana saldırmalarını önleyeceğini bildirmiş ve boy reislerinin Rus

²⁵ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 13-14.

²⁶ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 14-15. *Barımta* (intikam amaçlı yapılan at hırsızlığı) geleneği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülner Kara, “Kazak Türklerinin Geleneksel Hukuk Sisteminde Barımta”, *Hırsızlık Kitabı*, Editör Emine Gürsoy Naskali, (İstanbul: Kitabevi, 2019) 163-189.

²⁷ Uali Han (1741-1819), Orta Cüz hanı Abılay Han’ın büyük oğlu olup, 1781’de babasının vefatından sonra han seçilmiş ve 1782’de imparatoriçe II. Yekaterina tarafından hanlığı tescillenmiştir. Çin ve Rusya arasında dengeli politika yürütmeye çalışmıştır. Bağımsızlığını korumaya çaba göstermiş ise de 19. yüzyılın başlarında oluşan siyasi ahval buna izin vermemiştir.

²⁸ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 12-13.

²⁹ Tauke (Tavke) Han’ın soyundan olup, Orta Cüz hanı Semeke Han’ın torunudur.

³⁰ Kazak toplumunda karmaşık etnik süreçler sonucunda ortaya çıkan etnik gruplardan biri *Tölemler*dir. *Töreler ve Hocalar* gibi onlar da Kazak Cüzlerine girmezler. Çoğunlukla savaşlarda esir düşen kimselerden oluşuyordu, dolayısıyla etnik bakımdan çok çeşitliydi. Kazak toplumunda hanlar ve sultanlara hizmet ettiği için onlarla konup göçüyorlardı.

kervanına zarar vermeyeceğine dair yazılı bir taahhüt vererek Rus kervanının Ayırtau (Çatallıdağ) mevkinden geçmesine izin vermiştir. Ayrıca rehber olarak oğlu Konurkulca³¹ ve yeğeni Bulhayır'ı *töle*ngitleriyle birlikte göndermiştir. Seyyah, Kudaymende Sultan'ı kendi halkı arasında oldukça nüfuzlu, 60'lı yaşlarında, orta boylu ve cesur görünümlü kişi olarak tarif eder. Yanında silahlı 300 askeri vardı.³²

Kazak rehberler eşliğinde eylül ayının sonunda o dönem Türkistan'a³³ bağlı olan Sozak kasabasına ulaşan Rus kervanı burada mola vermiştir. Konurkulca Sultan'la birlikte Sozak hâkiminin misafiri olan Nazarov'a kasabayı gezme imkânı da verilmiştir. Onun anlattığına göre, kasabanın yöneticisi Türkistan şehri hâkiminin kardeşi olan Şaytemir isimli birisiydi. Bu sırada Hokand Hanlığı, Türkistan'ı egemenliği altına almak için saldırılar düzenliyordu, dolayısıyla burada Rus heyetiyle birlikte ülkelerine dönmekte olan Hokand elçilerinin alıkonulma riski vardı. Ancak akrabası olan Konurkulca Sultan'ın hatırına Sozak hâkimi Hokand elçilerine zarar vermediği gibi Türkistan hükümdarı olan kardeşinin³⁴ Rus kervanıyla birlikte gelmekte olan Hokand elçilerinden haberinin olmaması için kervanın Türkistan şehrine uğramadan Karatau (Karadağ) üzerinden yollarına devam etmelerini tavsiye etmiştir. Böylece birkaç günlük seferden sonra yine Hokand Hanlığı tarafından işgal edilen eskiden Türkistan'a bağlı olan Şımkent şehrinin sınırlarına ulaşan kervan şehrin hâkimi tarafından iyi bir şekilde ağırlanmış, Taşkent'e kadar kervana eşlik etmeleri için 200 kişilik asker verilmiştir. Şımkent şehrine 3 *verst*³⁵ uzaklıkta 3 gün konaklayan kervan buradan Taşkent'e doğru yola çıkmış, üç günlük yolculuğun sonunda şehre gelebilmiştir.³⁶

3. F. Nazarov'un Hokand Anıları

Eskiden bağımsız bir şehir olan Taşkent o günlerde Hokand Hanlığı'nın egemenliği altındaydı.³⁷ Şehrin valisi Rusları nazik bir şekilde karşıladıktan sonra gümrük vergisi almaları için memurlarını göndermiş, sonrasında kervanın şehre girmesine izin vermiş, Nazarov'un ise heyetiyle Hokand şehrine devam etmesini istemiştir. Nazarov, valinin bitkin yük hayvanlarını dinlendirme bahanesiyle kervanı alıkoyduğunu sonradan anlamıştı. Neredeyse zorla imparatorun gönderdiği hediye kaftanlara da el koyan valinin isteklerini yerine getirmek zorunda kalan Nazarov şehri gezme fırsatı da bulamadan rehbersiz yoluna devam etmiştir. Elçilerden birinin yolu bilmesi sayesinde çeşitli zorluklarla Çirçik Irmağı'nı geçen elçilik heyeti

³¹ Konurkulca Kudaymendeoğlu'nun ismi sonraki dönem Rus kaynaklarında sıkça geçer. Rus yanlısı bir politika izlemiştir.

³² Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 18-25.

³³ F. Nazarov'un Hokand Hanlığı'na geldiği tarihte Türkistan şehri hâlâ bağımsızlığını koruyordu. Ancak seyyahın anlattıklarından Hokand Hanlığı ile aralarının pek iyi olmadığı anlaşılıyor. Dolayısıyla Nazarov'un Türkistan'ı ziyaret etme imkânı olmamıştı. Nazarov'tan 16 yıl sonra (1829-1830) Hokand'a elçi olarak gelen Rus elçisi N. İ. Potanin, yerli halkın Azret Sultan diye de adlandırdığı bu şehrin 1814'te Hokand Hanlığı tarafından işgal edildiği ve şehrin Hokand hanının atadığı vali tarafından yönetildiğini kaydetmiştir. "Zapiski o Kokandskom Hanstve Horunjego N. İ. Potanina", *İstoriya Kazahstana v Russkih Istoçnikah XVI-XX Vekov*. Hazırlayan İ. V. Yerofeyeva (Almaty: Daik-Press, 2007) VI: 259.

³⁴ Ömer Han döneminde Hokand Hanlığı tarafından işgal edilene kadar Türkistan şehrinin hükümdarı Tursun Han'ın soyundan gelen Kazak sultanlarından Tokay Töre idi ve şehir düştükten sonra Buhara'ya kaçmıştır. T. K. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 102.

³⁵ Eski Rus mesafe ölçü birimidir. 1 *verst*, 1,06 km.'ye eşitti.

³⁶ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 30-35.

³⁷ Taşkent, 1810 yılından önce Hokand hanı Alim Han tarafından fethedilmiştir. V. V. Barthold, *Soçineniya*. (Moskva: Nauka, 1965) III: 463, 562.

yol üzerinde çiftçilikle uğraşan Galcaların³⁸ köylerine rastlamıştır. Doğu İranlılar diye tarif ettiği bu halkın çok öfkeli olduğunu ve kendilerine kaba davrandıklarını kaydeden Nazarov, Taşkentlilerden farklı olarak burada kadınların yüzlerini örtmediğine dikkat çeker.³⁹ Galcaların köylerinden 15 *verst* mesafedeki Hocent kasabasının yanından geçen elçilik heyeti Kamışkurgan isimli küçük bir kasabanın yanında bir gece konakladıktan sonra karşıya geçmek için Sırderya Nehri'nin kıyısına varmıştı. Nehirden geçiş 70 kadar deve alabilen düz dipli büyük kayıklarla (platform) sağlanıyordu. Atlar ise yüzdürülerek geçiriliyordu. Nehirden geçiş yöntemi seyyaha çok ilginç gelmişti. Yüklü develer platforma bindirildikten sonra Hokandlılar her bir platforma ikisi önde, ikisi yan tarafta, birisi de dümen görevi görmek için arka tarafta olmak üzere beş atı yelesinden bağlıyorlardı. Atlar bir nevi kürek görevi görüyorlardı. Her bir atın dizgini bir kişinin elindeydi ve onların akıntıya biraz eğik bir şekilde yüzmelerini sağlıyorlardı. Platform karşı kıyıya ulaştığında atları çözerek kıyıya çıkarıyorlardı. Nehrin hızlı akıntısı ve yükün ağırlığına rağmen atlarda bir yorgunluk belirtisi yoktu.⁴⁰ Bu geçitte 20 Hokandlı görev yapıyordu. Nazarov ve arkadaşları Hokand hanı bir memuru Rus heyetini karşılamaya gönderdiği için buradan herhangi bir ücret ödemededen geçebilmişlerdi. Sakinleri çiftçilik ve bahçeciliğin yanı sıra pamuk ve ipek böceği yetiştiriciliği ile uğraşan bir köyde bir gece konakladıktan sonra heyet ertesi akşam nihayet Hokand şehrine ulaşmıştı.

Rus heyeti Hokand'a geldiğinde ekim ayının başlarıydı. Ancak hava sıcaktı, otlar henüz sararmamıştı. Sadece geceleri biraz serin oluyordu. Şehre girdikten sonra Rus heyeti yabancı elçilerin kaldıkları kervansaraya değil şehrin diğer ucundaki içerisinde bir binanın bulunduğu bahçeye götürülmüştü. Burada Hokand elçileri onlardan ayrılmışlar ve F. Nazarov ve yanındaki Kozaklar çadırlara yerleştirilmiştir. Bir memurun komutasında 15 kişilik muhafız birliği Rus heyetinin yanına verilmişti ve bahçe dışına çıkmalarına izin verilmiyordu. Gece F. Nazarov'u ziyaret eden vezir Rus heyetinin geliş sebebini, iki Hokandlı elçinin nasıl öldükleri ve Rus kervanının nereden olduğuna dair sorular sormuş ve sorularının cevabını dinledikten sonra oradan ayrılmıştır. Ertesi gün geri dönerek hanın Rus elçilik heyeti ve hayvanlarının iâşe masraflarını karşılayacağını bildirmekle beraber hâlâ Rus kervanının Taşkent'te neden kaldığıyla ilgileniyordu. Yerel halk onlara çok ilginç gelen Kozakların kıyafetleri ve silahlarını merak ettiğinden Rus heyetini görmek için gün boyunca bahçeye akın ediyordu. Hokandlı memurlar Rus heyetinden askeri hünerlerini göstermelerini istediğinden Kozaklar yürüyüş, kılıç ve tabanca kullanma, manevralar yapma gibi küçük bir gösteri düzenlemiştir.⁴¹

Seyyah, Hokand'da geçirdiği günleri muhtemelen kaldıkları bahçeden dışarıya çıkmalarına izin verilmediği için "tutukluluk" olarak tarif eder. On birinci günde ancak F. Nazarov'un hanın huzuruna çıkmasına izin verilmiştir. Rus heyetinin kaldığı bahçeden han sarayına kadar 15 *verstlik* yol boyunca yolun iki tarafında kılıç, mızrak ve tüfeklerle silahlandırılmış süvariler birliği yerleştirilmişti. Belli ki Hokand hanı da Rus heyetine kendi kudreti ve ihtişamını

³⁸ Kaynaklarda isimleri Galca, Gulça şeklinde geçen bu halk Fergana Vadisi'nin güneyindeki dağlı bölgelerde yaşayan Tacikler idi. Ye. K. Meyendorf'un kaydettiğine göre, Galçalara Rus seyyahlarının Doğu İranlılar demesi onların Farsça dışında başka bir dil konuşmamasından kaynaklanıyordu. Ancak görünimleri bakımından Taciklerden çok farklıydılar ve çok esmerdiler. Ye. K. Meyendorf, *Puteşestviye iz Orenburga v Buharu*. Çeviren Ye. K. Betger, (Moskva: Nauka, 1975) 78.

³⁹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 40.

⁴⁰ Aynı bilgiyi 1829-30'da Hokand'a gelen Rus elçisi N. İ. Potanin de vermektedir. "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 268-269).

⁴¹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 46-50.

sergilemek istiyordu. Nazarov'un *kale-i bateri*⁴² dediği hanın muhafız birlikleri en iyi cins atlara binmişler, güzel kıyafetler ve kırmızı sarıklar giymişlerdir. Diğer askerler ise beyaz sarıklı idiler. Nazarov da imparatoriçenin mektubu ve hediyelerini taşıyan Kozak askerlerden oluşan heyetiyle saraya doğru yola çıkmıştır. Onların önünde zırhlı kalkanlı üst düzey bir memur geliyordu, onun yanında da durmadan davul çalan atlı bir asker ilerliyordu. Her birliğe yaklaşıldığında onların komutanı Hokandlı memura diğer birliğe kadar eşlik ediyordu. Süvariler birliğinden sonra yaya askerler bekliyorlardı. Nazarov, onların silahlarını gelişi güzel taşıdıklarını ve muhtemelen sayılarının az olması sebebiyle Rus heyeti yanlarından geçtikten sonra ara sokaklardan koşarak tekrardan yol üzerine dizildiklerini fark etmiştir. Saraya 150 *sajen*⁴³ kala Rus heyetinin attan inmeleri istenmiş ve saray kapılarına kadar yaya gelmişlerdir. Burada yarım saat kadar bekletildikten sonra sarayın dış kapısından çıkan görevli memur Nazarov'u saray avlusuna alarak pencereden bakan hanı göstererek kendi hükümdarını nasıl selamlıyorsa öyle selam vermesini istemiştir. Nazarov da şapkasını çıkararak reverans yaptıktan sonra içeri alınmıştır. Avludaki halı serilmiş tentenin altında ise han meclisinin en üst düzey memurları oturuyorlardı. İmparatorun mektubu ve çevirisini başının üzerinde tutan Nazarov hanın odasına getirilmiştir. İki vezir Nazarov'un koluna girmiş, üçüncüsü de kapıyı açıyordu. Han basamaklarla yükseltilmiş tahtın üzerinde oturuyordu. Üzerinde Çin ipeğinden yapılmış pahalı parlak bir kaftan, başında da aynı şekilde altın saçaklı sarık vardı. Nazarov'a diz çökmesi emredilmiş ve han mektubu alıp yanındaki vezire vermiş, ardından tahtından kalkarak elçiye elini uzatmıştır. Türkistan geleneklerine uygun olarak Nazarov hanın elini iki eliyle sıkıştır. Bu sessiz selamlaşmadan sonra iki vezir tekrar koluna girerek elçiyi hana sırtını dönmeyecek şekilde kapının yanına götürmüşler. Han, imparatorun halini hatırını sorduktan sonra onun sözlü bir mesajının olup olmadığını sormuş, olmadığını duyunca da Nazarov tekrar dışarıya çıkartılarak diğer yabancı elçilerin de beklediği hanın penceresinin karşısına oturtulmuştur. Nazarov burada Çin, Hive, Buhara, Şehrisebz⁴⁴ ve Galça elçilerinin beklediğini kaydeder. Hediyeler konulan sandıklar hanın odasına götürülüp açıldıktan sonra, baş vezir imparatorun mektubunu meclis üyelerine takdim etmiştir. Tüm elçilere ziyafet verildikten sonra Rus heyeti kaldıkları yere geri dönmüşlerdir. Aynı gün han memurunu göndererek Rusların iki tabanca ve iki tüfek göndermesini istemiştir. Silahları beğenmiş olacak ki geri iade etmeyip yerine 1500 gümüş *rupi* göndermiştir. Artık Rusların pazara gitmelerine izin verildiyse de gardiyan ekibi henüz kaldırılmamıştı. İki gün sonra bazı Kozaklara kaftanlar takdim edilerek ülkelerine geri dönmeleri emredilmiş, ancak Hokand elçilerinin nasıl öldükleri meselesi anlaşılana kadar Nazarov'un yanındaki beş kişiyle ilkbahara kadar burada kalacağı bildirilmiştir. 12 gün sonra yani, Rus Kozak birliklerinin Hokand sınırından çıktıkları haberi gelince saraya çağırılan Nazarov'tan öldürülen Hokand elçisi için nasıl bir tazminat ödemeyi düşündüğünü sorulmuştur. Divan başkanı, ölen elçinin akrabalarına Rus kervanı mallarından bir tazminat ödemeyi ya da Nazarov'un Müslümanlığı seçmesi gibi yollar olduğunu söylemekle beraber aksi takdirde idam edilebileceğine de işaret etmiştir. Müslümanlığı seçtiği takdirde ise, tazminatın saray tarafından

⁴² Hokand kaynaklarından *Tarih-i Şahrui*'ye göre, Alim Han iktidara geldikten sonra tecrübeli askerlerden *kala-bahadur* ismi verilen seçkin bir birlik kurmuştur. O zamana dek Türkler orduya *kara-kazan* veya *kara-çayan* (akrep) diyorlardı. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 95. Kazak şarkiyatçı Ş. Ualihanov, eserinde *galavartı* şeklinde verdiği bu terimin Hokand kaynaklarında *gala-bahadur* olarak kaydedildiğini ve Alim Han döneminde kurulmuş seçkin birliklere verilen isim olduğunu bildirir. Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v 5 Tomah*. (Alma-ata: Glavnaya Redaktsiya Kazakhskoy Sovetskoy Entsiklopedii, 1985) III: 379, not. 6.

⁴³ Eski Rus uzunluk ölçüsü birimidir. 1 sajen = 2,13 metre'dir.

⁴⁴ Eserde Sarsaus (Şarşauz) şeklinde verilmiştir.

ödeneceğini, ayrıca üst düzey bir makam ve üç güzel eş sahibi olacağını eklemeyi de unutmaz. Ancak Rus elçisi kervanın kendisine ait olmadığını, dinini de değiştirmeyi düşünmediğini belirtmiş, her iki öneriyi de reddederek ölüme hazır olduğunu gösterince Hokandlılar pek de ısrarcı olmamıştır.⁴⁵ Muhtemelen Rus elçisini idam etmeyi de göze alamıyorlardı.

O günden sonra saray memurları ile eğlencelerde sık sık bir araya gelen Nazarov hediyelerle bazılarıyla dostluk kurmayı da başarmıştır. Sonunda Hokand hükümeti Nazarov'u bu "kârlı" önerilerine ikna edemeyince bir memuru göndererek Hokand şehrinde 250 *verst* uzaklıktaki hanın korusunun bulunduğu Margilan'a avlanmaya davet edilmiştir. Nazarov, kurduğu arkadaşlıklar sayesinde hükümetin asıl planını da öğrenmişti. Hokand hükümeti bir yolunu bulup onun Rusya'ya kaçacağını düşünüyordu ve onu bu güzergahtan uzaklaştırmak için İran sınırlarına bırakmayı planlamışlardı. Eşlik eden memurların gizli konuşmalarından Margilan'a değil İran sınırındaki Yarmazar Kalesi'ne götürüleceklerini öğrenince Nazarov ıssız bir yere geldiklerinde Hokandlı memura silahla saldırarak gerçeği söylemesini yoksa öldüreceğini konusunda tehdit edince Hokandlı memur gerçeği itiraf etmek zorunda kalmakla beraber istiyorlarsa Margilan'a götüreceğini söyleyip Kuran üzerine yemin etmiştir. Böylece Rus elçilerinin üç ay sürecektir Margilan macerası başlamıştır. Margilan *dathan*'ı⁴⁶ Şay Molla, Rus elçilerinin Hokand hükümetinin emirlerine uymayıp Margilan'a gelmelerine kızmadığı gibi sonrasında Nazarov ile dostluk ilişkileri kurmuştur. Nazarov hediyeler ve tatlı konuşmalarıyla Rus hükümetinin Hokand Hanlığı'na karşı iyi tutumu ve Rusya ile ticaretin Hokand'a sağlayacağı fayda konusunda hanı ikna etme konusunda *dathan*'ı inandırmayı başarmıştır. Sonunda han Rus elçilerinin Hokand şehrine geri dönmelerine izin vermiş, ayrıca ülkenin tüm şehirleri ve köylerini görmeleri için başka bir güzergahı kullanmalarını emretmiştir.⁴⁷

4. F. Nazarov'un Notlarına Göre Hokand Hanlığı'nın Şehirleri ve Yerleşim Yerleri

F. Nazarov, Margilan'dan Hokand şehrine geri dönüş yolunda üzerinden geçtiği hanlığın bazı şehirlerini tarif etmiştir. Şehirlerin mimari yapısı ve kültürel dokusu hakkında değerlendirmeleri yüzeysel olmasına rağmen sonraki araştırmacılar için oldukça yararlı bilgiler de içermekteydi. Nazarov'un Hokand şehirleriyle ilgili coğrafi izlenimleri aşağıdaki şekildedir:

Margilan,⁴⁸ yaklaşık 30 *verst* alana sahiptir. 20.000 kişilik askeri bulunan Yarmazar Kalesi dışında herhangi bir tahkimatları yoktur. Yarmazar Kalesi'ne 12 *verst* mesafede İran'ın Alay Kalesi bulunmaktadır. Şehrin sokakları dar, evleri kilden yapılmış ve evlerde pencere yoktur. Şehirde bazıları tamamen sağlam olan çok sayıda eski yapılar ve revaklar mevcuttur. Şehrin merkezinde açık bir tapınak şeklinde, içinde kırmızı ipek bir bayrağın bulunduğu bir mabet vardır. Hokandlılar için burası kutsal sayılmaktadır. Rivayete göre Büyük İskender Hindistan'dan dönerken çölde vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.⁴⁹ Margilan'a yeni bir vali

⁴⁵ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 50-59.

⁴⁶ *Dathan* muhtemelen *datha* veya *dathah* unvanının bozulmuş halidir.

⁴⁷ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 59-64; Mir İzzetullah'ın kaydettiğine göre Margilan'dan Hokand şehrine birincisi dosdoğru ülkenin içinden [kısmen çöllerden], ikincisi şehir ve köylerden geçen iki yol vardı. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah in the years 1812-13*, Transl. by Captain Henderson, (Calcutta: Foreign Department Press, 1872) 51.

⁴⁸ Mir İzzetullah'ın seyahat notlarında göre bu sırada şehrin hükümdarı Hokand hanının oğluydu. Ancak seyyah onun ismini belirtmemiştir. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 51.

⁴⁹ Burasının Büyük İskender'in mezarı olduğunda dair rivayeti Mir İzzetullah da vermektedir. Ayrıca şehrin o günlerde yıkılmış olan kilden yapılmış surları vardı ve şehrin merkezinde büyük bir sağlam bir minare mevcuttu. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 51.

atandığında yerli din adamları bu bayrağı alır ve şarkılar eşliğinde şehrin içinden geçerek valiye tebriğe gelirler. Yeni vali minnettarlığını göstermek için bayrağa din adamları için brokar ve çeşitli kumaşlar bağlar, onlara para, tahıl ve meyve dağıtır. Şehirdeki pazar yerinde tezgahlar yan yana dizilmiştir. Haftanın iki günü halk kalabalık şekilde burada toplanır. Hükümet memurları tüccarların terazilerini sıkı bir şekilde denetler. Şehirde Buhara ve Kaşgar'a ihraç edilen İran brokar kumaşları ve diğer Asya kumaşları üreten atölyeler vardır. Kaşgar'dan da buraya çay, porselen kap kaçak, boya, *kamfu*,⁵⁰ Çin'in külçe gümüş parası (*yamba*)⁵¹, en iyi Çin kumaşları gelir. Pazarda Doğu İran dağlıları pamuk ipleri çileler halinde satın alırlar ve torbalarla yaya olarak Yarmazar üzerinden Alay Kalesi'ne götürürler. Şehir ahali hallerinden memnun ve sakin bir hayat yaşıyorlar. Kadınları çok zarif ve şıklardır. Rus Kozaklarını da çok beğeniyorlardı ve etrafta yerliler olmadığı zaman yüz perdelerini kaldırarak yüzlerini gösteriyorlardı. Onlarla sohbet ediyorlar, çok eşliliği yasaklayan Rus kanunlarını övüyorlardı.⁵²

Andican, Margilan'a 150 *verst* mesafede Çin tarafında bulunuyor. Kaşgar ile sınırı vardır. Köylerle çevrilidir, meyvesi boldur. Sakinleri ipekböceği yetiştiriciliği, pamuk kumaş işlenmesi ve tarımla uğraşırlar. Civardaki göçebe Kırgızlarla hayvan ticareti yaparlar. Şehrin surları yoktur. Sadece hâkimin konağı 4 kapılı surlarla çevrilidir ve oraya 10.000 kadar asker yerleştirilmiştir. Hâkim, ithal mallardan alınan verginin bir kısmını ayırarak ordusunun masraflarını kendisi karşılar. Şehirdeki evler kilden yapılmış, sokaklar çarpıktır.⁵³

Namangan, Andican'na 120 *verst* uzaklıktadır. Andican ve Namangan arasında etrafı kamışlarla çevrili ve etrafına hendekler kazılmıştır, kuşlar ve hayvanları koruyan muhafızların nöbet tuttuğu Hokand hanının mülkü olan kuru bu şehirdedir. Han avlanmak için büyük maiyetiyle buraya gelir. Namangan'da da hâkimin kalesi dışında herhangi bir tahkimat yoktur. Şehirdeki asker sayısı 1.500'den fazla değildir. Şehrin nüfusu oldukça kalabalıktır. Şehirde pamuk işleme, iplik ve dokuma atölyeleri vardır. Meyve ağaçları boldur ve ülkenin tüm şehirlerine buradan meyveler götürülmektedir. Kırgızlarla da ticaret yapılmaktadır.⁵⁴

Yenikurgan, Namangan'a 100 *verst* uzaklıkta küçük bir kasabadır. Yol boyunca kalabalık köyler ve tarlalar bulunmaktadır. Şehrin kasaba sakinlerinden oluşan 200 kişilik askeri barındıran kasaba yöneticinin kalesi dışında herhangi bir tahkimatı yoktur.⁵⁵

Hokand, Şehir oldukça büyük ve kalabalıktır. 400 kadar mescit vardır.⁵⁶ Düz bir arazi üresine kuruludur. Hokand hanının kalesi dışında tahkimatları yoktur. Çok sayıda su kaynakları vardır. Civarında köyler, tarlalar ve çayırlar bulunur. Toprağı tuzludur. Şehirde sokaklar dar ve yollar döşemesizdir. Evler kilden yapılmıştır. Şehrin merkezinde haftada iki kez pazarın kurulduğu üç taş pazar yeri inşa edilmiştir. Bazı yerlerde antik yapılar mevcuttur. Kalenin yakınında hükümdarın *argımak* atları için pişmiş tuğlalardan yapılmış devasa ahırlar vardır.

⁵⁰ Çin atlası.

⁵¹ Çincedeki *yuanbao*'nun bozulmuş şekli olarak Türkistan halklarında ismi *cambı*, *jambı* şeklinde bilinir. Tam ağırlığı 440 Rus *zlotnik*'dir (yaklaşık 1 kg. 833 gr). *Koy tuyak jambı* olarak adlandırılan daha küçük türü de vardır. İ. Zemlyanitsin, "İstoriçeskiy Oçerk Semipalatinska i Yego Torgovlya", *Materialy Dlya Statistiki Turkestanskogo Kraya*, Vypusk IV (St.-Peterburg 1876): 30. Meyendorf'a göre, yuvarlak mühürlü at nalı şeklindeydi. Meyendorf, *Puteşestviye iz Orenburga*, 129.

⁵² Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 67-70.

⁵³ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 70-71.

⁵⁴ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 71-72.

⁵⁵ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 72.

⁵⁶ 1829-30'da Hokand'a gelen N. İ. Potanin şehirdeki mescit sayısını 100 civarında olarak bildirir. "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 275.

Ordusu 20.000 askerden fazladır.⁵⁷ Hokand şehri ve tüm ülkede pamuk çiçekleri, dut ağaçları bol miktarda bulunur. Her yerde pamuk tarlalarını görmek mümkündür ve Hokandlılar ürettikleri pamuk kumaşları Buhara ile demir, su samuru, sandal ağacı, vitriol, meşe mazısı, çelik, çuha vs. Rus mallarına takas etmektedirler. Pazarlar sandıklar dolusu ipek böceği yumurtasıyla doluydu. Hokandlıların ipekböceği yetiştirmesi çok gariptir. Kadınlar ipekböceği yumurtalarını satın aldıktan sonra ıslak bir beze sararak 12 gün boyunca buharlaşmasını sağlamak için göğüslerinin altına takarak taşıyorlar. Solucanlar yumurtalardan çıkmaya başlayınca ıslak bir bezin altına bir sepet içinde konulur ve güneşe bırakılır. Sepete solucanların beslenmesi için dut ağacının yapraklarını koyarlar. Bu ipekböcekleri o kadar bol ki, Buhara'ya ihraç edilmesine ve Kazaklara satılmasına rağmen, yine ipek bolluğu vardır.⁵⁸

Uratepe, Hokand şehrine 1,5 günlük uzaklıktadır. Hokand Hanlığı'nın egemenliği altında girmeden önce bağımsız bir hükümdarı vardı. Hokand ve Uratepe arasında Sırderya'ya dökülen ırmaklar kıyısında yerleşmiş kalabalık köyler vardır. Yol boyunca kimsenin yaşamadığı eski yapılar çoktu. Şehir Kaşgardivan Dağı'ndan çıkan kaynağın yakınında yer almaktadır. Oldukça geniştir ve arasına derin hendekler kazılmış iki yüksek surla çevrelenmiştir. Sur duvarlarına gerekli olduğunda atış yapabilmek için küçük delikler açılmıştır. Şehrin nüfusu kalabalık, sokakları dar ve evleri kilden yapılmıştır. Yün şalların imal edildiği atölyeler vardır. Halkı Türkmenler, İranlılar ve Buharalı göçebe Araplarla ticaret yaparlar. Hokandlılar şehrin zapt edilmez olduğunu düşünerek şehrin hükümdarını görüşme bahanesiyle Hokand'a çağırdılar ve esir aldılar. Böylece şehre sahip oldular.⁵⁹

Hocend,⁶⁰ Uratepe'ye 1,5 günlük uzaklıktadır. Büyüklüğü bakımından Hokand'dan aşağı değildir. Buhara yönünde bazı yerleri çökmüş olan yüksek bir duvarla korunuyor, diğer tarafında Sırderya vardır. Nüfusu kalabalık, Hokand şehrinde bulunan tüm atölyeler burada da vardır. Şehirde kanallar da bulunmaktadır.⁶¹

Pişket⁶² şehrinin 200 kişilik asker barındırabilecek küçük bir kalesi vardır. Burası biraz sazlık bir yer olmasına rağmen verimli toprağı vardır. Sakinlerinin büyük hayvan sürüleri vardır.⁶³

Taşkent,⁶⁴ Çirçik Irmağı kıyısında bir şehirdir. 20.000 kadar evin bulunduğu bu büyük şehrin büyük bir kısmı vadiye inşa edilmiştir. Şehrin etrafı 15 verstlik pişmemiş tuğladan

⁵⁷ Mir İzzetullah'a göre, Hokand emirinin ordusunda askerlik hizmeti karşılığında toprak ve köy alan 10.000 atlı. Ayrıca devletten herhangi bir maaş almayan ve dolayısıyla hanın yılda sadece bir ay için çağırabileceği 30.000 kadar milis birliği vardı. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 51.

⁵⁸ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 72-75.

⁵⁹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 78-79. Uratepe, 1806'da Alim Han tarafından onun Tacik askerlerinin başarılı hücumuyla ele geçirilmiştir. Ancak bir süre sonra Uratepe tekrar elden çıkmış, Alim Han 12 veya 15 defa Uratepe'ye sefer tertip etmesine rağmen bir sonuç alamamıştı. V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*. (Kazan': Tipografiya İmperatorskogo Universiteta, 1886) 88; Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre*, 31-32. F. Nazarov'un kendi eserinde Hokand hanının barış yapmaya niyetindeymiş gibi elçisini göndererek Uratepe hâkimi Mahmud Han Töre Ahrarî'yi kalesinden çıkmasını sağlayıp esir aldığı ve Hokand'a gönderdiği olay ise 1818'de Ömer Han döneminde gerçekleşmiştir. Yani F. Nazarov'un Hokand Hanlığı'nı ziyaret etmesinden sonra olmuştur. Uratepe hâkimi olarak Recep Kuşbeği atanmıştır. V. V. Bartol'd, *İstoriya Kul'turnoy Jizni Turkestana*. (Leningrad: İzd. AN SSSR, 1927) 103. Yani F. Nazarov'un eserine bu olay sonraki dönemdeki kaynaklar kullanılarak dahil edilmiş olabilir.

⁶⁰ Alim Han döneminde yedi yıllık savaştan sonra 1805'te ele geçirilmiştir. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 14; Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre*, 30.

⁶¹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 81.

⁶² Pskent olmalıdır. Taşkent yakınında küçük bir yerleşim yeri.

⁶³ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 85.

⁶⁴ Taşkent, Alim Han döneminde 1809'da işgal edilmiştir. On bir günlük kuşatmadan sonra şehir düşmüş, Yunus Hoca Buhara'ya kaçmıştır. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 16, 97.

yapılmış yüksek bir surla çevrilidir ve 12 kapısı vardır. Şehrin içinde surlara yakın, yine yüksek duvarlarla çevrelenmiş bahçeler ve üzüm bağları bulunmaktadır. Şehrin çevresinde de bahçeler vardır. Su, kanallar aracılığıyla Çirçik Irmağı'ndan getirilir Her evin avlusunda kadınların su aldıkları ve çamaşırlarını yıkadıkları bir havuz veya küçük bir arık görürsünüz. Bu havuzlarda Taşkentlilerin yıkandığını veya müzik eşliğinde eğlendiğine tanık olursunuz. Camileri çatısız yapılmıştır. Burası en iyi iklime sahiptir ve neredeyse sonsuz yaz diyebiliriz. Toprağı insanın zevkine ve gözüne hitap edebilecek her şeyi üretir. Her yerde meyve bahçeleri ve üzüm bağlarını görürsünüz. Taşkentliler sağlıklı, rahat, neşeli, müziği seven kişilerdir. Bazı zanaatkarlar sınıfı dışında genellikle bahçelerinin bolluğu ile yetinerek aylak bir hayat sürerler. Herhangi bir vergi ödemezler ve sadece kendi iradeleri ile hizmete giderler. Aralıksız geçen kervanlar vesilesiyle, çeşitli Asyalı halkların bulunduğu noktadır. Taşkent halkı İslam inancına sahiptir. Mescitleri çatısız yapılmıştır. Şehirde burasının ilk sakinleri tarafından inşa edildiği rivayet edilen birçok eski terk edilmiş kubbeli tapınak vardır. Şehirden 1/4 *verst* uzaklıkta, 10.000 askeri barındırabilecek bir kale bulunmaktadır. Bu kale Hokand yönünde iki yüksek taş duvar, iki derin hendek, şehir yönünde bir duvar ve 50 *sajen* genişliğinde derin bir hendekle çevrilidir. Kaleye giriş dar bir patika ile sağlanmaktadır. Kalenin ortasında, yüksek bir yerde, etrafı yüksek duvarlarla ve her birinin derinliği 7 kulaç olan 3 hendekle çevrili bir konak inşa edilmiştir. Bu konakta hanın iznini almadan infaz etme yetkisine sahip başkomutan yaşıyor. Taşkent daha önce bağımsızdı ve hükümdarın ikametgahıydı. İşgal edildikten sonra Hokand Hanlığı'nın bir eyaleti olmuştur. Eski hükümdarının konağı yerle bir olmuştur, o yerde artık sadece taş yığınları vardır. Şehrin içinden daima kervanlar geçerler. Taşkent'te kadınların görünmesi yasaktır, akrabası olsa dahi kadının odasına giremezler. Ev sahipleri misafirleri için ayrı odalar hazırlarlar. Kadınlar pazarda sadece peçeli gezerler, zariftirler ve zengin giyinirler. Üzerlerine kaftan, başlarına sarık giyerler, yüzlerini peçeyle örterler.⁶⁵

Şımkent,⁶⁶ Badam Irmağı kıyısında yüksek bir yere inşa edilmiş ve yüksek surlarla çevrilidir. Evleri penceresizdir, dolayısıyla kapıları daima açıktır. Şehre ırmak tarafından sadece bir atın geçebildiği dar bir yoldan girmek mümkündür. Surlardan açılan deliklerden akan ırmak suyu şehrin içindeki kenarlarına değirmenler kurulmuş kanalları (arık) doldurur. Kadınları oldukça güzel, naziktirler ve yüzlerini örtmüyorlardır.⁶⁷

Sozak,⁶⁸ birbirine çok yakın inşa edilmiş 500 kadar taş evden oluşmaktadır. Evlerin pencereleri genel olarak avluya doğru yapılmıştır. Tüm şehirde labirent gibi yapılmış tek bir yuvarlak sokak vardır. Şehir yüksek bir yere inşa edilmiş ve taştan yapılmış yüksek surla çevrilidir, içinde su kanalları çoktur. Yaklaşık 200 kişilik bir garnizon şehrin güvenliğini

⁶⁵ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 91-93.

⁶⁶ Alim Han Taşkent'in işgal edilmesinden sonra Şımkent, Sayram ve Türkistan'a doğru sefere çıkmıştı (1810). Hokandlılar şehri kuşatarak top ateşine tutmuşlardır. Şehrin kuşatması 20 gün sürmüştür, ancak şiddetli soğukların başlamasıyla Hokand ordusu zor durumda kalmış ve kuşatma tam başarıyla sonuçlanmamıştır. Bu sırada kendisine karşı organize edilen darbeden haberdar olan Alim Han, Hokand'a dönmek zorunda kalmıştır. Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 16, 98-99. Ancak Nazarov'un seyahati esnasında Şımkent, Hokand'a tabi idi.

⁶⁷ F. Nazarov'tan 16 yıl sonra Hokand Hanlığı'na elçi olarak gelen Rus elçisi Potanin bu şehir hakkında daha fazla bilgi vermiştir. Potanin, Şımkent'te 600 kadar ev olduğunu ve şehrin yöneticisinin evinin de bulunduğu kaleye 250 kişilik birliğin yerleşebileceğini kaydetmiştir. Ayrıca Nazarov'tan farklı olarak sadece sıradan halk arasında kadınların yüzlerini örtmediğini, ancak üst düzey memurlar ve zenginlerin eşlerinin erkeklerin karşısına çıkmadıklarını belirtmiştir. "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 262-262.

⁶⁸ Türkistan'a bağlı küçük bir kasaba olan Sozak eskiden Kazak hanlarının idarî merkezlerinden birisiydi. F. Nazarov'un seyahati esnasında orada Kazak bir hükümdar olduğuna göre Hokand Hanlığı'na henüz tabi değildi. Alim Han'ın Sırderya şehirlerini ele geçirme teşebbüsü kendisine karşı yapılan darbe neticesinden dolayı yarım kalmıştı.

sağlıyor. Çevresinde tarlalar ve fakir Kazakların dağınık yerleşmiş keçe çadırlarını görmek mümkündür. Şehrin sakinleri çalışkandır, tarımla uğraşırlar ve Sarısu ve Çu Irmakları boyundaki göçebe Kazaklarla değiş tokuş ticareti yaparlar. Kadınları çok nazik ve birçoğu bizim kervanımızı ziyaret ettiler. Burasını Türkistan hükümdarının kardeşi Şaytemir Sultan yönetiyor.

5. F. Nazarov'a Göre Hokand Hanlığı'nda İdari-Askerî, İktisadi Yapı ve Ticaret

F. Nazarov'un eserinde Hokand Hanlığı'nın idari yapısı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Hokand yönetici sınıfının unvanları da Rusçadaki genel tabirlerle kaydedilmiştir. Nazarov'un Hokand Hanlığı'nda bulunduğu dönemde ülkenin hükümdarı Ömer Han idi, ancak yazar eserinde Hokand hanının ismini belirtmediği gibi ondan *emir valiami* unvanıyla bahseder ve 25'li yaşlarında olduğunu kaydeder.⁶⁹ Rus şarkiyatçı V. V. Barthold, bu kişinin Ömer Han olduğunu ve unvanın da Klaproth'un (*Magasin Asiatique*, I, p. 42) belirttiği gibi *vali'ün miyani* değil, *vali'ün niyami* şeklinde olması gerektiğini bildirir.⁷⁰ Ömer Han döneminde hanlığın sınırları genişlemiş, komşu hanlıklarla rekabet etme gücüne ulaşılmıştır. Ömer Han 1814'te Türkistan şehrini hakimiyeti altına adlıktan sonra *emirü'l-müminun* unvanını da kullanmaya başlamıştır.⁷¹

Yukarıda bahsettiğimiz 1811'de St.-Peterburg'a gelen Ömer Han'ın elçileri arasında *divanbeği*, *kuşbeği*, *atalık* unvanlarını taşıyan kişiler olduğundan bu unvanları taşıyan kişilerin ülkedeki üst düzey yöneticilerden oldukları anlaşılıyor. Zaten Rus idari makamları Hokand'tan gelecek olan elçilerin üst düzey makamda olmalarına dikkat eder, üst düzey unvana sahip olmayanların Rusya başkentine gitmelerine izin verilmezdi. Hokand Hanlığı vilayetlere bölünüyor ve büyük vilayetlerin yöneticilerine *hâkim* deniyordu. Nazarov'un kendi eserinde şehrin yöneticisi şeklinde tarif ettiği kişiler bunlar olmalıdır. *Hâkim* makamına *kuşbeği*, *parvanaçi*, *datha* vd. yüksek unvan sahibi kişiler atanıyordu.⁷² Nazarov'un eserinde Margilan yöneticisinin unvanı *dathan* şeklinde verilmiştir. Bu da muhtemelen *datha*'nın bozulmuş hali olabilir. Nazarov'tan sonra Ömer Han'ın oğlu Madali Han döneminde 1829-30'da Hokand'a gelen Rus elçisi N. İ. Potanin Taşkent hâkiminin unvanının *kuşbeği*, Taşkent'e bağlı Şimkent yöneticisinin unvanının *bek* olduğunu belirtir.⁷³

Nazarov, Hokand'a geldiği zaman onu karşılayıp, Rus heyetiyle ilgilenen memurun unvanını belirtmiyor, ancak aynı prosedürleri başından geçiren Potanin'in notlarına bakıldığında bu kişinin unvanı *şegavul* olmalıdır. *Şegavul*, hanın yurtdışından gelen elçilerle temasını sağlayan bir memurdu ve han sarayına kadar Rus heyetine at üstünde eşlik etmişti. Nazarov, Ömer Han'ın huzuruna çıkarılacağı zaman sarayın önünde iki vezirin koluna girerek kendisini hanın huzuruna götürdüğünü kaydeder. Potanin ise, bu kişilerin unvanını *mingbaşı* ve *hoca dathah*

⁶⁹ Kaynaklarda Ömer Han, dış görünüş itibarıyla uzun boylu, siyah sakallı, kırmızı yüzlü, sağ yüzünde siyah beni olan kişi olarak tarif edilir. Hüseyin Şen, "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5 (2021): 126.

⁷⁰ V. V. Bartol'd, "Kokand", *Soçineniya*. (Moskva: Nauka, 1965) III: 463.

⁷¹ Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo*, 143-144.

⁷² Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, 314.

⁷³ "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 260-261.

şeklinde verir. Her ikisi de devlette handan sonraki üst düzey yöneticilerdendi.⁷⁴ *Mingbaşı*, hanın vefatı durumunda veliahdının yaşı küçük olması durumunda onun naibi olarak devleti yönetiyordu. *Hoca dathah* ise, han şehir dışında olduğu zaman onun işlerini yürütürdü.⁷⁵ Nazarov, *kale-i bateri* adı verilen hanın seçkin muhafız birliklerinin kırmızı sarık giyerek, cins atlara bindiğini tasvir eder. Bu, Alim Han döneminde Galçalardan oluşan ve sonraki dönemlerde de varlığını sürdüren muhafız birlikleriydi. Hokand kaynaklarından *Tarih-i Şahrui*'de adı *kala-bahadur* olarak geçen bu birlik Alim Han'ın vefatından sonra varlığını korumuşsa da birçoğu tasfiye edilerek eski itibarlarını kaybetmişlerdi.⁷⁶ Nazarov'un notlarından Hokand Hanlığı'nda düzenli bir ordunun olmadığı, askerlerin disiplin eğitiminin zayıf kaldığı, askerî üniformalarının dahi olmadığı fikrini edinmek mümkündür. Askerlerin kullandığı silahların da kılıç, kalkan, mızrak, balta, yay, tüfek gibi Orta Çağ'dan beri kullanılagelmekte olan silahlar olup güçlü silahlanmış ordu görüntüsünden uzaktı. Az sayıda mevcut olan havan topları pek işe yarıyor gibi gözüküyordu. Bu durumun sonraki dönemlerde de pek değişmediği Potanin'in raporundan anlaşılmaktadır.⁷⁷

Hokand Hanlığı sakinlerinin başlıca meşguliyet alanları çiftçilik, ipekböceği yetiştiriciliği, zanaat ve ticaretti. Fergana Vadisi'nin verimli sulak alanları, ülkenin kervan yollarının merkezinde olması buna iyi bir olanak sağlıyordu. Nazarov'un notlarında ülke halkının büyük çoğunluğunun tarım, ipek böceği yetiştiriciliği ve pamuk üremiyle uğraştığını görebiliriz. Hayvancılık ürünlerini komşu göçebe Kazaklar ve Kırgızlardan takas yoluyla sağlıyorlardı. Şehirler ve şehirlerin yakınlarında sulama kanallarının olması beraberinde tarım alanlarının çoğalmasını etkiliyor ve ekilebilir tarımsal ürünleri çeşitlendiriyordu. Başlıca tahıl ürünü buğday olmakla beraber meyve sebze yetiştirilen bahçeler de çoktu. Rus heyetinin üzerinden geçtikleri her bir şehir veya köylerin yanında tarlalar ve bahçeler vardı. Nazarov, ülkede çok iyi iklim şartlarının mevcut olduğunu, neredeyse tüm yıl boyunca yaz havası olduğunu bildirir. Genel olarak ahalinin huzurlu bir hayatı vardı. Nar, kayısı, şeftali, incir gibi meyve ağaçlarının bol olduğu ülkede seyyahın tasvirine göre, halk yokluk çekmiyordu. Seyyahın anlattığına göre Taşkentliler aylak bir yaşam sürüyorlar ve eğlenceye düşkünlerdi, Margilanlılar da memnuniyet içinde, keyifli bir hayat sürüyorlardı.⁷⁸ Köy ahalisi oradan geçen devlet memurlarının konaklama ve yiyecek masraflarını karşılama dışında herhangi bir vergi ödemiyorlardı. Askerlik de gönüllülük esasına göre yapılıyordu. Şehirler oradan geçen ticaret kervanlarından gümrük vergisi alıyordu. Hokand Hanlığı Kaşgar, Çin, Hive, Buhara ve diğer komşu halklarla ticaret yapıyorlar, ürettikleri pamuk iplikleri, ipek ve pamuk kumaşları Rus mallarıyla değiş tokuş etmek için Buhara pazarlarında satıyorlardı. Bazı şehirlerde kumaş ve iplik üreten atölyeler mevcuttu. Hükümet hile yapmalarına karşın tüccarları sıkı denetim altında tutuyordu. Nazarov, bir tüccarın kırbaçlanarak çıplak olarak sokaklarda gezdirilip, tartıda hile yaptığını

⁷⁴ Mir İzzetullah, Hokand Hanlığı'nda emirden sonraki en yüksek makamdaki kişinin ismini Mirza Yusuf Hocendi, ondan sonraki saraydaki en güçlü yetkilinin ismini Mirza İsmetullah şeklinde verir ve Mirza Yusuf Hocendi'nin kendisine Hokand Medresesi'nin başına geçmesini teklif ettiğini bildirir. *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 52.

⁷⁵ "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 269, 271-271.

⁷⁶ Beysembiyev, *Tarih-i Şahrui*, 95; Mairambek Tagayev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017) 96.

⁷⁷ Potanin, Hokand Hanlığı'nda barış zamanlarında askerlerin kendi memleketinde şahsi işleriyle meşgul olduklarını, sadece lüzum görüldüğünde çağırıldıklarını kaydetmekle beraber topçu ve piyade sınıfının olmadığını bildirir. Sefere çıkıldığında birliklere ayrılır, bu birlikler *ellibaşı*, *yüzbaşı*, *toksoba*, *dathah*, *kuşbeği* tarafından komuta ediliyordu. Askerler, hanın hediyeleri dışında devletten herhangi bir maaş almıyordu. "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 271.

⁷⁸ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 62.

bağırmasına zorlandığına şahit olmuştu. Hırsızlık da sert bir şekilde cezalandırılıyordu. Nazarov'un orada bulunduğu sırada 30 koyun çalan bir hırsız eli kesilerek cezalandırılmıştı.⁷⁹ Seyyah, ülkenin para birimi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Aynı yıllarda Hokand'da bulunan İngiliz casusu Mir İzzetullah'ın kaydettiğine göre, Ömer Han, Hokand'da kendi parasını darp etmeye başlamıştı. Bir *tenge*, 16 *pul*'a eşitti ve pulların her birinin ağırlığı yaklaşık iki *miskal* (bir *miskal* = 4,26 gr) idi. Yerli *tenge*, gümüş kaplı bakır paralardı. Bir Buhara altın *tilla*'sı 150 yerli *tenge*'ye eşitti.⁸⁰ Rus elçisi Potanin de ülkede altın sikkeye *tilla*, gümüş olanına *tenge*, bakır paraya ise *pul* dendiğini kaydetmiştir.⁸¹

Sonuç

Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki en yeni Özbek devleti olan Hokand Hanlığı'yla münasebetleri 19. yüzyılın başlarında başlamıştır. Dönemin kaynaklarına bakılırsa bu ilişkilerin kurulmasında bu sırada bir kısmı Rusya'nın tabiiyetinde olan Orta Cüz Kazak sultanları aktif rol oynamışlardır. Rus hükümeti de bunu Rus malları için yeni bir pazarın ortaya çıkması ve Rusya'nın çok az bilgisinin olduğu bu devletin politik vaziyetini yerinde tespit etmek açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiştir. Ayrıca 19. yüzyılın başlarında Hokand Hanlığı'nın yürüttüğü yayılcı politika da bu bölgeleri kendi çıkar alanı olarak gören Çarlık hükümetini endişelendirmekteydi. Özellikle Rusya'nın ticari ilişkilerinin bulunduğu Taşkent'in Hokand Hanlığı tarafından işgal edilmesi ve Hokanlıların Sırderya boyundaki şehirlere doğru ilerlemesi Çarlık hükümetinin endişelerini haklı çıkarmaktaydı. Bununla birlikte Rus hükümeti, Hokand Hanlığı'yla ilişkilerini güçlendirmeye çalışan Çin'in Türkistan topraklarında güçlenmesine de izin veremezdi. Dolayısıyla bu devletle ilgili toplanan her bilgi Çarlık Rusya'sının Türkistan'da etki alanını genişletme planını uygulamaya geçirmek için yardımcı olacaktı. Bu konuda bölgeye ilk resmi ziyareti gerçekleştiren Rus elçilerinden biri olan F. Nazarov'un Hokand'a elçilik misyonu önemli siyasi sonuçlar vermediyse de iki devletin de siyasi ve ticari ilişkilerini geliştirmek konusunda istekli olduklarını göstermiştir.

F. Nazarov'un elçilik seferi Rus hükümetinin bilgisi dahilinde yerel Rus yöneticileri tarafından organize edilen bir seyahat olarak kabul edilebilir. Çünkü, F. Nazarov, Rus hükümeti adına herhangi bir anlaşma yapmak için görevlendirilmemişti. Onun görevi Rusya'da vefat etmiş Hokand elçileriyle ilgili açıklamalar yapmak ve bölge hakkında önemli stratejik bilgiler toplamaktı. Dolayısıyla onun eserinde herhangi bir anlaşmayla ilgili maddelerden söz edilmiyor. Ömer Han'la sadece bir defa kısa bir görüşme yapmış olan Rus elçisi, ülkede kaldığı süre zarfında daha çok diğer hükümet üyeleriyle dostluk ilişkileri kurmaya, onlardan bilgi almaya gayret etmiştir. Tecrübeli bir asker olarak seyahat güzergahını, bölgenin coğrafi özelliklerini, şehirlere giriş kapılarının sayısı ve kaleleri koruyan asker sayısını ayrıntılı tasvir etmesi aslında onun ne gibi bilgiler edinmek istediğine işaret etmektedir.

Rus elçisi güzergahı üzerinde karşılaştığı göçebe Kazakların evlenme ve cenaze gelenekleri, yönetim sistemi, yaşam tarzları hakkında ilginç betimlemeler yapmıştır. Onun kayıtlarından her

⁷⁹ Nazarov, *Zapiski o Nekotoryh Narodah*, 75-76.

⁸⁰ *Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah*, 52.

⁸¹ "Zapiski o Kokandskom Hanstve", 271-272.

ne kadar Rusya göçebe Kazakları kendi tebaaları olarak kabul ediyorsa da Kazak boylarının bir kısmının bu durumu kabul etmediklerini, hatta düşmanca davrandıklarını görmek mümkündür.

Sonuç olarak Rus elçisi F. Nazarov'un kaleme aldığı eser, o dönem hakkında çok az bilgi bulunan Hokand Hanlığı'nın siyasi konumu, iktisadi durumu, toplum hayatı, komşu devletlerle ilişkileri, şehirleri ve askerî gücü vs. hakkında oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Bununla beraber yazarın batılı seyyahların birçoğunun yaptığı gibi doğu kültürüne üstten bakan eleştirel yaklaşımı da hissedilmektedir. Yine de birçok olaya bizzat şahit olmuş F. Nazarov'un verdiği bilgiler bugün bile kıymetinden bir şey kaybetmiş olmamakla beraber, onun eserinin Hokand Hanlığı tarihi araştırmacıları için değerli bir tarihsel ve etnografik kaynak olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Abdulina, Aksunkar, vd. "Relationship of the Sexes in Traditional Kazakh Society and Their Reflection in Family Rituals at the End of the XIX Century", *Bylye Gody* 18, sayı 1 (2023): 284-294. DOI: 10.13187/bg.2023.1.284
- Babadjanov, B. M. *Kokandskoye Hanstvo: Vlast', Politika, Religiya*. Tokyo-Taşkent: Yangi Nashr, 2010.
- Bartol'd, V. V. "Kirgizi. İstoriçeskiy Oçerk", *Soçineniya*. Cilt II. Moskva: İzd. Vostoçnoy Literatury, 1963.
- Bartol'd, V. V. "Kokand", *Soçineniya*. Cilt III, Moskva: Nauka, 1965.
- Bartol'd, V. V. *İstoriya Kul'turnoy Jizni Turkestana*. Leningrad: İzd. AN SSSR, 1927.
- Beysembiyev, T. K. *Tarih-i Şahruhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*. Alma-ata: Nauka, 1987.
- Doğan, Orhan. *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*. Ankara: TTK Yayınları, 2021.
- Dubovitskii, V., ve Bababekov, K. "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", *Ferghana Valley. The Heart of Central Asia*. Editör S. F. Starr, (New York-London, 2011): 29-69.
- Halfin, N. A. *Rossiya i Hanstva Sredney Azii. Pervaya Polovina XIX Veka*. Moskva: Nauka, 1974.
- Halid, Qurbangali. *Tauarih Hamsa (Bes Tarih)*. Astana: Prosper Print, 2014.
- İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah XVI-XX Vekov*. Cilt VI. Hazırlayan İ. V. Yerofeyeva, Almaty: Daik-Press, 2007.
- Kara, Gülnar. "Kazak Türklerinin Geleneksel Hukuk Sisteminde Barımta", *Hırsızlık Kitabı*. Editör Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2019, 163-189.
- Kazahi. *İstoriko-Etnografiçeskoye İssledovaniye*, Editör G. Ye. Tayjanova, Almaty: Kazahstan, 1995.
- Koç, Dinçer. *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2015.
- Lysenko, Yu. A. "The Problem of Security of Trade Caravans in Russian-Kazakh Relationsin the First Half of the XIX Century", *Bylye Gody* 51, sayı 1 (2019): 138-148.
- Meyendorf, Ye. K. *Puteşestviye iz Orenburga v Buharu*. Çeviren Ye. K. Betger, Moskva: Nauka, 1975.
- Molčanov, V. P., "Gosudarstvennyy Kantsler Rossii Graf N. P. Rumyantsev", *Portrety Vneşnepolitiçeskih Deyateley*, Moskva 2004.

- Muktar, A., vd. "Diplomatic Activity of Khan Bukey Barakuly in the 80-s of the XVIII – First Quarter of the XIX Centuries (based on Russian Archival Materials)", *Bylye Gody* 16, sayı 2 (2021): 543-555.
- Nalivkin, V. *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*. Kazan': Tipografiya İmperatorskogo Universiteta, 1886.
- Nazarov, F. *Zapiski O Nekotoryh Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii*. Editör V. A. Romodin, Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literatıry, 1968.
- Peters, D. İ. "Attributsiya Redkih Nagradnyh Medaley Rossii s "Datami", *Nagradnyye Medali Rossii XIX-XX vv. i Grajdanskoy Voyny*, Moskva: Arheografiçeskiy Tsentr, 1996.
- Qaşgari, M. *Trik Szdięi*, Cilt. I. Hazırlayan A. Yegeubay, Almatı: Hant Baspası, 1997.
- Şen, Hüseyin. "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, sayı 5 (2021): 115-132.
- Tagayev, Mairambek. "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.
- Timçenko, S. V. "Sredneaziyatskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Naçale XIX Veka", *Vestnik KASU*, no. 4 (2009): 235-237.
- nal, Fatih. "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", *Bilig*, sayı 45 (2008): 103-130.
- Valihanov, Ç. Ç. *Sobraniye Soçineniy v 5 Tomah*, Cilt III. Alma-ata: Glavnaya Redaktsiya Kazakhskoy Sovetskoy Entsiklopedii, 1985.
- Yelşibayev, Sarsenbek. "Yujnyy Kazahstan i Kokandskoe Hanstvo v XVIII-Seredine XIX Vekov." Doktora tezi, Duşanbe Ahmadi Danış Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, 2013.
- Yorulmaz, Osman. *Kazak Türkleri ve Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler: Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar*. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Zemlyanitsin, İ. "İstoriçeskiy Oçerk Semipalatinska i Yego Torgovlya", *Materialy Dlya Statistiki Turkestantskogo Kraya*. St.-Peterburg, 1876, 1-86.
- Travels in Central Asia by Meer Izzet-Oollah in the years 1812-13*. Transl. by Captain Henderson, Calcutta: Foreign Department Press, 1872.

SUMMARY

At the beginning of the 19th century, one of the countries that Tsarist Russia had the least knowledge of was the Khanate of Kokand. The growing strength of the khanate, located in a region of strategic importance from a geographical point of view, and its expansionist policy attracted the attention of Russia. In addition, having fertile lands in terms of agricultural production and being located at the intersection of trade routes were also an important factor. The increasing interest of England in Turkestan Khanates was fueling the rivalry of these two great colonial powers. All these were among the important factors in the desire of Tsarist Russia to improve its relations with the Khanate of Kokand.

One of the first ambassadors to the Kokand Khanate was Filipp Nazarov. F. Nazarov, who stayed in the Kokand Khanate for about a year, gathered important information about the country during this time.

There is not much information about the biography of F. Nazarov. However, it is possible to find some clues about his life from his own work. Nazarov graduated from the Asya School in Omsk, which mainly trained translators and clerks for local administration. Therefore, eastern languages were also taught in the school besides Russian. F. Nazarov, who was hired as an interpreter at the Charlakovski Outpost on the Irtysh line of the Tobolsk province in 1804, was sent to the Kazakh steppes many times due to his duty. Thus he learned a great deal about the life and customs of the nomadic Kazakhs. However, F. Nazarov, who was looking for an opportunity to visit and get to know other Turkestan khanates further away, repeatedly made requests to the commander of the Siberian line which he was affiliated, General G. I. Glazenap, in this regard. In 1813, such an opportunity arose. In 1812, the Kokand embassy delegation returning to their country from St.-Petersburg stayed in the Petropavlovsk Fortress. Here, one of the Kokand ambassadors died of illness, and the other one was killed by one of the exiled Russian soldiers who coveted his money. General G. I. Glazenap decided to send his own envoys along with the Kokand envoys in order to avoid misinterpretation of the incident by the Kokand government and the outbreak of a crisis. F. Nazarov volunteered to undertake this task. Of course, this journey was very risky because he could be executed by the Khan of Kokand in retaliation for the murder of the Kokand ambassador. However, F. Nazarov took all these into consideration and declared that he was ready to sacrifice his life to “serve the emperor diligently”. Thus, after the preparations for the embassy trip were completed, he said goodbye to his family and set out on May 16, 1813, from the city of Omsk to the Petropavlovsk Fortress, and from there to the Kokand Khanate via the Kazakh steppes with a Russian trade caravan under the protection of the Kozak union. Nazarov was tasked with delivering the emperor's letter and valuable gifts to the khan of Kokand. The Russian ambassador had the opportunity to roam around the country after meeting with the ruler of Kokand, Omar Han. Nazarov, who took advantage of his command of Turkic languages, was aware of the lack of information about the Khanate of Kokand in Russia, and tried to gather information about the lifestyle, customs, administrative system, commercial relations of the peoples of this region and cities of Kokand, etc. Thus, he presented what he saw and heard as a report after returning to Russia. Nazarov's report was published in 1821 as “Notes on Some Peoples and Homelands of Central Asia” with some additions. From his work, apart from the Khanate of Kokand, it is also possible to find interesting information about the traditions of the nomadic Kazakhs on his route. This work, which was later translated into French and German, became a valuable historical and ethnographic source for the researches of later Russian travelers and scientists on the Kokand Khanate.

Silent Revolution in Northern Song: The power logic behind Zunwang Rangyi

Xiaobin Huo*

Research Article

* Responsible Author,
City University of Hong Kong
Hong Kong/CHINA
xiaobihuo3-c@my.cityu.edu.hk
ORCID: 0000-0001-5953-5497

Received: 08 July 2023
Accepted: 10 December 2023
Published: 10 February 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

ABSTRACT

This article examines the formation logic behind the principle of Zunwang Rangyi in early Northern Song dynasty (960–1127) of China. A common interpreting mode for the formation of the theory of Zunwang Rangyi is the externality approach that it's the threat of military lords and "barbarian" invasion that promoted the formation of the institutional devices based on the principles of Zunwang Rangyi in the Song dynasty. I propose another internality approach by studying how Zunwang Rangyi theory has been transformed in early Northern Song by internally driven factors caused by the Shidafu crisis and how its core principles were mirrored in early Northern Song's institutional design and state building. With a historical and documentation methodology with a focus on the work of several thinkers of early Northern Song, this research would enrich the current scholarship on the formation and evolution of institutional and state building of early Northern Song and its intellectual background.

Keywords: Zunwang Rangyi, early Northern Song, Shidafu, Confucianism, Yi-Di

Kuzey Song'da Sessiz Devrim: Zunwang Rangyi'nin Arkasındaki Güç Mantığı

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
City University of Hong Kong
HONG KONG/ÇİN
xiaobihuo3-c@my.cityu.edu.hk
ORCID: 0000-0001-5953-5497

Geliş: 08 Temmuz 2023
Kabul: 10 Aralık 2023
Yayın: 10 Şubat 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ÖZ

Bu makale Çin'in erken Kuzey Song hanedanlığında (960-1127) Zunwang Rangyi ilkesinin ardındaki oluşum mantığını incelemektedir. Zunwang Rangyi teorisinin oluşumuna yönelik yaygın bir yorumlama biçimi, Song hanedanlığında Zunwang Rangyi'nin ilkelerine dayanan kurumsal aygıtların oluşumunu teşvik eden şeyin askeri lordların tehdidi ve "barbar" istilası olduğu yönündeki dışsallık yaklaşımıdır. Zunwang Rangyi teorisinin erken Kuzey Song'da Shidafu krizinin neden olduğu içsel faktörler tarafından nasıl dönüştürüldüğünü ve temel ilkelerinin Kuzey Song'un erken dönem kurumsal tasarımına ve devlet inşasına nasıl yansıdığını inceleyerek başka bir içsellik yaklaşımı öneriyorum. Erken Kuzey Song'un çeşitli düşünürlerinin çalışmalarına odaklanan tarihsel ve belgeleme metodolojisi ile bu araştırma, erken Kuzey Song'un kurumsal ve devlet yapılanmasının oluşumu ve evrimi ile entelektüel arka planına ilişkin mevcut bilgi birimini zenginleştirecektir.

Anahtar Kelimeler: Zunwang Rangyi, erken Kuzey Şarkısı, Shidafu, Konfüçyüsçülük, Yi-Di

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Huo, X. Silent Revolution in Northern Song: The power logic behind Zunwang Rangyi. *History Studies* 16, no. 1 (2024): 23-39.

Introduction

Under the context of Tang-Song transition of ancient China, the theory of *Zunwang Rangyi* (Honor the King and drive off the barbarians 尊王攘夷) of the Song dynasty is an important but also illusive issue in the intellectual and institutional research of the Song dynasty. *Zunwang Rangyi* was not a new concept, which could be traced back to the time of *Spring and Autumn Annals* (春秋). Sima Qian (司馬遷 145–86 BC) said “in order to expound the kingly way of government by justice...Confucius drafted the *Spring and Autumn Annals* based the history of State Lu...for the making of basic principles and laws 孔子明王道...興於魯而次春秋...以制義法”¹. From Sima Qian’s narration, the purpose of *Annals* was to “expound the kingly way”, for which an important route was “*Rangyi*”, and the narration of the *Annals* was largely based on this logic. Duke Zhuang of State Zheng (*Zheng zhuanggong* 鄭莊公 757–701 BC) and Duke Huang of State Qi (*Qi huangong* 齊桓公 ?–643 BC) both reinforced their purpose of *Zunwang* by victory military actions against the “barbarians” threatening the Central Lands (*Zhongguo* 中國). Ouyang Xiu (歐陽脩 1007–1072) in the Northern Song also said “Confucius drafted the *Annals* to honor Zhou court, and we could understand where *Zhengtong* to be found 仲尼作《春秋》，區區於尊周而明正統之所在”².

In early Northern Song, *Zunwang Rangyi* become an important concept to understand the unique institutional devices of the Song dynasty. In the Song dynasty, *Zunwang Rangyi* was given the meaning of honoring the superior status of Song China and fortifying Song China not only against other tribal regimes established by “barbarians”³, but also against other intellectual theories other than Confucianism. It laid the foundation of the two pillars of the neo-Confucianism in the Song dynasty, the first one is *Daotong* (道統), the genealogy tradition of Confucianism thoughts or ideas, proposed by Han Yu (韓愈 768–824)⁴ in the Tang dynasty. The second one is *Zhengtong* (正統)⁵, the standard succession line of the legitimate dynasties which could solely represent the Central Lands.

In the theoretical matrix of *Zunwang Rangyi*, *Daotong* functioned as the intellectual tool for *Shidafu* (士大夫 scholar-official who believed in and practiced Confucianism)⁶ in the Song dynasty to protect the dominating status of Confucianism, which was threatened by other ideologies during the chaos from later Tang dynasty to the Five Dynasties. These non-Confucianism theories, such as Buddhism and Taoism, were all categorized as the ideologies of “Barbarians”. On the other hand, *Zhengtong* functioned as the political tool for the Song

¹ Sima Qian, *Shi ji* 史記 (Records of the Grand Historian). (Beijing: Zhonghua Shuju, 2009), 12.

² Ouyang Xiu, *Ouyang Xiu quanji* 歐陽修全集 (Collected works of Ouyang Xiu). (Beijing: Zhonghua Shuju, 2001), 2:281.

³ Such as the Liao (遼, 916–1125), the Western Xia (西夏, 1038–1227) and the Jin (金, 1115–1234) dynasties.

⁴ Chen Yinke, *Jinming guan conggao chubian* 金明館叢稿初編 (The Initial Collection of Articles of Jinmingguan). (Shanghai: Sanlian Bookstore, 2015), 319-333.

⁵ *Zhengtong* was defined by Ouyang Xiu (歐陽修 1007-1072) as follows: “*Zheng* is to correct the injustice in China; *Tong* is to unify the inconformity in China 正者，所以正天下之不正也；統者，所以合天下之不一也”，so “assuming the justice of China and unifying China into One shall be called *Zhengtong* 居天下之正，合天下于一，斯正統矣” (see Ouyang 2001, 2.269). Song Xiang (宋庠 996-1066), who used to be the Prime Minister, in his *Jinian tongpu* 紀年通譜 (The Complete Chronology of Annals) which five categories: *Zheng*(正)、*Run*(閏)、*Wei*(偽)、*Zei*(賊)、*Manyi*(蠻夷) (Ma 2011, 9.5599). It’s clear that in official *Zhengtong* theory, the Yi-Di had been considered.

⁶ The meaning of *Shi* was also transforming in the history. In the Tang dynasty, “Those steeped in literary knowledge or martial skills constitute so-called scholar-officials. 諸習學文武者為士”. In the Song dynasty, the *Shi* only denoted to the people with literary knowledge.

dynasty to claim the legitimacy of Song China against other tribal regimes coexisting and competing with the Song dynasty. The common social background of the two pillars was frequent military defeats of Song China against neighboring regimes, and the role of *Daotong* or *Zhengtong* were also transformed from time to time, but the two concepts constituted the essential nucleus of the *Zunwang Rangyi* theory across the Song dynasty.

A commonly accepted interpreting mode for the formation of the theory of *Zunwang Rangyi* of the Song dynasty is the social-political explanation mode that it's the threat of military lords and "barbarian" invasion that promoted the formation of the institutional devices based on the principles of *Zunwang Rangyi* in the Song dynasty. This approach could be called as an externality approach. However, the emphasis of external influences is not sufficient for a comprehensive understanding of the transformations of the principles of *Zunwang Rangyi* in early Northern Song.

From a broader historical view, the military disadvantage against neighboring tribal regimes was not the only factor to the state governing thoughts and policy in previous Chinese dynasties. On the other hand, some new features of the *Zunwang Rangyi* theory in early Northern Song were not fully explained by the externality approach. Rao Zongyin noticed that in the Northern Song only *Zunwang* was emphasized and the element of *Rangyi* was less important⁷. The issue that how element of *Rangyi* was transformed in early Northern Song was still not fully discussed. In addition, both Rao and Yang Shaoyun pointed the odd phenomenon within the *Daotong* theory that major proponents of *Daotong* categorized domestic Taoism and alien Buddhism together to be the opposite side of the orthodox tradition of the Confucianism Sages in the Central Lands. It's also worth to note that the narrators of the *Zunwang Rangyi* theory in the Song dynasty were mostly the *Shidafu*, who, different from modern professional scholars or politicians, always had double identities of the both and their academic opinions would directly influence and guide political and institutional practices of the state. So, the transformation of *Shidafu*'s attitudes on *Zunwang Rangyi* was the mirroring of the deep evolution logic of the institutional devices of early Northern Song. All of the above dispersive but closely connected factors in early Northern Song seem to point to an unnoticed but important internal transformation of *Zunwang Rangyi* theory in early Northern Song.

This article aims to bring this internal transformation to the agenda, so that the nature of the principles of *Zunwang Rangyi* can be understood more deeply. In specific, this article will study how the *Zunwang Rangyi* theory has been transformed in early Northern Song by internally driven factors caused by the *Shidafu* crisis and how its core principles were mirrored in early Northern Song's institutional design and state building. In the following discussions, after a brief literature review, I first, briefly, describe the Yi-Xi distinction before the Song dynasty. Then I review the internality of the *Zunwang Rangyi* theory in early Northern Song. Following this review, I continue to examine how the internality of *Zunwang Rangyi* theory was mirrored with the institutional building in early Northern Song. I conclude by considering several implications of the arguments of this article for current research on the institutional building of early Northern Song.

1. The Question and Literature Review

In view of the above introduction, the matrix of *Zunwang Rangyi* theory in the Song dynasty was not only an intellectual theme, but also featured with strong social and political

⁷ Rao Zongyin, *Zhongguo shixue shang zhi zhengtonglun* 中國史學上之正統論 (*The Zhengtong theory in Chinese historiography*). (Beijing: Zhonghua Shuju, 2015), 81.

implications. It was echoed in the unique power evolution logic of early Northern Song, when the *Neo-Confucianism* theory, supported by the newly rising *Shidafu* class, was formed. Simply speaking, this article mainly addresses two closely connected issues: the first one is the transformation logic of the *Zunwang Rangyi* theory in early Northern Song, and the second one is the relationship between the transformed *Zunwang Rangyi* theory and the institutional building of early Northern Song.

Academic research has studied the nature and the social-political implications of the matrix of *Zunwang Rangyi* theory in the Song dynasty. For example, Rao Zongyin used to systematically review the *Zhengtong* theory in Chinese intellectual history. Yang Shaoyun conducted a similar work by analyzing the nature and development of *Daotong* theory from later Tang to early Northern Song. But these researches were limited in the isolating investigation on the theory of *Daotong* or *Zhengtong* and henceforth paid few attentions on the holistic relationship between the *Zunwang Rangyi* theory and the institutional building in early Northern Song. Then it would be insufficient to explain why in early Northern Song, a unique state building and institutional design were established under the background of the newly formed *Zunwang Rangyi* theory.

Regarding the transformation scheme of *Zunwang Rangyi* theory in early Northern Song, modern literature is replete with pro-externality justifications, that it's the external factors, especially the military disadvantage compared with the Khitan Liao (遼) and Tangut Western Xia (西夏), played an important factor in the transformation of the *Zunwang Rangyi* theory in early Northern Song. Chen Yingke asserted that the *Guwen* (Ancient style prose 古文) movement was the response to the stimulation of An Lu Shan Rebellion which was a turmoil caused by "Barbarian" and therefore the core content of *Guwen* movement was that *Zunwang Rangyi* shall be conditioned with *Rangyi*⁸. Chen's externality interpretation had become a popular approach in later scholarship on this issue. For example, Wang Gungwu used to analyze the dynamic evolution of the relationship between the imperial rhetoric to the neighboring states and reality in early Song⁹. Tao Jing Shen directly addressed the issue between the legitimacy of the Song dynasty in the discourses of Song thinkers and the relationship with "Barbarian" states¹⁰. Although already noticing the "the belief that the 'barbarian' menace was not as serious as internal problems" in the Song dynasty¹¹, he again emphasized the externality by stating that "circumstances forced them to concede that there was little hope of conquering the Khitan"¹² and "reevaluate the international situation"¹³. In addition, Deng Xiaonan asserted that Hua-Yi distinction in the Song dynasty was the response to the external "barbarian" regimes of Khitan and Tangut regimes by describing a transformation from the internal Hu-Han rhetoric in the Tang dynasty to the external Hua-Yi rhetoric in the Song dynasty¹⁴.

⁸ Chen, *The Initial Collection of Articles of Jinmingguan*, 329.

⁹ Wang Gungwu, "The Rhetoric of a Lesser Empire: Early Sung Relations with Its Neighbors" in *China among Equals: The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th-14th Centuries*, edited by Rossabi, Morris. (Berkeley: University of California Press, 1983), 47-45.

¹⁰ Tao Jing Shen. "Barbarians or Northerners : Northern Sung Images of the Khitans" in *China among Equals: The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th-14th Centuries*, edited by Rossabi, Morris. (Berkeley: University of California Press, 1983), 72.

¹¹ Tao, "Barbarians or Northerners: Northern Sung Images of the Khitans", 75.

¹² Tao, "Barbarians or Northerners: Northern Sung Images of the Khitans", 76.

¹³ Tao, "Barbarians or Northerners: Northern Sung Images of the Khitans", 81.

¹⁴ Deng Xiaonan. "Lun wudai songchu huhan yujing de xiaojie 論五代宋初'胡/漢'語境的消解 (The dissolution of the Hu/Han context from Five Dynasties to early Song)", *Journal of Chinese Humanities*, 5, (October 2005):57-64.

Besides above hard externality approach, another soft externality approach is becoming popular recently, which emphasized the civilization and culture elements and some scholars have noticed some more complicated factors unmentioned by hard externality approach. Fu Lecheng's opinion, that a feeling of deep national and culture crisis nurtured the Song Chinese culture featured with conservativeness with a strong national spirit¹⁵, was also a similar observance. Peter K. Bol analyzed the theories of *Daotong* theorist within the political background of Qingli Reform¹⁶. Jiang Mei observed that a feeling of civilization crisis became a deep cause of more intense and stricter Yi-Xia distinction in the Song dynasty¹⁷. Cheng-Hua Fang attributed the revival of Confucianism to the active adoption and assimilation of the ruling groups including the emperor and military magnates in order to reinforce their authority¹⁸. These discussions touched the dynamic relationship between the institutional building of early Northern Song and the culture elements, but they still did not clarify the nature of the "national crisis" in their discourse and its source, whether from the external neighboring regimes or internal *Shidafu* group?

Despite of the mainstream externality approach, some scholars have moved a step forward to address the abovementioned problem. Alan T. Wood, although not specifically discussing *Zunwang Rangyi* theory, has analyzed the connection between the natural law principle of Neo-Confucianism and the limitation of Monarch power in the Song dynasty. He noticed that Song exegesis on the *Annals* "was a response to the particular configuration of internal and external threats that confronted the Sung dynasty"¹⁹. He continued to elaborate that *Shidafu*'s "preoccupation with moral issues led them to the conclusion that, if the goal of a moral and centralized government were realized in China proper, the barbarians would not have the military strength to threaten China... The practical consequences of such a view are to be found in the policy of assigning a lower priority to strictly military solutions to the barbarian problems"²⁰. Charles Hartman indeed noticed that Han Yu's time was a period that the Confucian tradition was in moribund as the society was "dominated by Buddhist and Taoist values and institutions" and the neo-Confucianism was in fact more new than revival (citing Jacques Gernet)²¹. Yang Shaoyun analyzed the internal logic of the formation of *Daotong* theory in early Northern Song and this is indeed an internality approach. But these researches did not pay enough attentions on the internal social and political elements in the formation of *Daotong* theory and its implication towards the State building of early Northern Song. A new research from James Gordley²² demonstrated the feasibility on investigating the connection between the Confucianism thought and the Constitutional building in the Song dynasty. What all the researches did not consider was the difference between the "Yi-Di" (meaning

¹⁵ Fu, Leicheng. *Hantang shilun ji* 漢唐史論集 (The Collection of Essays on Han-Tang History). (Taipei: Linking Publishing Company, 1997), 380.

¹⁶ Peter K. Bol, "Reconceptualizing the Order of Things in Northern and Southern Sung" in *The Cambridge history of China. Volume 5. Part 2, The Sung Dynasty and its precursors, 907-1279*, edited by Twitchett et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 678-679.

¹⁷ Jiang, Mei, "Songren de huayi zhibian yu zhongguo yishi 宋人的"華夷之辨"與"中國"意識 (The Hua-Yi Distinction of Song people and China consciousness)", *Sociology of Ethnicity*, 243. (November 2017):25.

¹⁸ Fang, Cheng-Hua. *Power Structures and Cultural Identities in Imperial China: Civil and Military Power from Late Tang to Early Song Dynasties (a.d. 875--1063)* Ph.D. diss. (Providence: Brown University, 2001), 315-316.

¹⁹ Alan T. Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*. (Honolulu: University of Hawaii Press, 1995), 78.

²⁰ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 84.

²¹ Charles Hartman, "Sung Government and Politics" in *The Cambridge history of China. Volume 5. Part 2, The Sung Dynasty and its precursors, 907-1279*, edited by Twitchett et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 32.

²² See James Gordley. *The Eclipse of Classical Thought in China and The West*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2022).

“Barbarians”) under Confucianism *Daotong* theory and the “Yi-Di” in national perspective. This would not only cause the obfuscation of transformation of *Zunwang Rangyi* theory in early Northern Song, but also the misunderstanding on the situation of *Shidafu* class.

In view of above literature review, a clearer counterpart of the externality approach to interpret the *Zunwang Rangyi* theory and its relationship with the State building of early Northern Song was still yet established. All the above-mentioned academic endeavors suggest that it's time for a more complete internality approach to debut.

2. *Rangyi* as an intellectual revolution of *Shidafu*

In the following section, it would be argued that, in early Northern Song, Yi-Xia distinction was elaborated by *Shidafu* to justify the unique legality of Confucianism in the Central Lands in response to the *Shidafu* crisis and this conceptual transformation determined the basis for the internality of the *Zunwang Rangyi* theory. The internal driven *Zunwang Rangyi* theory further caused the concept of Yi-Di to be slowly transformed into a bundle of conceptual objects rather than actual tribal people. This was an intellectual revolution initiated and conducted by *Shidafu* class besides the conflicts between the Central Lands and neighboring tribal regimes.

2.1 *Shidafu* crisis before the Song dynasty

Since from the Sui and Tang dynasties, *Shidafu* class had slowly developed to be an important part in the central power structure after the implementation of the national bureaucratic examination system. Along with the rising of the new *Shidafu* class was slow but continuous declining of dominant families (*Menfa* 門閥). “The aristocrats had accepted the newly distinguished literati on their terms and many of the distinctions between the two groups had been removed”²³. But the *Shidafu* class soon encountered their first serious crisis since from later Tang after An Lu Shan rebellion, especially during the Five-dynasties due to the chaos in both social and intellectual levels. Charles Hartman had pointed that “the eleventh century saw not only a rise in the political relevance of literati culture but also an immediate crisis in the viability of that culture”²⁴, despite his emphasis was about the administration rather than intellectual issues.

The *Shidafu* crisis was directly caused by the rising of military officials and their personal officials²⁵ due to the *Fanzhen* (藩鎮) structure established across the Central Land after An Lu Shan rebellion. It was also the critical period when *Shidafu* began to encounter their crisis. During this period, *Shidafu* class was not taken as important in the society. Yang Bin (楊邠 ? –950) said that the “literary works, rituals and music...were all impractical crafts, not worthy of attention 至於文章禮樂，並是虛事，何足介音耶”²⁶. Shi Hongzhao(史弘肇 ? –950) belittled the civil affairs as writing brush not as powerful as spears and large swords²⁷. It was also claimed that “major affairs of court should not be decided in consultation with men of

²³ Wang Gongwu, *Divided China: Preparing For Reunification 883-947*. (Singapore: World Scientific Publishing Pte, 2007), 83.

²⁴ Charles Hartman, “Sung Government and Politics” in *The Cambridge history of China. Volume 5. Part 2, The Sung Dynasty and its precursors, 907-1279*, edited by Twitchett et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 44.

²⁵ Wang, *Divided China: Preparing For Reunification 883-947*, 65,85-86.

²⁶ Xue Juzheng et al., *Jiu wudai shi* 舊五代史 (*Old History of the Five Dynasties*). (Beijing: Zhonghua Shuju, 1976), 107:1408. Translated by Fang Cheng-Hua in *Power Structures and Cultural Identities in Imperial China: Civil and Military Power from Late Tang to Early Song Dynasties (a.d. 875--1063)* Ph.D. diss. (Providence: Brown University, 2001), 114.

²⁷ Xue, *Old History of the Five Dynasties*, 107:1406.

book-learning. Their cowardice would cause others to be misled 朝廷大事不可謀及書生，懦怯誤人”²⁸. One personal officials of Guo Wei (郭威 904-954) used to say that “Zhongni [Confucius's personal name] was just a servant at court. Your Majesty should not bow to him 仲尼，人臣也，無致拜.”²⁹ This common contempt against *Shidafu* class was also accepted by some literati. “Your subject, as a bookish man, I’m unfit to discuss important affairs, for I cannot appreciate the larger enterprise. Nor am I suitable for exploiting the strategic moment. I trust that Your Majesty will forgive me 臣書生也，不足以講大事，至於不達大體，不合機變，惟陛下寬之”³⁰.

Furthermore, the *Shidafu* crisis was exacerbated when non-Confucianism thoughts became popular across the Central Lands in the intellectual level. Under this situation, the *Ru* (儒 Confucianism literati) became a minority group and the Confucianism also declined to a disadvantageous status. The development of Buddhism threatened the domestic social and political environment and this conflicts culminated into four famous “Buddhist Persecution (滅佛)” movements, two of which happened during the period from later Tang dynasty to Five Dynasties. But the political movement to devastate the Buddhism was mostly temporarily and they did not stop the spreading of Buddhism in the society. The reason why Buddhism was so popular could be inferred from Zhou Xingfeng (周行逢 ? –962)’s explanation: “I have killed too many people, without the mental power of Buddhism, how to dissolve the injustice they suffered? 吾殺人多矣，不假佛力，何以解其冤乎”³¹. The social problem caused by the spreading of Buddhism also existed in early Northern Song, which could be observed in some policy discussion of government officials. Chen Xiang (陳襄 1017–1080) said that “if they were not prohibited, the ignorant people in the state would rush to be Buddhist monk and Taoist priest within less than ten years, and there would be no people to work, this is not trivial affairs 若遂行不禁，臣恐不數十年，天下無知之民竟為僧道，轉令失業，非細事也”³².

It’s clear that the status of *Shidafu* class had been seriously threatened before the Song dynasty and this strong sense of *Shidafu* crisis continued to exist in early Northern Song. Shi Yannian (石延年 994–1041) used to mention the withering of *Ru* in early Northern Song: “now the scholars professionalizing with *Wen* and being familiar with ancient principles were extremely few and not popular 今業文好古之士至鮮且不張”³³. Li Gou (李覲 1009–1059) said that “*Ru* faltered in its defense and the education fell onto the earth...meanwhile, the adherents of Buddhism propagated its way successfully 儒失其守，教化墜於地...當是時也，釋之徒以其道鼓行之，焉往而不利”³⁴.

²⁸ Sima Guang, *Zizhi tongjian* 資治通鑑 (*Comprehensive Mirror in Aid of Governance*). (Beijing: Zhonghua Shuju, 2011), 289:9431. Translated by Fang Cheng-Hua in *Power Structures and Cultural Identities in Imperial China: Civil and Military Power from Late Tang to Early Song Dynasties (a.d. 875--1063)*, 147.

²⁹ Xue, *Jiu wudai shi*, 112:1482. Translated by Fang Cheng-Hua in *Power Structures and Cultural Identities in Imperial China: Civil and Military Power from Late Tang to Early Song Dynasties (a.d. 875--1063)*, 158.

³⁰ Xue, *Jiu wudai shi*, 128:1681. Translated by Fang Cheng-Hua in *Power Structures and Cultural Identities in Imperial China: Civil and Military Power from Late Tang to Early Song Dynasties (a.d. 875--1063)*, 147.

³¹ Li Tao, *Xu zizhi tongjian changbian* 續資治通鑑長編 (*Extended Continuation to Zizhi Tongjian*). (Beijing: Zhonghua Shuju, 1979), 2:72.

³² Ding Shouhe et al., *Zhongguo lidai zouyi dadian* 中國曆代奏議大典 (*The Grand Collection of Memorials to Emperors in Chinese History*). (Harbin: Harbin Press, 1994), 3:158.

³³ Tuotuo, *Song shi* 宋史 (*History of Song*). (Shanghai: Hanyu Dacidian Press, 2003), 9381.

³⁴ Li Gou, *Li Gou ji* 李覲集 (*The Collections of Li Gou*). (Beijing: Zhonghua Shuju, 2011), 273.

Confronting this social and intellectual crisis, Han Yu's opposition against Buddhism supported by the Emperor Xianzong (憲宗) of the Tang dynasty was among the earliest responses to such *Shidafu* crisis. But this crisis was further reinforced in the Five-dynasties. This nurtured the revival of *Guwen* movement in early Northern Song, when *Shidafu* readopted *Zunwang Rangyi* as the weapon to fight against other thoughts to overcome the *Shidafu* crisis and consequently the concept of "Yi-Di" experienced the transformation from an externality concept to an internality concept.

2.2 *Zunwang Rangyi* as an intellectual power approach

The formation of *Daotong* theory, originated from Han Yu, was the response to the crisis of *Shidafu* from later Tang to early Northern Song. A feeling of crisis from *Shidafu* can be vividly sensed in the works of *Daotong* theorists in early Northern Song despite the Central Lands had been unified again. The common feature of main *Daotong* theorists was that they unanimously equated non-Confucianism thoughts, including but not limited to Buddhism, with Yi-Di and therefore, "anti-Yi-Di" was transformed to "anti-non-Confucianism" ideologies, vice versa. Han Yu first equated Buddhism and Taoism with Yi-Di. In *Tracing the Way* (*Yuan dao* 原道), he asserted that "now we are elevating a law of the barbarians above the teachings of the former [sage-]kings—how much longer [can this go on] before we all become barbarians? 今也舉夷狄之法，而加之先王之教之上，幾何其不胥而為夷也!"³⁵. In Han Yu's mind, the "law of the barbarians" was "the way of Taoism and Buddhism 老與佛之道".

It had been commonly accepted that since from early Northern Song, the literati had been supported by the Monarch. But the motivation of the support from the emperor was not to respect *Shidafu* class, but to select a less harmful alternative to the turbulent military magnates. Emperor Taizu (太祖 927–976), the first emperor of the Song dynasty, said that "in choosing prime ministers, I must appoint only men of book learning 宰相須用讀書人"³⁶, because "men with book learning lacked ambition, even the occasional corrupt civil official... could not cause serious disruption, like his military counterpart"³⁷. Therefore, with mere Monarch support was obviously not enough as the Monarch was only interested in Bookish men, not solely limited to Confucian *Shidafu*.

At early Northern Song, the standard of reviewing literati was still not yet fixed. Confucianism was not the dominating ideology and it's not uncommon that other ideologies were favored by Monarch. The tradition in the time of Emperor Xuanzong (玄宗 685–762) of the Tang dynasty to receive advices from Taoism priests was also maintained in early Northern Song, as Peter K. Bol has noticed³⁸. As Sun Fu (孫復 992–1057) criticized the Tang and Sui dynasties by saying that "our dynasty followed Tang institutions, and selected the officials by *Ci-Fu*, so the literati devoted all their efforts in the literature and very few of them would probe the principles of Sages 國家踵隋、唐之制，專以辭賦取人，故天下之士皆奔走致力於聲

³⁵ Translated by Yang Shao-yun in *The Way of the Barbarians*. (Seattle: University of Washington Press, 2019), 8.

³⁶ Li, *Xu zizhi tongjian changbian*, 7:171. Translated by Fang Cheng-Hua in *Power Structures and Cultural Identities in Imperial China: Civil and Military Power from Late Tang to Early Song Dynasties (a.d. 875–1063)*, 179.

³⁷ Fang, *Power Structures and Cultural Identities in Imperial China: Civil and Military Power from Late Tang to Early Song Dynasties (a.d. 875–1063)*, 179.

³⁸ Charles Hartman, "Sung Government and Politics" in *The Cambridge history of China. Volume 5. Part 2, The Sung Dynasty and its precursors, 907-1279*, edited by Twitchett et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 44.

病對偶之間，探索聖賢之闔奧者百無一二”³⁹。Furthermore, military officials no need to follow the Confucianism principle of “mourning for believing that all men must offer morning duty to their parents”⁴⁰. Guided by Taosim, Emperor Zhenzong(真宗 968—1022), the third emperor of the Northern Song, embarked the event of *Fengshan* (封禪), the most high profile ritual a Monarch could conduct in ancient China. Zhenzong explained this event to “hold grand ceremony of worship of heaven on mountain Taishan, offer sacrifices in Fenying, visit the grave and offer sacrifice for Laozi 封泰山，祠汾陰，上陵，祀老子”⁴¹. Zhenzong’s *Fengshan* was widely criticized by Confucian *Shidafu* at the time. Sun Shi (孫奭 962—1033) criticized that “(Zhenzong was) misled by heterodoxy, the administration and the classics were disordered 既惑左道，既紊政經”⁴².

It’s clear till early Northern Song, the status of Confucianism was still not dominant and it’s the internal and active endeavor by several *Rus* to establish a more important status of Confucianism in the power structure by equating other non-Confucianism with *Yi-Di* through the revival of Han Yu’s *Daotong* theory. The first of these Confucianism theorists was Liu Kai (柳開 948—1001), the forerunner of the *Guwen* Movement in the Song dynasty, who revered Han Yu and declared himself to be the successor of Confucianism *Daotong* after Han Yu. Liu Kai connected the two ideologies of *Yi-Xia* distinction and *Daotong*. Most of his discussions on the *Daotong* focused on competition between Confucianism and other schools of thoughts, which he categorized into the scope of the thoughts of *Yi-Di*. He asserted that “To Learn” is necessary to be Human being and “Lack of Consciousness” is what made “Yi-Di” to be “Yi-Di”. The chaos caused by *Zhuzi* (the different philosophers 諸子) and confusion caused by Buddhism and Taoism would not be tolerated at the time of Sages⁴³. In Liu Kai’s discourse, the only way of avoiding to become “Yi-Di” was to learn the Way of Confucianism Classics and abjuring other thoughts, including not only alien Buddhism, but also domestic thoughts of *Zhuzi*. On the other hand, no sufficient influence of external conflicts between the Song dynasty and Khitan Liao could be found in Liu Kai’s theory even though he actively participated in the military actions against Khitan Liao. This demonstrated that it’s the crisis of Confucianism rather than the Central Lands that Liu Kai worried about. Entrenched into the internal justification logic of Confucianism, the discussion of *Yi-Xia* distinction had become the route to fight against other competing thoughts and then to regain the dominating status of Confucianism.

After Liu Kai, Shi Jie (石介 1005—1045) reinforced the internality of *Daotong* theory by connecting *Daotong* with the improvement of the state institutions of the Central Lands. He said “the devastation in later Tang and the evil in the Five Dynasties were both purged by Emperor Taizu. Emperor Zhenzong improved the institutions and clarified the law”, and then what was the problem of his time? Shi Jie pointed that it’s the *Wen* (文) as “*Wen* is very important 文之時義大矣”⁴⁴ and it’s the basis for “the King’s Way 王道”⁴⁵. In his mind, the

³⁹ Huang Zongxi, *Song yuan xue’an* 宋元學案 (*History of Chinese Thought in Song and Yuan*). (Beijing: Zhonghua Shuju, 1986), 1:99.

⁴⁰ Fang, *Power Structures and Cultural Identities in Imperial China: Civil and Military Power from Late Tang to Early Song Dynasties (a.d. 875--1063)*, 298.

⁴¹ Tuotuo, *Song shi*, 9363.

⁴² Tuotuo, *Song shi*, 9363.

⁴³ Liu Kai, *Liu Kai ji* 柳開集 (*The Collections of Liu Kai*). (Beijing: Zhonghua Shuju, 2015), 69-70.

⁴⁴ Shi Jie, *Cu lai shi xiansheng wenji* 徂徠石先生文集 (*The Collection of Shi Jie*). (Beijing: Zhonghua Shuju, 1984), 143.

⁴⁵ Shi, *Cu lai shi xiansheng wenji*, 144.

revival of Confucianism shall be the inevitable and final stage of the state building after correcting the chaos since from later Tang dynasty. It's also clear that, in Shi Jie's discourse, there was no imminent crisis of the Central Lands, only *Wen*, which was closely connected with Confucianism, was still in danger.

Shi Jie's strong feeling of crisis for Confucianism was demonstrated in his theory on *Zhongguo* (China 中國), under which there were two specific types of non-Chinese "Yi-Di" thoughts, one was Buddhism from the Occidental India, another one was the Taoism from the *Hu* people. Shi Jie here first expanded the scope of Confucianism to represent the whole Central Lands. But actually, in modern perspective, Confucianism alone was not able to represent the whole China, other thoughts, even including Buddhism which had been localized in the Song dynasty, was capable to claim that they were one of domestic thoughts in the Central Lands. Shi Jie's effort to exclude other thoughts from China by doubting the origin of their founders was to compete for the dominating intellectual status of Confucianism by categorizing these thoughts to be alien "Yi-Di".

Secondly, Shi Jie also expanded the scope of the "Yi-Di" thoughts, initially including only Buddhism and Taoism. Shi Jie asserted that following the Way of Confucius, the people would be people in the Central Lands, if departing from the Way of Confucius, then people in the Central Lands would be either Yi or Di, either Buddhist or Taoist, either Zhuang or Han⁴⁶. So the thoughts of Zhuangzi (莊子)⁴⁷ and Han Fei (韓非)⁴⁸ were also categorized into the scope of "Yi-Di" thoughts. It's clear that he judged other thoughts with the criteria of Confucianism and decided whether they were "Yi-Di". From this elaboration of Shi Jie, "Yi-Di" became a conceptual object encompassing all ideologies incompatible with the principle of Confucianism and consequently, an internally entrenched concept of the neo-Confucianism.

It's clear that the strong hostility against other competing thoughts lay the foundation to the formation of *Daotong* theory in early Northern Song, and this was the outcome of the revival of Confucianism, driven by internal crisis, in both theoretically and social-politically levels. On the other hand, few evidence can be found about the direct external influence from the conflict between the Central Lands and Khitan or Tangut regimes established by previously named "Yi-Di" ethnic groups. Therefore, *Rangyi* in the *Daotong* theory had been internalized to support the revival of Confucianism against the non-Confucianism thoughts rather than being the justification to the military actions against neighboring 'barbarian' states.

Furthermore, this internality was also directly demonstrated in the *Zhengtong* theory, another pillar of neo-Confucianism, which had been reformed by Ouyang Xiu. If Shi Jie defended Confucianism by categorizing all non-Confucianism thoughts to be "Yi-Di" thoughts, Ouyang Xiu reinforced the dominating status of Confucianism by purifying Confucianism through his *Zhengtong* theory.

The concept of *Zhengtong* was "neither expressed in the Six Classics nor said by the Sages 不见于六经·不道于圣人"⁴⁹. As Chen Fang-ming proposed, it's only in the Song dynasty when a theory of "*Zhengtong*" was formed⁵⁰ and Ouyang Xiu was the first one to discuss

⁴⁶ Shi, *Cu lai shi xiansheng wenji*, 189.

⁴⁷ Another domestic theorist of Taoism.

⁴⁸ Another domestic theorist of *Fajia* (the legalist).

⁴⁹ Ouyang, *Ouyang Xiu quanji*, 2:274.

⁵⁰ Ch'en Fang-ming, "Songdai zhengtong lun de xingcheng beijing ji neirong 宋代正統論的形成背景及其內 (The Background and Content of the Theories of Legitimacy in Song Dynasty)", *Shihuo Yuekan*, 1/8 (November 1971): 418.

Zhengtong as a theory. Therefore, it can also be viewed as an interpretive theory derivative from the classical narratives in the *Annals*. Ouyang Xiu's *Zhengtong* theory paralleled with the internality of *Daotong* theory as he judged whether a dynasty was the *Zhengtong* not by its external ethnic background, but by the criteria of *King* in the *Annals*: "either by the utmost justice, either by the great principle of right and wrong 或以至公，或以大義"⁵¹, an approach taken by *Daotong* theorists. It's clear that Ouyang Xiu's criteria to identify whether the *Zhengtong* was terminated was not the external ethnic Yi-Xia distinction, but the more purifying Confucianism theory by eliminating the elements of non-Confucianism from his *Zhengtong* theory.

It can be inferred that Shi Jie and Ouyang Xiu took Yi-Xia distinction as the tool to justify the exclusive legitimacy of Confucianism and therefore they, on one hand, transformed "Yi-Di" into a theoretical concept, and, on the other hand, enlarged the scope of the "Yi-Di" as the bundle of all the thoughts not compatible with Confucianism. One difference is that more confidence could be found in Ouyang Xiu's theory. Ouyang Xiu did not agree with the approach to "expel it by weapon...exclude it by theory 操戈而逐之...有說以排之"⁵², instead he proposed that the underlying cause of the flourish of Buddhism was the spoilation of *Liyi* (etiquette禮儀), therefore, "*Liyi* is fundamental to prevail over Buddhism...if all people under the haven know *Liyi*, then (Confucianism) would succeed 禮義者，勝佛之本也...使天下皆知禮義，則勝之矣"⁵³. Further, he said that "even before the Buddhism was introduced, China was still encroached by Yi-Di! Therefore, the trouble of Yi-Di arose if the King's way became unclear and *Renyi* was abandoned 佛雖不來，中國幾何其不夷狄也！以是而言，王道不明而仁義廢，則夷狄之患至矣"⁵⁴. Ouyang Xiu compared the Buddhism with previous invading Barbarians to justify the internality nature of the problem of Buddhism. The reason is that in Ouyang Xiu's time, the *Shidafu* crisis has been solved or at least eased and the Confucianism had prevailed over other thoughts, so there was no urgent need to attack the Buddhism by treating it as "Yi-Di". One landmark milestone was the imperial civil examination in 1057 in which Ouyang Xiu failed all the candidates using the old style of examination⁵⁵. Modern scholars inclined to viewed this incident to be an aesthetic redirection of the literary *Guwen* movement, but this landmark incident also demonstrated the ease of the *Shidafu* crisis, and people supporting the neo-Confucianism had already ascend to the position with real power to implement their ideologies.

Briefly speaking, the priority consideration of the *Zunwang Rangyi* theory in early Northern Song was how to build the legitimacy of Confucianism compared with its competing thoughts, most of which originated from the Central Lands. As a powerful concept with strong justification, Yi-Di was used by theorists of neo-Confucianism to fight against other thoughts to save *Shidafu* class from deep crisis since from later Tang dynasty. With the development and maturity of neo-Confucianism, the concept of "Yi-Di" had been entrenched within the neo-Confucianism and further the real "Yi-Di" in the ethnic perspective was replaced with intellectual objects.

Along with the entrenchment of "Yi-Di" within Confucianism, the real "Yi-Di", neighboring "barbarian" states, were removed from the scope of Yi-Di concept under *Zunwang Rangyi* in

⁵¹ Ouyang, *Ouyang Xiu quanji*, 2:279.

⁵² Ouyang, *Ouyang Xiu quanji*, 2:290.

⁵³ Ouyang, *Ouyang Xiu quanji*, 2:290.

⁵⁴ Ouyang, *Ouyang Xiu quanji*, 2:292.

⁵⁵ Tuotuo, *Song shi*, 7158.

early Northern Song. For example, Fu Bi expressly proposed that Khitan and Tangut regimes shall no longer be treated to be “Yi-Di”, and he used “Di敵”⁵⁶ to describe the two regimes. Before Fu Bi, Hu Dan (胡旦 955-1034), in his *Discussion on Pacifying Yan* (平燕議) to Emperor Taizong, had called Khitan as “Kou 寇”⁵⁷. It demonstrated a policy change toward the attitude on the neighboring regimes and the dissolution of “Yi-Di” concept in the military and political perspective.

3. *Zunwang* and the State Building in early Northern Song

Without the military and political justification, *Rangyi* was transformed to be an intellectual concept rather than a social-political concept. This could be viewed as a shield of *Shidafu* to solve the crisis of them, but this was not the final stage for their ascending to the power center. Scholars have noticed the priority of *Zunwang* over *Rangyi* in Northern Song dynasty. Rao Zongyin observed that the study on the *Annals* in Northern Song more emphasized *Zunwang*⁵⁸. Alan Wood said that there was a “change in emphasis”⁵⁹ and “in the Northern Song, the question of how to deal with the barbarians (jang-i) was regarded by most of the Ch’un-ch’iu commentators as subordinate to that of obeying the ruler (tsunwang)”⁶⁰. With the element of *Zunwang* becoming the priority of principle “*Zunwang Rangyi*” in institutional level, *Shidafu* further used *Zungwang* as the sword to strengthen their power in institutional structure within Central Lands.

3.1 “The Three Kings’ Demeanor” and Sages’ Lessons

Alan T. Wood asserted that regarding neo-Confucianism in the Northern Song, “fundamental concern was to form a view of authority that would constitute a basis for civil order and national unity but would also contain within it an acknowledgment of the moral purposes of human social life, serving indirectly to restrain the arbitrary exercise of imperial power and prevent government from degenerating into tyranny”⁶¹. The scheme to limit the “arbitrary exercise of imperial power” is not limited to moral principles, but widely extended in the institutional theories. The “Three Kings’ Demeanor 三王之風”⁶² was frequently revered to be the model for “*Zungwang*”. For example, Liu Kai’s theory is featured with two levels of dichotomy: the dichotomy between China and “Yi-Di” and the dichotomy between Grand Way (大道) and other thoughts⁶³. Liu Kai treated the two dichotomies with different orders and after “the State being governed 國治”, the policy priority shall be switched to develop and maintain the tradition of ancient Sages and Kings.

Shi Jie further connected the constitutional practice in the Song dynasty with ideal ancient period in his theory. In three essays on Han Dynasty (漢論), he tried to prove the feasibility of the “Way of Three Kings 三王之道” in his time⁶⁴. Here, the “Way of Three Kings” was viewed by Shi Jie as the basic institutional principles the Central Lands government shall follow. He said that “the policies such as lower taxes, deterring the corruption and roughness, stopping the bewitching custom, forbidding the idle people, eradicating the temples of witchcraft, ceasing

⁵⁶ Meaning enemy, see Ding Shouhe et al., *Zhongguo lidai zouyi dadian*, 3:113.

⁵⁷ Meaning Bandit.

⁵⁸ Rao, *Zhongguo shixue shang zhi zhengtonglun*, 81.

⁵⁹ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 14.

⁶⁰ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 84.

⁶¹ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 16.

⁶² The three kings include: Yu the Great (Dayu 大禹) of Xia dynasty, Tang (湯) of Shang dynasty, and the Kings Wen (文王) and Wu (武王) of Zhou dynasty.

⁶³ Liu, *Liu Kai ji*, 158.

⁶⁴ Shi, *The Collection of Shi Jie*, 111-115.

the magical techniques, are all teaching of the Three Kings 若夫寬賦役，遏貪暴，止妖俗，禁浮民，去淫祠，息幻法，皆三王之教也”⁶⁵.

3.2 The interpretation of “*Zhuan*”

By contrast of revering the ancient Kings and Sages, *Shidafu* in early Northern Song frequently criticized the failing institutional building of the Tang dynasty and took Tang’s lesson to justify their support of the authority of the Monarch based on Confucianism. In the above *Shidafu*’s discourse, the Tang dynasty was normally referred as a lesson of failing dynasty like Shang (商) dynasty, rather than a learning object for the Song dynasty. The message is that “the destruction of civil order that caused Han Yü to reassert the importance of a strong ruler”⁶⁶ and Song China’s institutional building shall no longer undervalue the dignity of Emperor and Central Government. Consequently, *Shidafu* proposed a different set of basic principles based on Confucianism as abovementioned, first belittling the power of other competing groups and second controlling the power of interpreting the authority of the Monarch.

Only by promoting the status and the authority of the Emperor shall these basic principles to be implemented and consequently “*Zhuan*專”⁶⁷ of the Emperor became another important features of *Daotong* theory. What most of modern scholarship misunderstood about the institutions of the Song dynasty is the nature of *Zhuan*, which could be easily equated with absolute Monarch power. This is because they ignored the distinction between power and authority. Instead, in the Song dynasty, “Confucian thinkers promoted the authority of the emperor even as they hoped to divert some of his power into their own hands”⁶⁸.

Shidafu’s support of the super authority of Monarch by proposing the “*Zhuan*” was to limit the power expansion of the aristocrats and the military magnates and therefore establish a more stable power structure between the Monarch and *Shidafu*. As Shi Jie said: “minister can slight the Monarch, the Monarch cannot direct the minister, how could the order of Emperor could be implemented? ... if someone like Confucius emerged, he would equate these ministers with rebelling vassals in the Spring and Autumn 是臣得以慢君，君不能以使臣也，天子之命，豈不行乎...若有如孔子者出，則當以與春秋亂臣同論矣”⁶⁹. Shi Jie’s assertion indicated that in his time, the actual power of the emperor was limited and was far from Monarch absolutism and instead, *Shidafu* called for more power for the emperor.

From the lessons of the Tang dynasty, it’s clear that to achieve the *Zunwang* with the Feudalism model of the Zhou dynasty was proved to be infeasible, even disastrous to the Central Lands. Naturally, *Shidafu* in early Northern Song proposed the opposite mode by weakening the power of ministers. In his “*Uncovering the Intricacies of Respecting the King in the Annals* 春秋尊王發微”, Sun Fu stated that in the period of Spring and Autumn, “the vassals were granted with power in their states by the Son of Heaven, not by the people in the state 諸侯受國於天子，非國人可得立也” (Huang 1986, 1.75), this means that the source of vassal power was the Monarch, rather than the people in the Vassal’s state. He further emphasized that the vassals shall not have the power “to monopolize the execution (*Zhuanzhi*專執)”⁷⁰ and “to monopolize

⁶⁵ Shi, *The Collection of Shi Jie*, 156.

⁶⁶ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 13.

⁶⁷ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 7.

⁶⁸ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 7.

⁶⁹ Shi, *Cu lai shi xiansheng wenji*, 86.

⁷⁰ Huang, *Song yuan xue’an*, 1: 85-86.

the Killings (*Zhuansha* 專殺)⁷¹. This assertion could be easily interpreted to support the Monarch absolutism, however, the emphasis of this proposition was to weaken the power of Vassals by improving the authority of Monarch.

In Sun Fu's theory of *Zunwang*, the people was not viewed as the source of power, this allegation could be viewed together with Wen Yanbo (文彥博 1006–1097)'s opinion that the emperor co-ruled “with *Shidafu*, not with the people 與士大夫治天下，非與百姓治天下”⁷². So, the purpose was not only to “to warn against the dangers of usurping officials and foreign invasion”⁷³, but also to strengthen the power of *Shidafu* with the help of “*Zhuan*” of the Monarch. Then it would not be difficult to understand that despite of supporting *Zhuan* of the emperor to enhance the authority of Monarch, *Shidafu* continued to propose many limitations on the power of the Monarch. To enhance the authority of the Monarch was not to establish the Monarch absolutism of the emperor. As Wood said, “the purpose of the Ch'un-ch'iu was to exalt the authority of the ruler, but always in the context of a higher authority, to which the ruler was clearly subordinate”⁷⁴ and there is “dual function of both legitimizing and limiting the authority of the emperor”⁷⁵.

One important scheme proposed by *Shidafu* to effectively avoid the power abuse of emperor in the operation of the “affairs of the Son of Heaven” was the *Taijian* (台諫)⁷⁶ institution. Shi Jie advised Emperor Renzong that “we shall expect the Three Kings' Demeanor...our emperor today to...increase the number of *Taijian* officials, broaden the routes of speech, dismiss the evildoer...trust the man in charge and condescend to listen advices. Therefore, the *Taijian* officials would not suffer terror and the speaker would not suffer penalty...only the Censors shall carry their duties through to the end, which is the fortune of the state 三王之風，延頸可待...今人主...增諫員，廣言路，黜檢人...任人不疑，聽納如流。諫者不懼，言者無罪...惟御史能有其初，能有其終，社稷幸甚”⁷⁷. Here Shi Jie connected the institutional *Taijian* with “the Three Kings' Demeanor” which was the core spirit of his theory. He continued to propose that “today's emperor...broaden routs of speech...all of these are the policies of the Three Kings...Censors, the eyes and ears of emperor...the order and law of the nation depend on the rightness of Censorate 今天子...開言路也...其三王之舉也...御史，天子之目也...天下綱紀，在一臺之正”⁷⁸. It's clearly that Shi Jie provided the theoretical support for enlarging the power of *Taijian*. He continued to state that “the emperor set the Censorate, honor its status, venerate its responsibility, and does not merge it into other departments...even though Censorate seems to be in an inferior status in view of Central Secretariat Council and Bureau of Military Affairs, the two councils would also dare not to oppose it, rather are in awe of it and respect it. The importance of Censorate is unparalleled 且天子之設御史府，尊其位，崇其任，不與他府並...御史府視中書、樞密雖若卑，中書、樞密亦不敢與御史府抗威爭禮，而反畏悚而尊事之。御史府之重，其無與比”⁷⁹. Sun Fu also said “the demise of the

⁷¹ Huang, *Song yuan xue'an*, 1: 83.

⁷² Li, *Xu zizhi tongjian changbian*, 16:5370. The background of this famous assertion was the debate between Emperor Shenzong and Wen Yanbo about the reform implemented by Wang Anshi and Shenzong. It indicated that the power of *Shidafu* was not always compatible with the power of the emperor.

⁷³ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 73.

⁷⁴ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 76.

⁷⁵ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 78.

⁷⁶ *Taijian* includes *Yushitai*御史臺 (Censorate) and *Jianyuan*諫院 (Remonstrance Bureau), two major supervising departments in Song dynasty.

⁷⁷ Shi, *Cu lai shi xiansheng wenji*, 134-135.

⁷⁸ Shi, *Cu lai shi xiansheng wenji*, 161.

⁷⁹ Shi, *Cu lai shi xiansheng wenji*, 147.

Liang dynasty is due to not using the Wise men 梁亡，惡不用賢也”⁸⁰. Therefore, the *Taijian* institution became a route for *Shidafu* to gain solid power to strengthen the power of *Shidafu* and check the emperor power.

Under this institutional design by granting power to *Taijian*, the “affairs of the Son of Heaven” would be practiced following the principle of “the Three Kings’ Demeanor”. In this view, the highly developed *Taijian* system in the Song dynasty could be viewed as the institutional demonstration of the transformed *Zunwang Rangyi* theory which emphasize the element of “*Zunwang*” and in practice, it played an important function of check and balance in the power structure of the Song dynasty. From this perspective, the more “*Zhuan*” of the Monarch, the more separating of the power, the more limitation was set upon on the Monarch.

Conclusion

From above analysis, it’s clear that it was the *Shidafu* crisis, not the national crisis of China in early Northern Song, promoting the transformation of the *Zunwang Rangyi* principle as it was a response of the *Shidafu* class to remold their position in the power structure of the newly established government by the revival of Confucianism. On one hand, they transformed the scope of *Rangyi* by categorizing other thoughts into “Yi-Di” as a shield for *Shidafu* crisis. On the other hand, they emphasized the principle of *Zunwang* by reinterpreting the authority of emperor and *Shidafu*’s power in the power structure under Confucianism, as a sword against other competing power groups in the state building of early Northern Song. Essentially, the entrenchment of Yi-Di within Confucianism demonstrated *Shidafu*’s intellectual strategy that using a concept in the previously national policy context to justify and strengthen the status of Confucianism and consequently reinforce the status of *Shidafu* in the national power structure. The revival of the *Daotong* theory, which was the beginning of the neo-Confucianism, was the sign of the ending of the *Shidafu* crisis.

This internality transition of *Zunwang Rangyi* in early Northern Song was in essence a trend of religionization of Confucianism in confronting with other competing thoughts, or a metaphysical turn of the Confucianism⁸¹. As Shi Jie asserted “there shall be only one Monarch under the Central Lands, and only one religion in the Central Lands, no other Ways 引夷狄之人,加於二帝三王之上也, 欲引夷狄之道, 行於中國之內也,天下一君也, 中國一教也, 無他道也”⁸². Later, Li Gou began to rebut the rationality of Buddhism by analyzing its approach to implement its region. He asserted that its due to the Buddhism “being good at propagating its theory 善自大其法”⁸³, and Confucianism shall learn this approach. This evolving trend was later reinforced in the Southern Song until *Lixue* (理學, the moral theories of the Neo-Confucian scholars) was set to be official ideology in the Central Lands during the reign of Emperor Lizong (理宗 1205–1264).

Furthermore, *Shidafu*’s double status of government officials and scholars paved the way, to some extent, for *Shidafu* to justify the institutional design guided by the new *Zunwang* theory. The emphasis of “*Zhuan*” of the Monarch was to strengthen the authority of the emperor rather than enlarging the power of the emperor. This is the reason why the “*Zunwang*” in the Song dynasty did not demonstrate strong feature of Monarch despotism which maybe observed in the

⁸⁰ Huang, *Song yuan xue’an*, 1: 87.

⁸¹ Wood, *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*, 46.

⁸² Shi, *Cu lai shi xiansheng wenji*, 153.

⁸³ Li, *Li Gou ji*, 252.

institutional practices in previous dynasties due to the limitation from *Taijian* composed by *Shidafu* officials.

The above findings regarding *Zunwang Rangyi* in early Northern Song could not be sufficiently explained by the common externality approach, and this is the reason why an internality approach is important. Essentially, this contributed to the formation of the unique separate of power structure in the Song dynasty. This article is not to deny the popular externality approach but contribute to current scholarship by emphasizing another important angle to interpret the intellectual elements of the formation of the unique institutional design of the Song dynasty, correct some over-reaching opinions of the national crisis and extend the already existing theories to make the evolution logic of the institutional building in early Northern Song dynasty clearer.

References

- Bol, Peter K. "Reconceptualizing the Order of Things in Northern and Southern Sung" in *The Cambridge history of China. Volume 5. Part 2, The Sung Dynasty and its precursors, 907-1279*, edited by Twitchett et al. 665-726. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Chen, Yinke. *Jinming guan congkao chubian* 金明館叢稿初編 (The Initial Collection of Articles of Jinmingguan). Shanghai: Sanlian Bookstore, 2015.
- Ch'en, Fang-ming. "Songdai zhengtong lun de xingcheng beijing ji neirong 宋代正統論的形成背景及其內 (The Background and Content of the Theories of Legitimacy in the Song Dynasty)". *Shihuo Yuekan* 1:8 (1971).
- Deng, Xiaonan. "Lun wudai songchu huhan yujing de xiaojie 論五代宋初‘胡/漢’語境的消解 (The dissolution of the Hu/Han context from Five Dynasties to early Song)", *Journal of Chinese Humanities* 5 (2005): 57-64.
- Ding, Shouhe et al. *Zhongguo lidai zouyi dadian* 中國曆代奏議大典 (The Grand Collection of Memorials to Emperors in Chinese History). Harbin: Harbin Press, 1994.
- Fang, Cheng-Hua. *Power Structures and Cultural Identities in Imperial China: Civil and Military Power from Late Tang to Early Song Dynasties (a.d. 875--1063)* Ph.D. diss. Providence: Brown University, 2001.
- Fu, Leicheng. *Hantang shilun ji* 漢唐史論集 (The Collection of Essays on Han-Tang History). Taipei: Linking Publishing Company, 1997.
- Gordley, James. *The Eclipse of Classical Thought in China and The West*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Hartman, Charles. "Sung Government and Politics" in *The Cambridge history of China. Volume 5. Part 2, The Sung Dynasty and its precursors, 907-1279*, edited by Twitchett et al. 19-138. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Huang, Zongxi. *Songyuan xue'an* 宋元學案 (History of Chinese Thought in Song and Yuan). Beijing: Zhonghua Shuju, 1986.
- James, Gordley. *The Eclipse of Classical Thought in China and The West*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Jiang, Mei. "Songren de huayi zhibian yu zhongguo yishi 宋人的‘華夷之辨’與‘中國’意識 (The Hua-Yi Distinction of Song people and China consciousness)", *Sociology of Ethnicity* 243 (2017): 25-38.
- Li, Gou. *Li Gou ji* 李觀集 (The Collections of Li Gou). Beijing: Zhonghua Shuju, 2011.
- Li, Tao. *Xu zizhi tongjian changbian* 續資治通鑑長編 (Extended Continuation to Zizhi Tongjian). Beijing: Zhonghua Shuju, 1979.
- Liu, Kai 柳開. *Liu Kai ji* 柳開集 (The Collections of Liu Kai). Beijing: Zhonghua Shuju, 2015.
- Ma, Duanlin. *Wenxian tong kao* 文獻通考 (Comprehensive Examination of Literature). Beijing: Zhonghua Shuju, 2011.
- Ouyang, Xiu. *Ouyang Xiu quanji* 歐陽修全集 (Collected works of Ouyang Xiu). Beijing: Zhonghua Shuju, 2001.

- Rao, Zongyin. *Zhongguo shixue shang zhi zhengtonglun* 中國史學上之正統論 (The Zhengtong theory in Chinese historiography). Beijing: Zhonghua Shuju, 2015.
- Shi, Jie. *Cu lai shi xiansheng wenji* 徕石先生文集 (The Collection of Shi Jie). Beijing: Zhonghua Shuju, 1984.
- Sima, Qian. *Shi ji* 史記 (Records of the Grand Historian). Beijing: Zhonghua Shuju, 2009.
- Sima, Guang. *Zizhi tongjian* 資治通鑑 (Comprehensive Mirror in Aid of Governance). Beijing: Zhonghua Shuju, 2011.
- Tao, Jing Shen. "Barbarians or Northerners: Northern Sung Images of the Khitans" in *China among Equals: The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th-14th Centuries*, edited by Rossabi, Morris. Berkeley: University of California Press, 1983.
- Twitchett et al. *The Cambridge history of China. Volume 5. Part 2, The Sung Dynasty and its precursors, 907-1279*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Tuotuo. *Song shi* 宋史 (*History of Song*). Shanghai: Hanyu Dacidian Press, 2003.
- Wang, Gungwu. "The Rhetoric of a Lesser Empire: Early Sung Relations with Its Neighbors" in *China among Equals: The Middle Kingdom and Its Neighbors, 10th-14th Centuries*, edited by Rossabi, Morris. 47-65. Berkeley: University of California Press, 1983.
- Divided China: Preparing For Reunification 883-947*. Singapore: World Scientific Publishing Pte, 2007.
- Wood, Alan T. *Limits to Autocracy: From Sung Neo-Confucianism to a Doctrine of Political Rights*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1995.
- Xue, Juzheng et al. *Jiu wudai shi* 舊五代史 (Old History of the Five Dynasties). Beijing: Zhonghua Shuju, 1976.
- Yang, Shao-yun. *The Way of the Barbarians*. Seattle: University of Washington Press, 2019.
- Yang, Yi. *Yang wengong tanyuan* 楊文公談苑 (The Collection of Talks of Yang Wengong). Shanghai: Shanghai Guji Chubanshe, 1993.
- Zhang Zhao, Jia Wei and Zhao Xi. *Jiu tangshu* 舊唐書 (Old Book of Tang). Beijing: Zhonghua Shuju, 1975.

Üç İmparatorun Hayatındaki Kadın 'Agrippina Minor (İS 15-59)': İmparator Caligula'nın Kız Kardeşi, İmparator Claudius'un Karısı, İmparator Nero'nun Annesi

Ebru Durmaz Akyüz^{a*} Hüseyin Üreten^b

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,

^a Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın/TÜRKİYE
durmazakyuzebru@gmail.com
[ORCID: 0000-0001-5267-5892](https://orcid.org/0000-0001-5267-5892)

^b Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın/TÜRKİYE
hureten@adu.edu.tr
[ORCID: 0000-0001-5267-5892](https://orcid.org/0000-0001-5267-5892)

Geliş: 31 Ağustos 2023

Kabul: 19 Ocak 2024

Yayın: 10 Şubat 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde ve yayımlanmadan önce iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Agrippina Minor, soylu bir hanenin evladı, başarılarıyla ünlü olan komutan Germanicus'un kızı olarak dünyaya gelmişti. İmparator Tiberius tarafından 13 yaşında evlendirildiği ilk eşinden, daha sonra imparator olacak oğlu Lucius Domitius Ahenobarbus'u (Nero) dünyaya getirmiş, aynı zamanda imparator Caligula'nın kız kardeşiydi. Ayrıca üçüncü evliliği olan İmparator Claudius sayesinde bir imparatorun karısı olarak, yaşarken ilk kez "Augusta" unvanıyla onurlandırıldı. Agrippina, altı yıllık evliliklerinden sonra Claudius'un kendisiyle evlenmiş olmasından, tavırlarından ve Nero'yu evlat edinmesinden rahatsızlık duyduğunu ve oğlu Britannicus'u tahtın varisi ilan etmeye, kendisinin gücüne son vermeye hazırlandığını fark etmişti. Claudius'u zehirleyerek ölümüne neden olmuş ve oğlu Nero'nun imparator olmasını sağlamıştı. Nero'nun saltanatının başlarında oğlunun özel yaşamını kontrol ettiği gibi devlet işlerini yönetmiş, eşsiz bir güce sahip olmuştu. Agrippina, asil, güzel, cesaretli, yetenekli, akıllı, hırslı ve gururluydu. Ama bu özellikleri oğlunun verdiği emirle ne yazık ki öldürülmesine engel olamamıştı. Hırslarına öyle kapılmıştı ki etrafında vâris olarak hiç kimse bırakmamış Nero'dan sonra hanedanın sonunu kendi elleriyle hazırlamıştı.

Anahtar Kelimeler: Agrippina Minor, Claudius, Lucius Domitius Ahenobarbus, Nero

The Woman in the Lives of the Three Emperors 'Agrippina Minor (AD 15-59)': Sister of Emperor Caligula, Wife of Emperor Claudius, Mother of Emperor Nero

Research Article

* Responsible Author,

^a Aydın Adnan Menderes University, Aydın/TÜRKİYE
durmazakyuzebru@gmail.com
[ORCID: 0000-0001-5267-5892](https://orcid.org/0000-0001-5267-5892)

^b Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Aydın/TÜRKİYE
hureten@adu.edu.tr
[ORCID: 0000-0001-5267-5892](https://orcid.org/0000-0001-5267-5892)

Received: 31 August 2023

Accepted: 19 January 2024

Published: 10 February 2024

This paper was checked for plagiarism using iThenticate during the preview process and before publication.

Copyright

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

ABSTRACT

Agrippina Minor was born into a noble family as the daughter of the commander Germanicus. By her first marriage she gave birth to her son Lucius Domitius Ahenobarbus (Nero), who later became Emperor, and was also the sister of Emperor Caligula. It was also through her third marriage, to the emperor Claudius, that she was honored with the title of "Augusta" for the first time in her lifetime as the wife of an emperor. After six years of marriage, Agrippina Minor poisoned Claudius, causing his death, and installed her son Nero as the new emperor. At the start of Nero's reign, Agrippina governed state affairs with unparalleled power. Agrippina was a person of noble birth, beauty, courage, talent, intelligence, ambition, and pride. But these qualities didn't prevent her from being murdered on the orders of her son. Agrippina's relentless ambition led to the fall of the dynasty after the end of Nero's reign.

Keywords: Agrippina Minor, Claudius, Lucius Domitius Ahenobarbus, Nero

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Bilgi:

Bu çalışma, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Bedensel ve Ruhsal Bozukluklarıyla Sıra Dışı Bir İmparator: Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus (Claudius)" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Acknowledgment:

This study is based on the master's thesis (Aydın Adnan Menderes University, Institute of Social Sciences) titled "An Extraordinary Emperor: Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus (Claudius) with Physical and Mental Disorders".

Atıf - Cite: Durmaz Akyüz, E & Hüseyin Üreten. Üç İmparatorun Hayatındaki Kadın 'Agrippina Minor (İS 15-59)': İmparator Caligula'nın Kız Kardeşi, İmparator Claudius'un Karısı, İmparator Nero'nun Annesi. *History Studies* 16, no. 1 (2024): 41-66.

Giriş

Agrippina *Maior* ve Germanicus'un kızı, İmparator Caligula'nın kız kardeşi olan Agrippina *Minor*, İS 6 Kasım 15'te Rhein (Ren) bölgesindeki Ara-Oppidum Ubiorum'da (Günümüz Cologne [Köln]) doğdu.¹ Başarılı bir general olan babası Germanicus'u dört yaşında kaybeden Agrippina *Minor*, İmparator Tiberius tarafından İS 28 yılında, 13 yaşındayken Gnaeus Domitius Ahenobarbus (İS 32 yılında *consul* oldu) ile evlendirildi.² Agrippina'nın kocası, hileci, sorumsuz ve gaddar biriydi. *Maiestas* (vatana ihanet), zina gibi suçları yüzünden halk tarafından nefret edilirdi.³ Agrippina, kocası İS 11 Aralık 40 yılında öldüğünde, İS 15 Aralık 37 yılında Antium'da doğan ve üç yaşındaki oğlu Lucius Domitius Ahenobarbus (Nero) ile yalnız kalmıştı.⁴ O sırada imparator olan kardeşleri İmparator Caligula'ya karşı, Agrippina ve kız kardeşi Livilla İS 39 yılında başarısız bir komploya karışmış ve sürgüne gönderilmişlerdi. Annesinin sürgün yıllarında oğlu Nero ise hayatını halası Lepida'nın koruması altında geçirdi.⁵ İS 41 yılında Caligula'nın öldürülmesiyle İmparator olan Claudius, yeğenlerini sürgünden geri çağırarak ve Caligula tarafından el konulan mülklerini de geri vermişti.⁶

Bu arada Agrippina, kendisinin ve oğlunun güçlü bir koruyucuya ihtiyaç duyduğundan olsa gerek, 43 yaşındaki seçkin bir general olan ve Caligula suikastından sonra imparatorluk için uygun bir halef olarak ismi geçen Servius Sulpicius Galba'ya (İS 33 yılının *consul*üydü - İS 68 - 69'da imparator olacak) göz koymuştu.⁷ Galba ise Manius Aemilius Lepidus'un kızı, Aemilia Lepida ile evliydi ve iki oğlu vardı. Agrippina, Galba'nın kayınvalidesi tarafından azarlanıp tokatlanmış ve Galba da Agrippina ile birlikteliğin tehlikeler getireceğini hissetmiş olsa gerek ondan uzak kalmış, karısı Lepida'nın ölümünden sonra asla yeniden evlenmemişti.⁸

Galba ile evlenemeyeceğini anlayan Agrippina, bu kez İmparator Claudius'un bir arkadaşı olan son derece zengin, cömert bir hayırsever, iki kez *consullük* ve bir yıl kadar da Asia valiliği yapan ünlü bir hatip Gaius Sallustius Passienus Crispus ile ikinci evliliğini yaptı.⁹ Kocasını Passienus'un 40'li yıllarda ölümü, Agrippina'ya finansal açıdan zenginlik sağlamış olmasından dolayı kocasını zehirleyerek ölümüne neden olmakla suçlanmasına yol açmıştı.¹⁰

İmparator Claudius'un üçüncü eşi olan Messalina'nın ihaneti nedeni ile öldürülmesinden sonra, siyasi gücü ve saygınlığı neredeyse yok olan Claudius, bu sırada 50'li yaşlarındaydı. Doğduğundan beri sağlık problemleri yaşıyordu ve kendinden sonra başa geçebilecek oğlu da henüz çok küçük yaştaydı. Bu nedenle, hırslı Romalı seçkinler arasında imparatorun yeni eşi olmak için rekabet başlamıştı bile.¹¹

¹ Tac. *Ann.* XII. 27.1; Anthony A. Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero.* (London: BT Batsford Ltd., 2005) 210; Albert Esser, *Cäsar Und Die Julisch-Claudischen Kaiser Im Biologisch-Ärztlichen Blickfeld* (Leiden: EJ Brill, 1958) 179; Jasper Burns, *Great Women Of Imperial Rome; Mothers and Wives Of The Caesars* (UK: Taylor & Francis Group, 2007) 58; David Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero.* (New York: Routledge, 1997) 7.

² Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 7-8; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 58.

³ Suet. *Ner.* V-VI; Bernard W. Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero.* (London: Methuen And Co. 1905) 23; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 59; Miriam T. Griffin, *Nero The End of A Dynasty.* (New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2001) 27.

⁴ Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 7; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 59; Guy de la Bédoyère, *Domina; The Women Who Made Imperial Rome.* (London: Yale University Press. New Haven And 2018) 179-182; Esser, *Cäsar Und Die Julisch-Claudischen Kaiser Im Biologisch-Ärztlichen Blickfeld*, 177; Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 27; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 55; Alfred Brittain, "Roman Women, Woman: In All Ages And In All Countries." *Philadelphia George Barrie & Sons, Publishers 2*, no. 10, (2010): 60-68.

⁵ Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 8; Hermann Schiller, *Geschichte Des Römischen Kaiserreichs Unter Der Regierung Des Nero.* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1872) 63.

⁶ Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 62; Schiller, *Geschichte Des Römischen Kaiserreichs Unter Der Regierung Des Nero*, 63.

⁷ Suet. *Galb.* V; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 14.

⁸ Cass. Dio LVII. 19.4; Suet. *Galb.* V-VII; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 83, 129; Bédoyère, *Domina*, 182-183; Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 63; Joseph McCabe, *The Emperors Of Rome.* (New York: Henry Holt And Company, 1911) 67; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 24.

⁹ Bédoyère, *Domina*, 182; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 63.

¹⁰ C. Svetoni Tranquillvi, *De Poetis Vita Passieni Crispi*; Iuv. *Sat.* 4. 81; Suet. *Ner.* VI; Martial 10. 2.10; Tac. *Ann.* XI.11; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 63; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 84-87; Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Seymour Van Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease.* (New York: Pafraets Book Company Troy, 1902) 117-118.

¹¹ Philip Matyszak, *The Sons Of Caesar; Imperial Rome's First Dynasty.* (London: Thames & Hudson, 2006) 225.

Claudius'un yeni bir eşe ihtiyaç duymuş olmasının nedeni sadece bedensel arzularını tatmin etmek değil, yaşadığı dönemde etrafında oynanan oyunlara ve tahtına göz dikenlere karşı yanında hesapsızca güvenebileceği bir müttefike ihtiyaç duyuyor olmasıydı.¹²

Sadece Claudius'un azatlıları arasında değil, potansiyel adaylar arasında da sanki siyasi bir seçim kampanyası yürütürcesine Claudius üzerinde (dolayısı ile imparatorluk yönetimi üzerinde) kimin söz sahibi olacağına dair bir mücadele başlamıştı.¹³ Böylesine büyük bir evliliğe layık, birkaç aday vardı. Bu adaylardan biri de Germanicus'un kızı Agrippina *Minor* idi. Claudius'un azatlılarından olan Pallas, kendi çıkarları doğrultusunda 32 yaşındaki Agrippina *Minor*'u destekliyordu. Çünkü Agrippina, imparatorluk rütbesine layık, soylu bir aileden geliyordu ve Claudius'un Agrippina ile evlenmesi Claudius ailesinin Iulius ailesi ile birleşip güçlenmesi anlamına geliyordu.¹⁴ Aynı zamanda Agrippina, zeki, kültürlü ve ekonomiden anlıyordu. Halk, *pretorlar*, *cohortes* ve *legiolar* için iyi olacak bir seçimdi. Çünkü siyasi işlerin ortasında büyümüşü, imparatorluğun nasıl yönetildiğini biliyordu.¹⁵ Ayrıca Agrippina'nın oğlu Lucius Domitius da, azatlılar için daha güvenli bir aday gibi görünüyordu.¹⁶

Tacitus ve Suetonius, Agrippina'nın Claudius'un yeğeni olmasını bir başlangıç olarak kullanıp yanında uzun saatler geçirmiş olduğunu, daha sonra amcasını *amor illicitus* (yasadışı aşk) ile küçük sevgiler ve öpücüklerle büyülediğini (*pellicit patrum*), bir eş olarak kazanmış olduğunu belirtmişlerdir.¹⁷ Ancak evlenebilmeleri için önlerindeki tek engel, amca/yeğen evliliğine Roma hukukunda ve geleneklerde izin verilmiyor olmasıydı. Roma hukuku, aralarında dördüncü dereceden¹⁸ daha yakın akrabalık bağı olanların birbiriyle evlenmesini yasaklamış ve bu ilişkiyi ceza hukuku bakımından *incestum*¹⁹ suçlu olarak saymıştır.²⁰

Lucius Vitellius tarafından yönetilen süreçte, mevzuat hakkında İS 49 yılının başlarında *Senatus*'ta, üyelerin onayını kazanmayı amaçlayan konuşmasında, bu tür bir evliliğin ensest bir ilişki olmayacağı, diğer ulusların hukukunda hiçbir kanunla yasaklanmamış ve geleneğin diğer ülkelerde normal olarak görüldüğü, toplum geliştikçe ahlâki standartların tanımlarının da değiştiği konularında başarılı bir konuşma yaptı. Claudius *forum*da halka karşı yaptığı konuşmasında, bir erkekle/erkek kardeşinin kızı arasındaki evlilik için yasal izin verecek bir kararname istedi.²¹ Böylece İS 49 yılında İmparator Claudius'a, erkek kardeşi Germanicus'un kızı Agrippina ile evlenmesine imkân sağlayan bir *Senatus* kararı (*Senatus Consultum Claudianum*) çıkarılmıştı.²² Yasa, amca/dayı ile yeğen, hala/teyze ile yeğen arasındaki evliliği yasaklamış, yani bir kız kardeşin kızıyla evlenmek hâlâ yasakken, bu *Senatus* kararıyla erkek kardeşin kızı ile evlenmeye yani amca/yeğen evliliğine hukuken imkân tanımış oldu.²³

¹² Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 95.

¹³ Judith Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, (New York: Oxford University Press, 2006) 22.

¹⁴ Suet. *Calig.* XXV; Tac. *Ann.* XII. 1-2; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 95-96; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 63.

¹⁵ Guglielmo Ferrero, *The Women Of The Caesars*, (New York: The Century Co., 1911) 274-275.

¹⁶ Cass. Dio LXI. 31.8; Bédoyère, *Domina*, 208.

¹⁷ Tac. *Ann.* XII. 5; Suet. *Claud.* XXVI; Cass. Dio LX. 31.6; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 58; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 226-227.

¹⁸ 1. derece akrabalar çocuklar, anne ve babadan oluşmaktadır. 2. derece akrabalar dede, nine, torun ve kardeşten 3. derece akrabalar yeğen, amca, dayı, hala ve teyzeden 4. derece akrabalar kuzenlerden oluşmaktadır.

¹⁹ "Incestum: Ensest akrabalık ilişkileri nedeniyle hukuken ya da gelenek olarak birbirleri ile evlenmesi yasak insanlar arasındaki cinsel ilişkidir; yasak cinsellik", Ahmet Çelikkol, *Tarih Psikiyatri Divanında*, (İstanbul: Stüdyo İmge Yayıncılık, 2002) 96; Ayrıca William A. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology I. II. III.* (Boston Little, Brown, And Company, 1867) 533; Erdal Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013) 290.

²⁰ Cass. Dio XXIII. 2.14 (Paulus libro 35 ad edictum); Ayşegül Ergene, *Antik Roma'da Kadın*, (Yüksek lisans tezi Marmara Üniversitesi, 1998) 144; Sevil Yıldız, "Roma Hukukunda Evlenme Engelleri", *Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi* 69, no. 2, (2020): 879-914.

²¹ Tac. *Ann.* XII. 5-7; Suet. *Claud.* XXVI; Cass. Dio LX. 31.8; Richard A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, (New York: Routledge, 1994) 180; Tom Holland, *Dynasty: The Rise And Fall Of The House Of Caesar*, (Doubleday: First United States Edition, 2015) 306; Stephen P. Kershaw, *A Brief History Of The Roman Empire Rise And Fall*, (London: Constable & Robinson, 2013) 124; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 101-102, 277; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227.

²² Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 6; Fulya İlçin Gönenç, *Roma Hukukunda Kadın*, (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2010) 97, 187.

²³ Yıldız, "Roma Hukukunda Evlenme Engelleri", 879-914.

Agrippina, büyük kardeşi Caligula'nın imparatorluk döneminde gerçekleşen olaylarla Iulius-Claudius Hanedanlığı'na duyulan sevgi ve güvene karşı oluşturduğu hasarı onarmak istemiş, bunun çözüm yolu olarak da Claudius ile evlenmeyi görmüştü. Böylece ailesinin iki kolunu birleştirerek, Iulius-Claudiuslar olarak hem siyasi düzeyde ittifakını sıkılaştırmış hem de Claudius'un Nero'yu evlat edinmesi ve kızı Octavia ile nişanlaması, saltanatının veraset çizgisini sağlamlaştırmanın teyidi olmuştu.²⁴

Barrett, Claudius'un imparatorluk döneminin, İS 41 yılında tahta çıkışından - Messalina'nın İS 48 yılında ölümüne kadar olan dönem ve İS 49 yılında Agrippina ile evliliğiyle başlayıp - İS 54 yılındaki ölümüne kadar olan dönem olarak, belirgin iki eşit parçaya ayrıldığını belirtmiştir.²⁵ Tacitus, Agrippina'nın Claudius ile evlendikten sonra, Roma Devleti'nin dönüştüğünü, katı ve neredeyse erkeksi bir despotizm (*adductum et quasi virileservitium*) ile her şeyin, bir kadının (*cuncta feminae oboediebant*) kontrolü altına girdiğini, ama Messalina gibi, zevkleri için devlet işlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmadığını belirtir.²⁶

Sorun olan Roma hukukunda ensest olarak kabul edilen amca/yeğen arasındaki ilişki, Claudius ve Agrippina'nın evlenmesi için bir kararname ile kolayca çözüme kavuşturuldu²⁷ ve evliliklerinin *Senatus* tarafından onaylanmasından sonra bir gün içinde, İS 49 yılının başlarında Claudius ve Agrippina âşık oldukları için değil, siyasi olarak hanedan hesapları neticesinde evlendiler.²⁸ Evlendiklerinde Agrippina 33 yaşında, Claudius ise 58 yaşındaydı.²⁹ Böylece Agrippina istediği gücü elde etmiş, kolayca Roma'nın en güçlüsü, belki de en korkulan kişisi haline gelmişti. İmparator Claudius ise hayatındaki onu sonuna götürecek karanlık döneme girmiş oldu.³⁰ Agrippina'nın düşüncesi ise aslında başından beri (evlendiklerinde yaşam sürelerine bakıldığında ve Claudius'un sağlık sorunları göz önüne alındığında) Claudius'un birkaç yıldan daha fazla yaşamayacağını düşünüyor olmasıydı.³¹ Sarayda yaşamaya başlayan Agrippina, Claudius üzerinde kontrol sağlamış, fırsatlardan en iyi şekilde yararlanıp, bazen korku ve baskıyla, bazen de hediye, makam ve iyiliklerle insanların samimi olmayan bağlılığını kazanmıştı.³²

Agrippina'nın ilk kocasından Domitius adında yaklaşık 13 yaşında olan bir oğlu vardı³³ ve Domitius'u imparatorluk makamında Claudius'un halefi olması için, planını İS 48 yılının sonlarında, henüz Claudius ile evlenmeden yapmaya başlamıştı bile.³⁴ Planının ilk aşaması, oğlunu Claudius'un kızı olan Octavia ile evlendirmektir. Fakat önündeki engel, Octavia'nın Augustus'un büyük-büyük torunlarından biri olan Lucius Iunius Silanus Torquatus'la nişanlı olmasıydı.³⁵ Octavia'nın nişanlısı Lucius Iunius Silanus Torquatus başarılı, güçlü bir soya sahip, Claudius öldüğünde oğlu Nero'ya rakip olabilecek bir gençti. Onu ortadan kaldırabilmesinin yolu, savunmasız olduğu ve hiç beklemediği yerden vurmaktı. Lucius Silanus'a yapılacak saldırı, Claudius'un *Senatus*'taki en yakın müttefiki ve bundan böyle Agrippina'ya da eşit derecede sadık hizmetkârı olan Vitellius tarafından yönetilecekti.³⁶ Lucius Silanus'un kız kardeşi Iunia Calvina, Lucius Vitellius'un geliniydi ve Lucius'u Tacitus'un "*ensestten ziyade korunmasız*" olarak tanımladığı, bir ilişkiyle suçladı. Silanus, yapılan suçlamalar sonucunda aşağılamak amaçlı, *praetorluk* görevinin son gününde istifa etmek zorunda bırakıldı. *Pontifex*

²⁴ Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 236; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 180; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 105-106; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 21; Corina-Ruxandra Şteflea, Moartea unui împărat roman: despre cazul lui Claudius/The death of a Roman Emperor: The case of Claudius, *Hiperboreea Journal, Journal of History* 1, no. 1 (2014): 28-46.

²⁵ Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 97.

²⁶ Tac. Ann. XII. 7.3; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 19.

²⁷ Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 8-9; Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 118; Otto Kiefer, *Sexual Life In Ancient Rome*, (London: George Routledge & Sons Ltd. Broadway House, 1934) 317-318.

²⁸ Tac. Ann. XII. 3; Suet. *Claud.* XXVII, XXXIX; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 102; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 180.

²⁹ McCabe, *The Empresses Of Rome*, 82.

³⁰ Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 118.

³¹ McCabe, *The Empresses Of Rome*, 82.

³² Cass. Dio LX. 32.1.

³³ Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 118.

³⁴ Cass. Dio LX. 31.8; Tac. Ann. XII. 3; Sen. *Oct.* 150-67; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 98-99.

³⁵ Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 119.

³⁶ Tac. Ann. XII. 3-4; Cass. Dio LXI. 31.8; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 98-99; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 180.

*maximus*³⁷ sıfatıyla Claudius, Lucius Silanus ve kız kardeşinin sözde ensestini ortadan kaldırmak için kefarete kurbanı sunmalarını emretti.³⁸ İmparator, genç adamı kınayarak *Senatus* üyesi rütbesinden indirdi ve kızı Octavia ile nişanını geçersiz saydı. Iunia Calvina sürgüne gönderildi. Utanan ve aşağılanan Lucius Silanus ise Claudius ve Agrippina'nın evlendiği gün intihar etti.³⁹ Böylece, soy bakımından Agrippina ve oğlu için tehlike arzeden Silanus, ortadan kaldırılmış oldu.⁴⁰

İS 50 yılında, Agrippina bir imparatorun karısı olarak yaşarken ilk kez "Augusta" unvanını aldı.⁴¹ Fucinus Gölü açılışındaki savaş oyunu gösterisine, *paludamentum* (altından yapılmış askeri pelerin) giyerek katıldı.⁴² Önceden sadece rahiplere ve tanrıların tasvirlerine verilen bir onur olan *carpentum* kullanma hakkı, Agrippina'ya da tanınmış, festivallerde *Capitolium*'un çevresine girebilme izini verilmişti.⁴³ Claudius, yabancı devlet adamlarını kabul ettiğinde Agrippina da yanında ona eşlik ediyordu. Hattâ İS 50 yılında, Britannialı lider Caratacus ve ailesi Agrippina'yı da bir imparator gibi selamladılar.⁴⁴ Agrippina, kendine tanınan tüm ayrıcalıklara sahip olmaktan, Claudius ile tıpkı bir imparator gibi aynı belki de daha fazla güce sahip olmaktan ve hiç kimse onu kontrol etmeye ya da durdurmaya çalışmadan bu gücü kullandığı için çok memnundu.⁴⁵ İS 50 yılında, Germania'da (modern Cologne/Köln) doğduğu yer olan Ubii kasabasında, emekli askerler için bir gaziler kolonisi kuruldu ve koloniye onun adı verildi: *Colonia Claudia Augusta Agrippinensium (Colonia Agrippinensis)*. Bu, Agrippina'nın gücünün bir göstergesiydi. Çünkü Romalı bir kadının adını taşıyan tek Roma kolonisi budur.⁴⁶ İS 51 yılında ise Agrippina'ya, imparator olduğunda kardeşi Caligula tarafından verilen Vesta Rahibeleri'ne tanınan ayrıcalıklar da verildi.⁴⁷

Agrippina, Messalina'nın aksine stratejik davranarak yararlı insanları etrafında toplamaya başlamıştı. Bunlardan belki de en önemlisi Lucius Annaeus Seneca idi. Seneca, İS 41 yılında Claudius tarafından, Caligula ve Agrippina'nın kız kardeşleri olan Iulia Livilla ile zina yaptığı gerekçesiyle Corsica Adası'na sürgüne gönderilmişti. Agrippina çıkarlarını savunacak biri olarak yanında Seneca'nın olmasını istedi ve bu konuda Claudius'u ikna ederek Seneca'nın İS 49 yılında Nero'nun öğretmeni olarak görevlendirilmesini sağladı. Lucius Domitius, ergenlik çağına kadar koruyucusu olarak Asconius Labeo ve eğitimi açısından da Beryllus adlı bir Hellen azatlısı ile Anicetus'a emanet edilmişti. Fakat artık taht için hazırladığı oğlu Lucius Domitius'u vâris olarak hazırlamak ve bu konuda eğitmek için onları yetersiz görüyor, yanında Seneca'yı istiyordu. Oğlu için anlatılmaz bir servet biriktirmiş, hatta

³⁷ "Pontifex: Yüksek rahip, yüksek rahipler heyetinin (*pontificium*) bir üyesi. *Pontifex Maximus*: Baş Rahip; devlet dininin başı. Roma imparatorları da bu unvanı almışlardır." Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, 456; Oğuz Tekin, *Eski Yunan Ve Roma Tarihine Giriş*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019) 326.

³⁸ Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 98-99.

³⁹ Suet. *Claud.* XXVII; Sen. *Apoc.* 8.2, 10.4, 11.2; Sen. *Oct.* 145-150; Tac. *Ann.* XII. 8.1; Cass. Dio LX. 81.8; Suetonius Claudius'ta ve Seneca Octavia'da onun intihar etmeye zorlandığını belirtirken, Dio, Agrippina ve Nero'nun Claudius'u onu öldürmeye ikna ettiğini, Seneca *Apocolocyntosis*'te Claudius'un öldürdüğünü belirtir. Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 98-99; Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 119; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 180; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 30.

⁴⁰ Bédoyère, *Domina*, 211.

⁴¹ Tac. *Ann.* XII. 26.1; Cass. Dio LX. 33.2a; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 182; Holly M. Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, (Master Thesis, Texas State University, 2019) 61; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 84-85; Holland, *Dynasty*, 307; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227; Shotton, *Lancaster Pamphlets Nero*, 9; Kershaw, *A Brief History Of The Roman Empire Rise And Fall*, 124-125; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 108-109.

⁴² Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 130; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 182; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 228; Kershaw, *A Brief History Of The Roman Empire Rise And Fall*, 124.

⁴³ Tac. *Ann.* XII. 37, 42; Cass. Dio LX. 33.2.1; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 182; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 228-229; Ferrero, *The Women Of The Caesars*, 295; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 84-85.

⁴⁴ Tac. *Ann.* XII. 37; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 182; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227-229; Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 61; Kershaw, *A Brief History Of The Roman Empire Rise And Fall*, 124.

⁴⁵ Cass. Dio LXI. 33.1, 12; Bédoyère, *Domina*, 221.

⁴⁶ Tac. *Ann.* XII. 22-27; Cass. Dio, LXI. 32-34; Annelise Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, (London: Vintage Books, 2011) 139-140; Shotton, *Lancaster Pamphlets Nero*, 7; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 182; Henry Francis Colby, *Under Cesars' Shadow*, (New York: The Neale Publishing Company, 1918) 88; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 84; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 228; Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 62; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 130-131; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 23-24, 26.

⁴⁷ Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 62.

Cassius Dio'dan zengin kurbanların varlıklarını alabilmek için bunların arasından birçok kişiyi öldürttüğünü öğreniyoruz.⁴⁸ Nero'nun iyi bir yönetici olarak yetişmesi amacıyla, askeri disiplini vermesi için katı tavırlarıyla bilinen Afranius Burrus ve belagat dersleri için Annaeus Seneca, görevlendirilmişti.⁴⁹

Agrippina'nın planında sıradaki adım, oğlu Domitius'un imparator tarafından evlat edinilmesini sağlamak olacaktı. Agrippina, sevgilisi olduğu düşünülen ve Claudius ile evlenmesi konusunda kendisini desteklemiş yardımcısı Pallas ile birlikte Claudius'u Domitius'u evlat edinmesi konusunda ikna ettiler.⁵⁰ Böylece onun Nero adıyla Claudianus ailesine kabul eden bir yasa çıkarılmış ve İS 25 Şubat 50'de İmparator Claudius, Agrippina'nın oğlu Domitius'u evlat edinmiş, halefi olarak atamıştı. Bundan böyle Lucius Domitius Ahenobarbus, Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus adıyla kayıtlara geçmiştir.⁵¹

Ferrero, Nero'nun evlat edinilme sürecini farklı açıdan değerlendirir ve bu konu hakkında, Agrippina'nın "*trux et minax*" eski Roma tipi bir anne olduğunu, oğlunu özenle, geleneksel tarzda yetiştirdiğini belirtir. Ayrıca kalıtsal yani tahtın babadan-oğula geçme ilkesi, henüz imparatorluk yönetiminde mevcut değildi. Britannicus ve Nero, Claudius'un tahtı üzerinde herhangi bir hakka sahip olmadığı gibi, *Senatus* dilediğini seçmekte özgürdü. Her zaman birden fazla genci, en yüksek göreve hazırlamaya çalıştıklarına bakılırsa Nero'nun evlat edinilmesini bir halef değil, iki olası halefi hazırlamayı amaçladığını kanıtlıyor olduğunu belirtir.⁵² Ayrıca gerçek karakteri ne olursa olsun genç Nero, asil, yakışıklı ve neredeyse ikinci bir Germanicus olarak halkın gözünde ideal bir imparator adayı imajı sunuyordu.⁵³

İS 51 yılında, Nero, 14 yaşında (zamanından önce)⁵⁴ *toga virilisini* giydi⁵⁵ ve o gün için Cassius Dio "τοῦ δὲ Νέρωνος 'τοῦτο γὰρ τὸ ὄνομα ἐπ' αὐτῷ ἐξενίκησεν' ἐς τοὺς ἐφήβους ἐγγραφέντος, κατὰ τὴν ἡμέραν ἐν ἣ ἐνεγράφη τὸ δαιμόνιον τὴν τε γῆν ἐπὶ πολλὰ ἔσεισε καὶ φόβον νυκτὸς πᾶσιν ὁμοίως ἐνέβαλε." (İlahi Güç, törenin yapıldığı gün uzun bir süre dünyayı salladı ve geceleyin herkesin yüreğine korku saldı) diye yazmıştır.⁵⁶ Tacitus ise o yılda tahıl kıtlığı yaşandığını, *Capitolium*'a vahşi kuşlar tünediğini, sık sık depremler olup, halkın paniğe kapıldığını ve bu olayların felaket işareti olarak görüldüğünü kaydetmiştir.⁵⁷

Nero'nun tahta çıkmasının artık güvence altına alınmasıyla Agrippina, Britannicus'un etrafından yavaş yavaş herkesi uzaklaştırmaya başlamıştı. İlk işi öğretmeni Sosibius'u Britannicus adına Nero'ya karşı komplo kurduğu gerekçesiyle idam edilmesini sağlamak oldu. Britannicus daha sonra Agrippina'nın muhafızlarının yakın gözetimi altında, Nero'dan uzak tutulmuş ve kamu önüne çıkmasına izin verilmemişti.⁵⁸ Britannicus'a sempati duyduğundan şüphelenilen *praetor* muhafızlarının⁵⁹ herhangi

⁴⁸ Tac. Ann. XII. 8; Cass. Dio LX. 31.8, 32.1–3; Bédoyère, *Domina*, 211; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 62; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 81-89; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 21, 33; Ferrero, *The Women Of The Caesars*, 288-289; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 24.

⁴⁹ Tac. Ann. XIII. 2.

⁵⁰ Tac. Ann. XII. 9, 25, 26, 65; Cass. Dio LX. 33. 2.2, LXI. 31.8; Suet. *Claud.* XXXIX, XLIII; *Ner.* VII; Bédoyère, *Domina*, 213; Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 119-121; Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 63; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 180; Holland, *Dynasty*, 307.

⁵¹ Suet. *Ner.* V; Tac. Ann. XII. 26; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227; Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 29.

⁵² Ferrero, *The Women Of The Caesars*, 289.

⁵³ Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 98.

⁵⁴ "Pubertas (Ergenlik), 18 yaşında tamamlanır, bazı durumlarda kişisel muayenenin gerekli olabileceği ve *pubertas* yaşının fiziksel kapasiteye göre belirleneceğini durumlar da olabilir. Lemnius Levinus, *De habitu et constitutione corporis*, libri duo, 1951, 26-27; Iustiniani yasalarına göre (Lassard Y. (2013). *Iustiniani Institutiones*, The Roman Law Library, liber primus, *Quibus Modis Tutela Finitur*, Tit. 22.), *Pubertas*, erkekte 14, kızda 12 yaşının tamamlanmasıyla elde edilirdi. *Pubertas* ulaşılmışla, tam yasal ehliyetini kazanmış, kişi mülkünü tüm gücünü elde etmiş ve vesayet sona ermiş olup, mülkünü kendi iradesiyle elden çıkarabilir ve evlilik akdi yapabilirirdi." Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology I. II. III*, 413-414, 630-631; Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 9.

⁵⁵ Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 39; Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 29.

⁵⁶ Cass. Dio LX. 33.2c

⁵⁷ Tac. Ann. XII. 43; Holland, *Dynasty*, 308.

⁵⁸ Suet. *Ner.* VII; Tac. Ann. XII. 25-26, 41.3; Cass. Dio LX. 32.5–6a, 34.1; Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 121; Bédoyère, *Domina*, 216; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 120-121, 127-128; Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 62.

⁵⁹ "Praetor: Roma'da yüksek devlet memuru. Görevleri hukuki meselelerde (yargı) *consuller*in yükünü hafifletmekti. *Imperium* yetkisine sahip olan *praetorluk* görevi, esas olarak *patrici* sınıftan olanların yaptığı bir görevdi." Alova, *Latince Türkçe*

bir üyesi, imparatorluk azatlıları ve *tribunuslar*, sahte bahanelerle bazıları da görünüşte bir iltifat yoluyla saraydaki görevlerinden alındı.⁶⁰

Seneca'nın desteğini arkasına alan Agrippina, sadakatine güvenmediği herkesi ortadan kaldırmaya başlamış ve İS 51 yılında *praetor prefectusları* Rufrius Crispinus ve Lucius Lusius Geta, Messalina'nın anısına ve çocukları Britannicus ile Claudia Octavia'ya sadık olmaları nedeniyle görevden alınıp, yerine kendisini destekleyeceğine inandığı Sextus Afranius Burrus'un getirilmesini sağlamıştı.⁶¹ Böylece askeri desteği de arkasına almış olacaktı. Claudius İS 52/53 olduğu düşünülen yılda hastalanmıştı. Agrippina da böyle bir durumu oğlunun konumunu sağlamlaştırmak, onun imparatorluk gücünün tek varisi olarak görülmesini sağlamak için kullanma fırsatını kaçırmamıştı. *Senatus*'u Claudius ölürse Nero'nun zaten devlet yönetimini devralabilecek durumda olduğu konusunda ikna etmesini sağlamıştı.⁶²

Agrippina'nın Nero'nun Octavia ile evlenmesini sağlamak için attığı ilk adımı, *Senatus*'a evlilikleri hakkında önerge sunmak için seçilmiş *consul* Memmius Pollio'yu görevlendirmek oldu.⁶³ Ayrıca evlilikleri hakkında kocası Claudius'u ikna etmek için imparatorun azatlısı Pallas'ı da bir aracı olarak kullandı.⁶⁴ Bu evliliğin sağlanması için önlerine kendileri için tanıdık bir engel olan ensest şüphesi çıkmıştı. Nero, Claudius tarafından evlat edinildiği için Octavia ile kanunen kardeşiler. Bu nedenle Octavia başka bir aile tarafından evlat edinildi ve Nero ile kardeşlik bağları yasalar karşısında geçersiz kılındı.⁶⁵ Böylece evliliklerinin önündeki engel kaldırılmış oldu ve İS 53 yılında 16 yaşında olan Nero, imparatorun 13 yaşında olan kızı Octavia ile usulüne uygun olarak evlendi. Cassius Dio, Nero ile Octavia'nın evlendikleri gün için tarihe şu notu düşmüştü: "...καίεσθαι γὰρ ὁ οὐρανὸς τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἔδοξε." (Büyük bir alamet olarak o gün gökyüzü yanıyor gibiydi).⁶⁶

Agrippina, Messalina'nın ölümünden sonra Claudius ile evlenecek rakipleri arasında olan ve potansiyel bir tehdit olarak hâlâ tehlikeli olduğunu düşündüğü Lollia Paulina'yı ortadan kaldırmak istedi.⁶⁷ Agrippina ve Claudius, Lollia hakkında Colophon'daki Apollon kâhininden imparatorun Agrippina ile evliliği hakkında bilgi arama, astrologlara danışma ve büyücülerle iş birliği yapma suçlamasında bulundular. Astrologlar Italia'dan sürülmüş ve yardımcıları cezalandırılmış olduğundan⁶⁸ böyle bir davranışı muhtemel hainlerin tipik davranışı olarak yorumlamıştı. Lollia, suçlamaları reddetmesine rağmen, hakkında dava açılmış ve *Senatus*'ta dava Claudius tarafından yönetilmişti. Görülen dava sonucunda Lollia'nın Servetine el konulmuş ve Italia'dan sürgün edilmişti. Verilen bu ceza muhtemelen destekçilerini yatıştırmak amaçlıydı. Çünkü çoktan sürgündeki Lollia'yı öldürmek için biri görevlendirilmişti bile. Cassius Dio, Agrippina'nın Lollia'nın öldüğünden emin olmak için başının kesilip Roma'ya götürülmesini istediğini ama getirilen kesik başı tanımadığını, ancak belirli özellikleri olan dişlerini kontrol ederek kimliğini doğruladığını yazmıştır.⁶⁹

Sözlük, 471; Tekin, *Eski Yunan Ve Roma Tarihine Giriş*, 326; Bédoyère, *Domina*, 26-29. (*cohortes praetoriae*) *Cohors*: Çoğ. *chortes*. Roma'da askeri birlik. Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, 95.

⁶⁰ Tac. *Ann.* XII. 41; Suet. *Ner.* 7.2; Bédoyère, *Domina*, 215.

⁶¹ Cass. Dio LXI. 32. 6a; Tac. *Ann.* XII. 42, 14.7, 11; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 183; Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott, (Ed.), *The Cambridge Ancient History Vol. X, The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69.* (United Kingdom Cambridge University Press, 2008) 241; Bédoyère, *Domina*, 288-289.

⁶² Cass. Dio LX. 33. 9-11; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 135; Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 9; Bédoyère, *Domina*, 213; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 34.

⁶³ Tac. *Ann.* XII. 9; Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 119; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 105-106.

⁶⁴ Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 111.

⁶⁵ Sen. *Oct.* 536; Tac. *Ann.* XII. 25; Suet. *Claud.* XXVII, *Ner.* VII; Cass. Dio LX. 32.2, 33.22; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 135; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 180; Bowman, Champlin, Lintott, *The Cambridge Ancient History Vol. X*, 241.

⁶⁶ Cass. Dio LX. 33. 2.2; Tac. *Ann.* XII. 58.1; Plut. *Ant.* 87; Suet. *Ner.* VII; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 180; Kershaw, *A Brief History Of The Roman Empire Rise And Fall*, 125; Bédoyère, *Domina*, 221.

⁶⁷ Tac. *Ann.* XII. 22; Cass. Dio LX. 32.4; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 108, 194.

⁶⁸ Cass. Dio LX. 33. 3b; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 28.

⁶⁹ Cass. Dio LX. 32.4; Plin. *NH.* 7. 16.71; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 108, 194; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 84; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 182; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 60; Bédoyère, *Domina*, 204; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227.

Agrippina, daha sonra Claudius sıradan bir sohbetle seçkin bir kadın olan Calpurnia'nın⁷⁰ güzelliği ve çekiciliğini övdüğü için, onun da sürgün edilmesini sağladı ancak idam edilmedi.⁷¹

Agrippina'nın sıradaki hedefi Lepida idi. Agrippina, kız kardeşi Livilla ile birlikte Lepidus'la zina yaptıkları ve büyük kardeşleri aynı zamanda imparator olan Caligula'ya karşı planlanan bir suikasta karıştıkları gerekçesiyle Caligula tarafından İS 39-41 yılları arasında sürgüne gönderildiğinde oğlu Domitius, Lepida'nın koruması altına bırakılmıştı. Lepida, Claudius'un üçüncü karısı Valeria Messalina'nın annesi, Agrippina'nın görüncesi, aynı zamanda Nero'nun halasıydı.⁷² Agrippina sürgünden geri döndüğü zaman, iki kadın arasında Nero'nun sevgisi için sert bir mücadele başlamış oldu. İmparatorluk için velayet olması kesinleşince mücadele daha tutkulu hale gelmişti.⁷³ Agrippina ve Lepida arasındaki asıl sorun, Lepida'nın Agrippina için potansiyel bir rakip olmasıydı. Çünkü Claudius için sırada bekleyen uygun bir eş adayı olabilirdi. Asil kanı, güzelliği, muazzam serveti, yakın yaşta olmaları Agrippina ve Lepida'nın birbirinin dengi olduklarını gösteriyordu. Sadece bununla kalmayıp karakterleri, zekâsı, ahlâkı ve kurnazlığı açısından da birbirlerine çok benziyorlardı. Agrippina'nın Nero için yaptığı imparatorluk planları arasında, Nero'nun değer verdiği halası Lepida'ya yer yoktu.⁷⁴ Nero, imparator olmadan önce Lepida'nın ortadan kaldırılması gerekiyordu.⁷⁵ Tacitus, ikisi arasında yaşanan bu çekişmenin nedeni olarak aşağılamak amaçlı "*muliebribus causis*" (kadınsı nedenlerle) tanımını kullanmıştır. Böylece Agrippina her zamanki taktiği olan bazı temelsiz suçlamalar uydurdu.⁷⁶ Claudius'u, büyücülük yaparak imparatorla ailesine komplo kurmak ve Güney Italia'da bulunan Calabria'daki büyük çiftlik arazilerinde yaşayan çobanları ile köle birliklerini gerektiği gibi kontrol altında tutamadığı gerekçesiyle huzuru ve barışını bozmak suçlamalarıyla mahkûm etmeye ikna etti.⁷⁷ Nero ise, halası ve annesi arasında taraf seçmek zorunda bırakıldığında, annesine memnun etmek için halası Lepida'nın aleyhine tanıklık yapmayı seçmişti.⁷⁸ Agrippina ile Lepida arasındaki rekabet, İS 54 yılının başında Lepida'nın idama mahkûm edilmesi ile sonuçlanmış, Agrippina yine kazanmıştı. Diğer yandan Lepida'nın ise tüm mal varlığı imparatorluk hazinesine devredilecekti.⁷⁹

İS 53 yılında Agrippina'nın hedefinde yeni biri vardı: Bu kişi İS 44 yılında Passienus Crispus ile *consullük* ve sonrasında Afrika *proconsullüğü* yapmış, Augustus'un büyük generallerinden birinin torunu Titus Statilius Taurus'tu. Messalina'nın *Lucullus Bahçeleri*'ni elde etmek isteği gibi, Agrippina da zenginliğiyle ünlü *Senatus* üyesi Titus Statilius Taurus'un⁸⁰ sahip olduğu bahçelere⁸¹ (*horti Tauriani*) sahip olmak istemişti. Agrippina, yaptığı planda Afrika'daki elçilerinden biri olan *Senatus* üyesi

⁷⁰ Calpurnia, Claudius'un cariyesi olan Calpurnia ile karışmaması açısından, Tacitus'un eserinde "*inlustris femina pervertitur*" ve Dio'nun eserinde "*πρότων*" (seçkin bir kadın) olarak bahsedilmektedir. Tac. *Ann.* XII. 22.3, XIV. 12.6; Cass. Dio LX. 33. 2b.

⁷¹ Tac. *Ann.* XII. 22.3, XIV. 12.6; Cass. Dio LX. 33. 2b; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 108, 194; Cass. Dio, Calpurnia'nın idam edilmiş olabileceğini, Tacitus ise sürgüne gönderildiğini belirtir.

⁷² Birinci evliliği Messalina'yı doğurduğu Messala Barbatius ile ikinci evliliği ise 20'li yaşların başında (muhtemelen boşanmış değil de dul olarak), İS 31 yılında *consul* olan Faustus Cornelius Sulla ile yaptı. İki kız kardeşin adı da aynı olduğu için karıştırılmaması açısından önemlidir. Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 45, 137; Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 8; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 23; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 128; Jacob Abbott, *History Of Nero*, (Warsaw: Harper & Brothers, 2018) 106.

⁷³ McCabe, *The Empresses Of Rome*, 89; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 43; Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 121.

⁷⁴ Tac. *Ann.* XII. 64-65; Bédoyère, *Domina*, 223-224; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227; Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 121; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 43; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 185.

⁷⁵ Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 121-123; Bédoyère, *Domina*, 223-224.

⁷⁶ Tac. *Ann.* XII. 64; Bédoyère, *Domina*, 223; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 185.

⁷⁷ Tac. *Ann.* XII. 65; Suet. *Ner.* VII; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 43; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227; Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 121-122; Bédoyère, *Domina*, 223-224; Bowman, Champlin, Lintott, *The Cambridge Ancient History Vol. X*, 241; Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 31; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 185.

⁷⁸ Suet. *Ner.* VII; Tac. *Ann.* XI. 3, XII. 64-65, XIX. 4; Bédoyère, *Domina*, 223-224; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227; Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 31; Bowman, Champlin, Lintott, *The Cambridge Ancient History Vol. X*, 241; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 43; Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 121.

⁷⁹ Santvoord, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*, 121-123; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 89; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 227.

⁸⁰ Nero'nun üçüncü ve son imparatoriçesi (1. Eşi; Claudia Octavia, 2. Eşi; Poppaea Sabina, 3. Eşi; Statilia Messalina Taurus, 4. Eşi; Hadım Sporus ve Pythagoras) olan Messalina'nın annesi Statilia Messalina ile Statilius Taurus kardeşlerdi.

⁸¹ "*Hortus*: (çoğ. *horti*) Bahçe, park." Samuel Ball Platner, (Ashby, T. Ed.) *A Topographical Dictionary Of Ancient Rome*, (London: Oxford University Press, 2015) 264-273; Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, 273; *Horti Tauriani* (CIL VI. 29771), Statilius Taurus'un Bahçeleri. *Esquilinus* Tepesi'nde olmakla birlikte ama tam yeri bilinmiyor.

Tarquitius Priscus'u, İS 53 yılında Roma'ya döndüklerinde Taurus'u gasp, haraç, yolsuzluk ve okült⁸² uygulamalar yaptığı gibi sahte suçlamalarda bulunması için ikna etmişti.⁸³ Haksız yere suçlanmaya ve aşağılanmaya daha fazla dayanamayan Taurus, *Senatus* kararı açıklanmadan önce hayatına son verdi.⁸⁴

Agrippina, Claudius'un kendi ile evlenmiş olmasından, onun baskıcı tavrından ve Nero'yu evlat edinmesinden rahatsızlık duymuş olduğunu ve kızmaya başladığını sarhoşken söylediği "... *vocem Claudii, quam temulentus iecerat, fatale sibi ut coniugum flagitia ferret, dein puniret, metuens, agere et celerare statuit...* (önce eşlerinin kötülüklerine katlanmak ve sonra onları cezalandırmak onun kaderiydi), *omnia impudica, sed non impunita matrimonia...* (ahlâksız, ancak cezasız olmayan evlilikler) sözlerden anlamış ve korkuya kapılmıştı. Claudius, oğlu Britannicus'u tahtın varisi ilan etmeye ve Agrippina'nın gücüne son vermeye hazırlanıyordu.⁸⁵ Nero, 16/17 yaşında annesinin yaptığı planlar sayesinde, imparator tarafından halefi olarak seçilmiş vârisi olarak kabul edilmişti. Planın son aşaması olan imparatorluk tahtına çıkması için sadece Claudius'un ölmesi gerekiyordu. Agrippina elini çabuk tutup, Claudius'tan önce davranıp yaptığı planı uygulamaya sokması gerektiğine karar verdi.⁸⁶

Bu telaşla hemen harekete geçen Agrippina, Claudius'u zehirlemeye karar vermişti bile. İlk işi Claudius'un kişisel danışmanı olan Narcissus'u gut hastalığının⁸⁷ tedavisi için kaplıca sularının iyi geleceği konusunda ikna etmek ve Campania'daki Sinuessa'ya göndermek oldu. Böylece eylemi gerçekleştirmek için uygun ortamı sağlamıştı. Bu arada farklı zehir türleri hakkında tavsiye arıyor, yavaş etki eden özellikler ile hızlı etkiler arasında iyi bir denge sağlayacak bir ilaca ihtiyacı olduğunu biliyordu. Bu nedenle, toksik maddeler konusunda uzmanlığıyla tanınan ve hatta yakın zamanda bu suçlamadan hüküm giymiş Lucusta⁸⁸ isimli kadın, etkisi kesin olan bir zehir hazırlayarak mantarlardan birinin içine koydu.⁸⁹ Zehir enjekte edilmiş mantarlar imparatorun çeşnicisi (*praegustatores*-resmi tadımcılar), hadım Halotus⁹⁰ tarafından imparatora ikram edilmişti. Zehrin etkisi imparatorun muhtemelen sarhoş durumundan dolayı hemen belli olmamış, önce bağırsaklarını boşaltmasına sonra çok yediği için midesindeki her şeyi kusmasına neden olmuştu ve bu da onu kurtarmış gibi görünüyordu. Tamamen dehşete düşen Agrippina, suç ortağı olan Claudius'un kişisel doktoru Gaius Stertinius Xenophon'un⁹¹ imparatorun kusma çabalarına yardım etme bahanesiyle boğazına hızlı etki eden zehir bulaştırılmış bir tüy sokmasıyla rahatlamıştı. Verilen zehirden sonra imparatorun dilinin tutulduğu ve gece boyunca acı çektikten sonra, gün doğmadan öldüğü söylenir.⁹²

⁸² "Okült: Latince "occulere" fiilinden türetilen "occultus" kelimesine dayanır. *Occultäre*: gizlemek, saklamak. *Occultus*: gizli, saklı anlamına gelmektedir." Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, 403.

⁸³ "Agrippina önceki yıl, astrologları Italia'dan sürgün eden sonuçsuz bir *Senatus* kararnameyi görmüştü." Cass. Dio LX. 33.3b; "Astrologlar tüm Italia'dan sürülmüş ve ortakları cezalandırılmıştı." Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 135.

⁸⁴ Tac. *Ann.* XII. 59; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 135; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 185; Bédoyère, *Domina*, 221-222.

⁸⁵ Suet. *Claud.* XLIII; Cass. Dio LX. 34.1-2; Tac. *Ann.* XII. 64; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 138; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 43; Bédoyère, *Domina*, 223; Susan Wise Bauer, *The History of the Ancient World: From the Earliest Accounts to the Fall of Rome*, (New York: W. W. Norton & Company, 2007) 741-742.

⁸⁶ Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68.

⁸⁷ "Gut Hastalığı: Eklemlerde, özellikle ayak başparmağı eklemünde gelişen ağrı, şişlik ve kızarıklık ile seyreden metabolik bir hastalıktır." Yeşim Özdem İnan, *Gut Hastalarının Klinik ve Laboratuvar Olarak Değerlendirilmesi*, (Uzmanlık tezi, Bakırköy Dr. Sadi Konuk Eğitim ve Araştırma Hastanesi Sağlık Bilimleri Üniversitesi) 2017, 2.

⁸⁸ Suetonius ve Dio'da "Lucusta", Tacitus ve Iuvenalis'de "Locusta" şeklinde kullanılmıştır. *PIR2* L303; Tac. *Ann.* XII. 66, 13.15; Cass. Dio LX. 34, 64.3; Suet. *Ner.* XXXIII; Iuv. *Sat.* I, 71-72; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 142; Robert Graves, *Tanrı Claudius*, Çeviren Deniz Betil, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018) 537-545.

⁸⁹ Cass. Dio LXI. 34.1-6; Tac. *Ann.* XII. 64-66; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 140.

⁹⁰ *PIR2* H7; Tac. *Ann.* XII, 66; Suet. *Claud.* XLIV, *Galb.* XV; David B. Kaufman, *Poisons And Poisoning Among The Romans*, *Classical Philology* 27, no. 2 (1932): 156-167.

⁹¹ "Gaius Stertinius Xenophon (Ξενοφών): Cos Adası'nın yerlisi ve imparator Claudius'un kişisel doktoru olan ve ondan kendi adası için belirli ayrıcalıklar elde eden, *Asklepiadae* ailesinin soyundan gelir. Daha sonra Agrippina tarafından, imparatoru kusturmak bahanesiyle ağzına soktuğu zehirli bir tüyle, imparatoru öldürmeye teşvik edildi (İS 54)." Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology I. II. III*, 1304; CIL XV. 7544, Plin. *NH.* XXIX. 7; CIL VI. 8905, Tac. *Ann.* XII. 61-67.

⁹² Tac. *Ann.* XII. 67; Suet. *Claud.* XLIV; Plin. *NH.* XXII. 92; Meral Hakman, "Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta", *Seleucia ad Calycadnum*, no. 5 (2015): 121-140; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 236; Bauer, *The History of the Ancient World*, 741-742; J. T. White, (Ed.) *The History Of The Roman Emperors*,

Olayları farklı bir bakış açısıyla ele alan Suetonius ise Claudius rahiplerle *Capitolium* Tepesi'nde bir şölen sırasında yemek yerken Agrippina tarafından hazırlanmış zehirli mantarın, çeşnicisi hadım Halotus tarafından imparatora verildiğini anlatır. Diğer bir anlatım ise, Claudius'un akşam evinde yediği zehirli bir mantarın etkisiyle uyuya kaldığı, zehir bedende dolaşıma girince kustuğu ve ishalle zehirli etkiden kurtulduğu, bunun üzerine ikinci bir zehir verildiği, bunun ise zayıf düşen vücudunu güçlendirmek bahanesiyle verilen bulamaç içine konulduğu mu, yoksa bağırsakları temizlemek/rahatlatmak bahanesiyle lavman yapıyor gibi tekrar zehir enjekte edildiği mi konusunda kesin bir görüş birliği sağlanamamaktadır. Zira Seneca kusmadığını sadece ishal olduğunu⁹³ söylemiştir.

Agrippina, oğlu Nero'yu imparatorluğa hazırladığı için Claudius'un ölümü Agrippina tarafından bir süre gizli tutuldu. Britannicus'un odasından çıkmasını engelledi ve onu teselli amacıylaymiş gibi gözünün önünde tuttu. Claudius'un kızları Antonia ve Octavia da gözaltına alınmıştı. Bu arada imparatorun hastalandığını öğrenen *Senatus* toplanmış, diğer yandan imparatorun ölümü gizlendiği için hâlâ hasta olduğunu düşünen rahipler ise onun iyileşmesi için adaklar adıyorlardı. Agrippina kocasının ölüm zamanının bilinmesini engellemek için cansız bedeninin üzerini sıcak battaniyelerle örttürürken, sanki Claudius'un kendisi istemiş gibi eğlence için oyuncular da getirtmişti.

Britannicus'un reşit olmasına sadece üç ay kala, İS 13 Ekim 54 yılına gelindiğinde, Claudius ölmüş ve Agrippina da oğlu Nero'yu nihâyet imparator yapmayı başarmıştı. Annesinin yaptığı tüm bu gayretlere karşı bir teşekkür olarak Nero, *praetor cohortesine* verdiği ilk parola olarak "*optimam matrem*"i (En iyi anne) seçmişti.⁹⁴ Nero, imparator olduktan sonra kendisinden beklenildiği gibi ölen imparatorun ardından Seneca'nın hazırladığı anma konuşmasını *Senatus*'ta yapmış ve onun için cenaze oyunları düzenlemişti. Annesi Agrippina'yı da çoktan tanrılaştırılmış Claudius kültürünün baş rahibesi olarak atadı.⁹⁵

Claudius, yaşamının sonlarına doğru Agrippina'ya karşı kızgınlık duymaya ve bunu açıkça göstermeye başlamıştı. Bu durumu fark eden Agrippina ise Messalina'nın kaderiyle karşılaşma korkusuyla imparatoru zehirleme yolunu seçmiş olabilir miydi?⁹⁶ Antik kaynaklar⁹⁷ genel olarak Agrippina'yı cinayetten sorumlu tutmuşlardır. Nero, suikasta dahil edilmemiş fakat konu hakkında bilgi sahibi olduğunu⁹⁸ "*καὶ ὁ Νέρων δὲ οὐκ ἀπάξιον μνήμης ἔπος κατέλιπε: τοὺς γὰρ μύκητας θεῶν βρώμα ἔλεγε εἶναι, ὅτι καὶ ἐκεῖνος διὰ τοῦ μύκητος θεὸς ἐγγερόναι.*" "*mantarın tanrıların yemeği*"⁹⁹ olduğunu söylemesinden anlayabiliyoruz.

Claudius'un kişisel doktoru olan Gaius Stertinius Xenophon, Claudius tarafından büyük saygı görmüş ve imparatoru Cos Adası'ndaki memleketine, vergiden muafiyet vermesi konusunda ikna etmeye yetecek kadar etkiye sahipti. Meslek hayatı boyunca büyük bir servet biriktirmeyi başarmıştı. Narcissus'u Campania'daki Sinuessa'ya gitmeye ikna eden de o olabilir.¹⁰⁰ Suetonius'un anlatımında, Xenophon'un bir şırıngayla verilen zehirli bir lavman kullanmış olabileceği gibi farklı bir fikir öne sürer.¹⁰¹ İmparator'un boğazına zehir sürülmüş tüy ile ikinci kez zehirlendiği yönündeki düşünceler

From Augustus To The Death Of Marcus Antonius, Vol. 1. Simpkin, (London: Marshall & Co., 1850) 352-355; Ergene, *Antik Roma'da Kadın*, 101.

⁹³ Sen. *Apoc.* IV.

⁹⁴ Suet. *Ner.* IX; "*optimae matris*" Tac. *Ann.* XIII. 2.3; "*optima mater*" (Annelerin En İyisi), Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 38; Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 38-39; Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 11; Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 145; Holland, *Dynasty*, 311; Brittain, "*Roman Women, Woman*", 60-68; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 191.

⁹⁵ Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 64-65; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 33-38.

⁹⁶ Suet. *Claud.* XLIII-XLIV; Cass. Dio LX. 34. 1-2; Tac. *Ann.* XII, 64, 4; Ios. *Antiq.* XX. 151; Thomas De Coursey Ruth, *The Problem Of Claudius Some Aspects Of A Character Study*, (The Degree Of Doctor Of Philosophy, The Johns Hopkins University, 1916) 22-118.

⁹⁷ Plin. *NH.* XXII. 92; XLVI. 92; Ios. *Ant.* 20.8.1; Suet. *Claud.* XLVI; Tac. *Ann.* XII. 64-69; Cass. Dio LX. 34.1-2.

⁹⁸ Suet. *Ner.* XXXIII.

⁹⁹ Cass. Dio LX. 35.4; Plin. *NH.* XXII. 96.46; Suet. *Ner.* XXXIII; Suet. *Dom.* XIV; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 141.

¹⁰⁰ Tac. *Ann.* XII. 61; Plin. *NH.* XXIX. 8.

¹⁰¹ Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 141.

açısından değerlendirildiğinde ise doktorun ölmekte olan hastasının reflekslerini test etmesi de olasılıklar arasında düşünülmelidir.¹⁰²

Agrippina'nın imparatorun mantarlarından birine zehir enjekte etme ihtimaline gelince, Agrippina'nın bunu yapması için gerekçeleri, araçları ve imkânı vardı. Ancak Claudius o sırada 64 yaşındaydı ve oldum olası sağlık problemleri vardı. Antik yazarların tarif ettiği gibi zehirli mantar, yenilebilir zehirli olmayan mantarla kolayca karıştırılabilir ve zehirlemek için hiç kimseye ihtiyaç duyulmazdı. Bu nedenle, Claudius mantar ile öldürülmüş ise zehirli mantar bilmeden ya da kasıtlı olarak Claudius'a verilmiş olabilir. Lucusta'nın da anlatıya eklenmesi hikâyeyi dramatik ve daha canlı hale getirmiş olabilir. Kaldı ki neden zehirli mantar vermek varken yenilebilir bir mantara zehir enjekte edilerek verilsin? Ayrıca ziyafette bulunanların herhangi bir zehirlenmeden şüphelenmedikleri de göz ardı edilmemelidir. Agrippina'nın suçluluğu sorununu bu şekilde belirlemek imkânsızdır. Ama eğer bu bir kazaysa, olaylar tamamen Agrippina için doğru zamanda ve istediği şekilde gerçekleşmiş olması tamamen onun şansı olmalıydı.¹⁰³

Nero, imparator olduktan sonra ilk beş yılında (*Quinquennium Neronis*)¹⁰⁴ imparatorluğun yönetimini annesine, Seneca'ya ve Burrus'a bırakmış, böylece ülke adı geçenler tarafından başarılı bir şekilde yönetilmişti.¹⁰⁵ Agrippina, Nero'nun saltanatının başlarında oğlunun özel yaşamını kontrol ettiği gibi devlet işlerini de yönetmiş, eşsiz bir güce ve kontrole sahip olmuştu.¹⁰⁶ Bunlara ek olarak *Senatus* toplantılarına katılma ya da bir perdenin arkasından dinleme ve koruması olarak ona her yerde eşlik eden iki *lictor* verilmesi gibi ek ayrıcalıkları da elde etmişti.¹⁰⁷

Pallas ve diğer azatlılardan Callistus, Narcissus, Britannicus'un annesi Messalina'yı ölüme götüren süreçte rol aldıkları, Britannicus'un intikam için onlara yapabilecekleri konusunda endişeleri nedeniyle Agrippina'yı destekliyorlardı.¹⁰⁸ Anne-oğul artık önlerinde engel olabilecek kimseyi istemiyorlardı ve şimdi sıradaki engel Britannicus'tu. Nero, imparator olduktan sonra İS 54 yılının sonunda, Aralık ayında düzenlenen *Saturnalia* Festivali sırasında, sarayda verilen ziyafetin ardından eğlence amaçlı kendi aralarında bir oyun oynamışlardı. Oynadıkları bu oyunda, biri zar atışıyla kral olarak seçildi, bu Nero'ydu ve oyunun kuralı gereği diğerleri sırayla onun verdiği emirlere uymak zorundaydılar. Nero, sıra ile diğer oyunculara cezalar vermiş ve sıra Britannicus'a geldiğinde ceza olarak onlara şarkı söylemesini istemişti. Nero, Britannicus'un topluma pek alışık olmadığını biliyor ve onun yaşadığı utangaçlıkla eğlenebileceklerini umuyordu. Amacı, Britannicus'u herkesin gözü önünde küçük düşürmekti. Ama genç delikanlı, cesurca çok güzel bir şekilde şarkısını söylediği gibi seçtiği şarkı, babasının evinden kovulup, malları elinden alınan bir çocuğun feryadını anlatan bir şarkı olması da Nero'yu çileden çıkarmıştı.¹⁰⁹ Çünkü üvey kardeşinin sesi kendi sesinden daha güzel diye kıskanmıştı.¹¹⁰

Nero, Britannicus'u zehirlemeye karar vermiş¹¹¹ ve bu nedenle zehirlenme sanatının ender ustalarından biri olan Lucusta'ya gitmişti.¹¹² Başarısız olan ilk zehirlenme girişiminden sonra ikinci

¹⁰² V. J. Marmion, T. E. J. Wiedemann, The Death Of Claudius. *Journal of The Royal Society of Medicine*, no. 95, (2002): 260-261.

¹⁰³ Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 236; Şteflea, "The death of a Roman Emperor" 28-46; Marmion, Wiedemann, The Death Of Claudius, 260-261; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 141-142.

¹⁰⁴ Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 75.

¹⁰⁵ Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68.

¹⁰⁶ Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 38-39; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 228.

¹⁰⁷ Tac. Ann. XII. 25-26, XIII. 2; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 179, 181; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 38-39; Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 64-65, 145.

¹⁰⁸ Tac. Ann. XII. 9.2; Cass. Dio LXI. 31.8; Suet. Ner. VII; Bédoyère, *Domina; The Women Who Made Imperial Rome*, 196.

¹⁰⁹ Tac. Ann. XIII. 15; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 65; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 195; Jurgen Malitz, *Nero*, (München: Verlag C. H. Beck, 1999) 31-32; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 170-172; Şteflea, "The death of a Roman Emperor" 28-46.

¹¹⁰ Suet. Ner. XXXIII; Esser, *Cäsar Und Die Julisch-Claudischen Kaiser Im Biologisch-Ärztlichen Blickfeld*, 171-173; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 170-172; Hakman, "Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta", 121-140.

¹¹¹ Şteflea, "The death of a Roman Emperor" 28-46; Hakman, "Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta", 121-140.

¹¹² Tac. Ann. XIII. 15.4; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 67; Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 46; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 121, 170-172; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 147; Hakman, "Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta", 121-140.

denemeleri Octavia, Agrippina ve soyluların katıldığı bir akşam yemeği sırasında olacaktı. Verilen ziyafet sırasında Britannicus'un yanında yakın arkadaşı, onunla birlikte büyüyen ve geleceğin imparatoru Vespasianus'un oğlu Titus vardı.¹¹³ Zehiri içeceğinin içine koyacaklardı. Karşılaştıkları sorun Britannicus'un her zaman yediği yemeklerin ve içtiği içeceklerin önce çeşnicibaşı tarafından tadılıyor olmasıydı. Çeşnicibaşını atlatmak için buldukları çözüm yolu ise içeceğinin içine sıcak su eklemek oldu. İçecek çeşnicibaşı tarafından tadılıp, Britannicus'a ikram edildi. Bu içeceği sıcak bulunca işte aradıkları fırsatı yakalamış oldular. İçeceğe soğuk su ile birlikte zehir de ilave edildi ve o şekilde yeniden genç delikanlıya ikram edildi. İçeceği içer içmez zehir etkisini hemen göstermeye başlamış vücuduna hızla yayılmasıyla sesini ve nefesini kaybetmiş, anında kasılmalar¹¹⁴ başlamıştı. Britannicus, kendi içtikten sonra içeceği yanındaki arkadaşı Titus'a vermişti. Titus, içeceği yudumlarken Britannicus cansız bir şekilde geri düştü. Ziyafette bulunanlar arasında karışıklık çıkmış, herkes şaşkın bir şekilde koşuşturmaya başlamıştı. Ama Nero, sakince oturup olanları seyrediyor ve Britannicus'un içinde bulunduğu durumu epilepsi nöbeti olduğu ve nöbetin yakında geçeceği şeklinde açıklıyordu. Agrippina'nın zehirlenmenin bu ikinci aşaması hakkında bilgi sahibi olmadığı yüzündeki şaşkınlıktan anlaşılıyordu. Britannicus'un ondan birkaç yaş büyük ablası Octavia ise bir endişe belirtisi göstermeden, duygularını gizlemeyi başarmıştı.¹¹⁵

Salonun üzerine çöken sessizlikten sonra Britannicus, bir sedye ile götürüldü ve az önce yaşananlar hiç olmamış gibi yemeğe bir kez daha kaldıkları yerden devam edildi¹¹⁶ ve “*Erant autem adeo familiares, ut de potione, qua Britannicus hausta periit, Titus quoque iuxta cubans gustasse credatur gravius morbo afflictatus diu.*” (Titus, olayın tanığıydı, Britannicus'u öldüren içkiyi tattığına ve uzun süre ciddi bir hastalığa yakalandığına inanılıyor).¹¹⁷

Nero, Britannicus'un verilen zehir nedeniyle yerde kasılmalar yaşamasını epilepsi hastalığına bağlamıştı. Çünkü babasından sonra imparatorluk üzerinde hak talep etmemesi için üvey annesi tarafından, Britannicus'u incelemesi için bir fizyonomist (*physiognomist*)¹¹⁸ getirildi ve Agrippina'nın ortaya koyduğu, onun “deli bir epilepsi hastası” olduğuna dair raporlara inanmışlardı. Agrippina'nın amacı, önünde kendisine engel olabilecek asıl tahtın vârisi Britannicus'u ortadan kaldırmaktı.¹¹⁹ Bunu oğlu ile birlikte nihayet başarmışlardı. Britannicus, birçok kişinin hazır bulunduğu bir ziyafette herkesin gözleri önünde acı çekerek ölmüştü.¹²⁰

Britannicus'un vücudunda zehrin etkisiyle morluklar¹²¹ oluşmuş, bu yüzden Cassius Dio, Nero'nun bu izleri kapatmak için vücudunu alçı/kireç ile kapladığını, cenazenin *forum*da taşınırken, alçı/kireç hâlâ nemliyken yağın şiddetli bir yağmur nedeniyle aktığını ve izlerin herkes tarafından görüldüğünü belirtir.¹²² Britannicus, İS 55 yılında öldüğünde 14 yaşındaydı. Sıradan bir cenaze töreniyle ceset aceleyle yakıldı ve külleri Augustus *Mouseleumu*'na gömüldü.¹²³ Fakat cenaze sırasında öyle bir yağmur fırtınası vardı ki, kalabalık bunun tanrıların bir suça karşı öfkесinin habercisi olduğuna inandı (“*in*

¹¹³ Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 66; Holland, *Dynasty*, 317-318; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 170-172.

¹¹⁴ “Konvülsiyon: Sara, çırpınma, nöbet.” Övgün Ahmet Ercan, *Sağlık Deyimleri*, (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2020) 218. Epileptik nöbetlerin en belirgin özelliğidir.

¹¹⁵ Tac. *Ann.* XIII. 15-17; Esser, *Cäsar Und Die Julisch-Claudischen Kaiser Im Biologisch-Ärztlichen Blickfeld*, 171-174; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 170-172; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 262; Bédoyère, *Domina*, 240-241; Holland, *Dynasty*, 317-318; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 66; Malitz, *Nero*, 31-32.

¹¹⁶ Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 170-172.

¹¹⁷ Suet. *Titus* II.

¹¹⁸ “Fizyonomi: (*physiognomy*) Hellence *φύσις*; doğa anlamına gelen “*physis*”, *νομος*; kanun anlamına gelen “*nomos*”, *γνομος*; yargılama ve yorumlama anlamına gelen “*gnomos*” kelimelerinden oluşmuştur. Kelime anlamı doğayı bilmektir. Bir kişinin karakterini veya kişiliğini dış görünüşünden, özellikle de yüzünden değerlendirme uygulamasıdır.” Ömer Bozkurt, “Etiğin Fizyonomik Temellerine Bir Giriş.” *Mardin Artuklu Üniversitesi, Adam Akademi* 5, no. 2, (2015): 27-46; Asuman Coşkun Abuagla, “Antik Yunan ve Roma Dünyasında Fizyonomi: Tarihsel Köken, Bakış Açısı ve Yöntem.” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8, no. 4, (2021): 1753-1772.

¹¹⁹ Dio LX. 33.11; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 111; Bédoyère, *Domina*, 213, 221; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 171-173.

¹²⁰ Malitz, *Nero*, 31-32; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 170-172.

¹²¹ Zehirlenme belirtisi olarak morluklar için Bkz. Plin. *NH.* LXXXI 186-187; Esser, *Cäsar Und Die Julisch-Claudischen Kaiser Im Biologisch-Ärztlichen Blickfeld*, 120.

¹²² Dio LXI. 7.4; Esser, *Cäsar Und Die Julisch-Claudischen Kaiser Im Biologisch-Ärztlichen Blickfeld*, 171-173; Bédoyère, *Domina*, 240-241.

¹²³ Tac. *Ann.* XIII. 17; Holland, *Dynasty*, 317-318.

campo tamen Martis sepultus est, adeo turbidis imbribus, ut vulgus iram deum portendi crediderit adversus facinus, cui plerique etiam hominum ignoscebant, antiquas fratrum discordias et insociabile regnum aestimantes."¹²⁴

Agrippina, İS 54 yılının sonundan 55 yılına kadar otoritesini korudu. Tâ ki Nero, Claudia Acte adında önceden köle olan bir kadına âşık olana kadar. Nitekim bundan sonra anne-oğul arasındaki ilişki kötüleşmeye başlamış bir başka deyişle, Agrippina oğlu üzerindeki siyasi kontrolü kaybetmeye başlamıştı.¹²⁵ Nero, annesi tarafından zorla evlendirildiği karısı Octavia'da mutluluğu bulamamıştı. Agrippina, Nero'nun arkadaşları Marcus Otho ve Claudius Senecio'nun yardımıyla tanıdığı kısa sürede âşık olduğu azatlı kadın Acte için "*nurum ancillam*" (hizmetçi gelin)¹²⁶ diyerek endişesini dile getiriyordu. Oğlu Nero ise, Acte'nin bir azatlı ya da hizmetçi olmadığını, onun Pergamon Krallığı'nın Attaloslar soyundan geldiğini iddia etti.¹²⁷ Henüz 16 yaşında olan karısı Octavia'ya ondan boşanacağını ve Acte ile evleneceğini söyledi. Seneca ve Burrus, boşanırsa imparator Claudius'un kızı olarak tahtın asıl sahibinin o olduğunu, böylece imparatorluğunun tehlikeye gireceğini söyleyerek onu engellemeyi başardılar.¹²⁸ Nero'nun çok yakın bir arkadaşı olan Annaeus Serenus'un, Acte'ye hediyeler vererek hayranıymış gibi davranmayı kabul etmesi, halk arasında Serenus ve Acte'nin sevgili olduğuna inanılmasını sağlamıştı. Böylece Nero, ilişkisini annesinden saklayıp daha rahat yaşayabilecekti.¹²⁹

Bir yandan öğretmeni Seneca'nın verdiği zorlu eğitim, bir yandan annesinin baskıcı tavrından sıkılıp, arkadaşı Marcus Salvius Otho'nun (İS 15 Ocak-16 Nisan 69 arası Dört İmparator Yılı'nda Roma'nın ikinci imparatoru) teşvikiyle eğlence hayatına dalarak, bu hayata dair yeni tecrübeler deneyimliyordu. Arkadaşı Otho ile giderek tüm planlarını ve sırlarını paylaşmaya başlamıştı, fakat Agrippina, oğlunun bu yaşam tarzını onaylamıyordu.¹³⁰ Ancak, Agrippina'nın birçok düşmanı vardı ve hepsi "*...cupientibus cunctis infringi potentiam matris...*"¹³¹ annenin gücünü kırmak istiyor, onu gözden düşürüp güç kaybetmeye başladığı bu dönemde ondan intikam almak için can atıyorlardı.¹³² O dönemde, bir kişinin itibarını yok etmenin en kolay yolu *maiestas*, zina veya imâsıydı.¹³³ Agrippina için de *maiestas* suçlamasını seçmişlerdi.

Nero, bir akşam ziyafet sırasındayken, halası Lepida'nın azatlılarından aynı zamanda çok sevdiği arkadaşlarından biri olan oyuncu Paris gelip, Agrippina ve beraberindeki suç ortaklarının oluşturduğu tehlikeli bir komplo keşfedildiği konusunda Nero'yu bilgilendirdi.¹³⁴ Söylenilene göre, Agrippina'nın imparator Augustus'un soyundan bir hanedan tehdidi olan, *Senatus* üyesi Rubellius Plautus¹³⁵ ile evlenip tahtı ele geçirmek üzere olduğu, onu iktidara getirerek devlet üzerinde kaybetmeye başladığı denetimini

¹²⁴ "Bir gecede hem Britannicus'un öldürülmesi hem de cenazesi görüldü; yakılan odun ve içindeki eşyalar ne kadar mütevazı olsa da önceden hazırlanmıştı. Yine de külleri Mars Alanı'ndaki Augustus Mozolesi'ne defnedildi, gerçi bu kadar sağanak yağmurda kalabalık bunun, göklerin, çoğunluğun tekrar tekrar göz yumduğu bir suça karşı öfkesinin habercisi olduğuna inanıyordu. Kardeşler arasındaki asırlık anlaşmazlığı ve bunun otokratik yönetimle uyumsuzluğunu hesaba katın." (İngilizce metin: <https://topostext.org/work/200> Erişim Tarihi: 27.12.2023; 18:28) Tac. Ann. XIII. 17; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 170-172; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 67.

¹²⁵ Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 38-39; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 253; Mccabe, *The Empresses Of Rome*, 105-106; Abbott, *History Of Nero*, 172; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 194; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 146.

¹²⁶ Tac. Ann. XIII. 13.

¹²⁷ Suet. *Ner.* XXVIII; Cass. Dio LXI. 7.1; Bédoyère, *Domina*, 236-237; David Woods, *Nero and Sporus, Société d'Études Latines de Bruxelles*, no. 68 Editions Latomus, (2009): 73-82.

¹²⁸ Mccabe, *The Empresses Of Rome*, 107.

¹²⁹ Tac. Ann. XIII. 13; Bédoyère, *Domina*, 236-237.

¹³⁰ Tac. Ann. XV. 42; Suet. *Otho III*; Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 38-39; Holland, *Dynasty*, 317, 322; Bédoyère, *Domina*, 236-237; Mccabe, *The Empresses Of Rome*, 105-106.

¹³¹ Tac. Ann. XIV. 1.

¹³² Tac. Ann. XIII. 19; XIV. 1; Holland, *Dynasty*, 318; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 200.

¹³³ Bédoyère, *Domina*, 243.

¹³⁴ Tac. Ann. XIII. 20; Abbott, *History Of Nero*, 176-177; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 76; Bédoyère, *Domina*, 243; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 197; Mccabe, *The Empresses Of Rome*, 69; Tacitus (2008). *The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero*, Trans. J. C. Yardley, (New York: Oxford University Press Inc.) 279-280.

¹³⁵ Rubellius Plautus: *PIR* 3 R85; Rubellius Blandus'un oğlu ve Drusus'un kızı Iulia'nın çocuklarıdır. Tiberius'un büyük torunu ve Tiberius'un üvey babası Augustus'un kız kardeşi Octavia aracılığıyla bunun dışında bir kan soyu olmamasına rağmen, evlat edinme yoluyla büyük-büyük torunudur. Nero'nun anne tarafından doğrudan soyundan gelen Nero kadar yakın bir akrabasıdır. Agrippina ve Nero'nun kuzenidir. Bkz. Tac. Ann. XIV. 22; 57; Tacitus (1937). *The Annals of Tacitus, Vol. V*, Loeb Classical Library edition. Tacitus (2008). *The Annals*: 279-280; Bédoyère, *Domina*, 241-243.

yeniden sağlamak istediği, Britannicus'un ölümüne üzüldüğü ve Octavia'ya yapılan yanlışları kamuoyuna duyurduğu konusunda suçlamalar yapılmıştı.¹³⁶

Yapılan bu suçlamaların temelinde Iunia Silana ve Nero'nun halası Domitia vardı. Iunia Silana, önceki İmparatoriçe Messalina'nın âşık olduğu Silius'un eski karısıydı. Silius, Messalina ile evlenebilmek için Silana istemese de zorla boşanmıştı. Silana, asil, güzel, seçkin ve Agrippina'nın samimi bir arkadaşıydı. Bu samimi arkadaşların arasının bozulmasına neden olan olay Silana'nın genç soylu Sextius Africanus ile evlenmek istemesi, Agrippina da Silana'nın ahlâksız ve yaşlı bir kadın olduğunu söyleyip onunla evlenmekten caydırmasıydı. Agrippina'nın amacı, aslında Africanus'u kendine saklamak değil, zengin ve çocuksuz bir dul kadın olan arkadaşı Silana'nın, evlenip kocasının zenginliklerine sahip olmasını engellemektir. Agrippina'ya karşı gizli bir kin beslediği görülen Silana, intikam alma dürtüsüyle Iturius, Calvisius ve Nero'nun halası Domitia ile iş birliği sağlamıştı. Domitia, Agrippina'nın ilk eşi olan Domitius Ahenobarbus'un kız kardeşiydi. Aynı zamanda Agrippina'nın ikinci eşi olan Crispus Passienus, Domitia'nın eşi idi ve Agrippina ile evlenmek için ondan boşanmıştı. Bu nedenle, hiç şüphesiz aralarında husumet vardı. Silana ve Domitia anlaşmışlar itibar kaybeden Agrippina için uydurdukları suçlamaları Iturius ve Calvisius'a, onlar da Atimetüs'a iletmişlerdi. O da Domitia'nın azatlısı oyuncu/aktör Paris'i bu suçlamalardan Nero'yu haberdar etmesi için görevlendirmişti. Paris'in yaptığı açıklama ustaca tasarlanan komplonun tüm detaylarıyla doluydu.¹³⁷ Hikâye tamamen umutsuz bir intikam dürtüsüyle mi uydurulmuştu yoksa gerçeklik payı var mıydı bilinmez, ama Nero'nun hâlâ askıda olan *maiestas* suçlamalarını yeniden yürürlüğe koyması ve annesinin sonunu getirmesi, aynı zamanda Agrippina'ya sonuna kadar bağlı Burrus'u da ortadan kaldırmak, istenilen bir sonuçtu.¹³⁸ Nero'nun tepkisi beklenen gibi olmuştu. Büyük bir paniğe kapılmış, devam eden şenliği bitirmiş ve annesi ile Plautus hakkında verdiği ölüm cezasını ilân etmişti. Ancak Burrus, onu gerçekleri kesin olarak öğrenene kadar bu davada hüküm vermeyi ertelemesi konusunda ikna etmişti. Burrus ve Seneca, Agrippina'yı durumdan haberdar edip savunmasını almak için gittiler. Agrippina yaptığı savunmada, uğrunda onca çaba sarf ettiği oğluna karşı suikast düzenlemeyeceği, Britannicus imparator olsaydı kendisinin hayatta kalamayacağı ve tek destekçisinin oğlu olduğu konusunda onları ikna etmiş, hakkında yapılan sert suçlamaları çürütmüştü.¹³⁹ Böylece Nero ile annesi arasında geçici barış sağlanmış oldu. Asıl kaybedenler komployu hazırlayanlar olmuş, Iunia Silana, Iturius ve Calvisius sürgünle, Atimetüs idamla cezalandırılmıştı. Nero'ya çok yakın olduğu için Paris ve suçu olmadığı düşünülen Plautus ise ceza almamışlardı, tabii dışlanmışlık bir ceza sayılmıyorsa. Agrippina'nın destekçileri ise son derece itibarlı imparatorluk görevlerine atanmışlardı.¹⁴⁰

Agrippina, hakkında planlanan bu komlodan zarar almadan kurtulmuştu, ama imparatorluk üzerindeki etkili konumu açıkça sona ermişti. Oğlu ile arasında sağlanan geçici barış, İS 58 yılında Poppaea Sabina ile ilişkisinin başlamasıyla sona ermişti. Tacitus ve Cassius Dio, imparatorun uzun zamandır annesinin ölümünü planladığını ancak alevleri körükleyen Poppaea olduğunda hemfikirdirler.¹⁴¹ Bu arada Nero, günlerini tembellek ederek ve arzularına yenik düşmüş şekilde, gecelerini ise köle kılığına girip kendisi gibi arkadaşları ile dışarı çıkıp insanları rahatsız etmekle geçirirken¹⁴² İS 57 yılında, Acte'ye olan tutkusu bitmiş, aniden Poppaea Sabina'ya âşık olmuştu. Poppaea, zeki, güzel, çok zengin ve asil bir aileye mensup, aynı zamanda imparatorun yaklaşık altı-yedi yaş büyüktü. Poppaea'nın yaklaşık 14 yaşında evlendiği ilk eşi Rufius Crispinus'tu ve ondan bir oğlu olmuştu. İS 58 yılı civarında, önce Salvius Otho'nun sevgilisi, ardından kocası Rufius

¹³⁶ Tac. Ann. XIII. 19-20; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 69; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 76; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 148; Abbott, *History Of Nero*, 177; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 196-197.

¹³⁷ Suet. Ner. XXXIV; Tac. Ann. XIII. 19; Abbott, *History Of Nero*, 177-178; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 196-197; Bédoyère, *Domina*, 241-243; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 76; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 68; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 148; Holland, *Dynasty*, 318-319.

¹³⁸ Tac. Ann. XIII. 19-20; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 197; Abbott, *History Of Nero*, 178; Holland, *Dynasty*, 318-319.

¹³⁹ Tac. Ann. XIII. 19-22; Bédoyère, *Domina*, 243; Abbott, *History Of Nero*, 178-182; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 197-198; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 148; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 76; Holland, *Dynasty*, 318-319.

¹⁴⁰ Tac. Ann. XIII. 21-22; Abbott, *History Of Nero*, 182; Bédoyère, *Domina*, 241-243; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 198; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 149; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 69; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 76; Holland, *Dynasty*, 318-319.

¹⁴¹ Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 76; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 149.

¹⁴² Abbott, *History Of Nero*, 183.

Crispinus'tan boşandıktan sonra Otho'nun karısı oldu. Osıralarda arkadaş çevresi tarafından Poppaea'nın Otho ile İmparator Nero'nun yakın arkadaşı olduğu için evlendiği düşünülmüştü. Otho ise göz kamaştırıcı ve çekici bir eşe sahip olması ile saraydaki konumunu yükseltebileceğini düşünmüş olmalıydı. Otho, karısının güzelliğini Nero ile sohbetlerinde paylaşınca, karısı ve Nero arasında fırtınalı bir aşkın başlamasına neden olmuştu. Bir yanda Poppaea'nın aşkından çılgına dönen imparator, diğer yanda Otho'yu terk etmeyi reddeden Poppaea. Öteki tarafta ise Poppaea'nın kocası Otho, Nero'ya hâlâ bir çocuk doğuramamış olan imparatoriçe Octavia ve aralarındaki gerilimin her geçen gün arttığı Nero'nun annesi Agrippina vardı. Bu karmaşık ilişkide, engel teşkil eden Otho'yu Roma'dan alıp *Iberian* (İber) Yarımadası'ndaki Lusitania eyaletine (*provincia Lusitania*) atadı. Poppaea ile evlenme fikrini kafaya koyan Nero için sorun özenle çözülecek, saltanatının son on yılında üç imparatoriçenin ölümüne (Agrippina, Octavia, Poppaea Sabina) neden olacaktı.¹⁴³

İtibarı ciddi şekilde zarar gören Agrippina, bu zamana kadar insanları ve şartları kendi lehine çevirdikten sonra hırslarından bu kadar kolay vazgeçmeyecekti. Egemenliğini yeniden kurmak için son bir umutsuz girişim olarak antik kaynaklarda oğlu ile ensest ilişki yaşadığı belirtilmektedir. Bu konuda, o dönemde yaşamış olan Iulius-Claudius Hanedanlığı'nın tarihini yazan Cluvius Rufus'a¹⁴⁴ göre, Agrippina, Nero üzerindeki hâkimiyetini kaybetmemek, gücünü korumak için oğlu ile ensest ilişki yaşamayı bile uygun gördüğü, seksi kıyafetler giyip, oğlunu öğle vakti içki içerken ziyaret ettiğini ve öpüşüklerini görenler olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁵ İS 1. yüzyıl tarihçilerinden bir diğer antikçağ yazarı Fabius Rusticus, hikâyenin farklı bir versiyonundan bahseder. Anne - oğul arasındaki ensest ilişkiyi Agrippina'nın değil, alkolün de etkisiyle Nero'nun başlattığını yazmıştır.¹⁴⁶ Bu konu hakkında Cassius Dio, eserinde¹⁴⁷ anne ve oğul arasındaki ensest suçlamanın doğru ya da uydurulduğundan emin olmadığını söylediğini fakat Nero'nun Agrippina'ya çok benzeyen, adını bilemediğimiz bir câriyesi olduğunu, Nero onunla birlikte olurken annesini düşündüğünü ve bu sözünün iftirayı doğurduğunu belirtir.¹⁴⁸ Suetonius ise "...quam fama erat Agrippinae simillimam, inter concubinas recepit."¹⁴⁹ cariyeleri arasında Agrippina'ya çok benzeyen birisinin olduğunu belirtmiştir. Sonuçta, çıkan dedikodular nedeniyle Seneca, rahatsızlık duymuş, Nero'ya itibarının zedelendiği konusunda uyarması için eski sevgilisi Acte'yi göndermişti. Acte, annesinin oğlu ile ensest ilişkide oldukları, bununla övünmeye başladığına dair yaygın bir söylenti olduğunu ve ordunun sapkın bir imparatoru desteklemeyi reddedeceği konusunda uyarıyordu.¹⁵⁰

Herkes tarafından görülen şey, Nero'nun saltanatının önemli bir şekilde kötüye gittiği idi. Agrippina, kendi başına bu soruna el koymalıydı. Claudia Octavia'yı kendisini yanına çekmeli, *praetor* muhafızları ile *Senatus* üyeleri arasında kendine destekçiler bulmalı ve yeterli fonu sağlamalıydı. Buna karşılık Nero ise Acte'nin uyarısıyla daha dikkatli olması gerektiğini düşünerek, kendine karşı duran muhalif bir grup haline gelebilecek annesi için tedirginliğini bertaraf etmek amacıyla, dışlama/baskılama faaliyetlerine başlamıştı. Kendisine bir sulh yargıçymış gibi tahsis edilen *lictor*ları¹⁵¹ "οὐδὲ γὰρ οὐδὲ ἐκείνη συνείναι στρατιώτην τινὰ ἐπέτρεπε, λέγων μηδένα ἄλλον ὑπ' αὐτῶν πλὴν τοῦ αὐτοκράτορος φρουρεῖσθαι χρῆναι"

¹⁴³ Tac. *Ann.* XI. 2; XIII. 12, 45-46; XIV. 1; Cass. Dio, LXI. 12.1; Suet. *Otho* III-IV; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 107; Bédoyère, *Domina*, 245-249; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 200; Abbott, *History Of Nero*, 185-186; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 149; Malitz, *Nero*, 35.

¹⁴⁴ Marcus Cluvius Rufus'un eserleri günümüze ulaşmamış olup, bilgiyi Tacitus aracılığı ile edinmekteyiz.

¹⁴⁵ Tac. *Ann.* XIV. 2; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 182; Bédoyère, *Domina*, 251; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 146; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 47; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 201; Holland, *Dynasty*, 324.

¹⁴⁶ Tac. *Ann.* XIV. 2; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 201; Holland, *Dynasty*, 324; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 146; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 47; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 182.

¹⁴⁷ *Historiae Romanae (Ρομαική Ιστορία)*, Roma Tarihi.

¹⁴⁸ Cass. Dio LXI. 11. 3-4; LXII. 1; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 201; Holland, *Dynasty*, 324; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 182; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 99; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 75; Bédoyère, *Domina*, 236-237; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 52.

¹⁴⁹ Suet. *Ner.* XXVIII; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 201; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 182.

¹⁵⁰ Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 146; Holland, *Dynasty*, 324; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 182; Bédoyère, *Domina*, 251; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 47; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 259.

¹⁵¹ Shotter, *Lancaster Pamphlets Nero*, 11.

(*imparator dışında hiç kimsenin onlar tarafından korunmaması gerektiğini*)¹⁵² gerekçe göstererek kendisinden aldı. Ayrıca imparatorluk sarayında birlikte yaşadığı annesini bir zamanlar büyükannesi Antonia'nın oturduğu eski villasına taşınmaya mecbur etmişti. Nero'nun bu davranışı, statü göstergesi olan bir ayrıcalığın elinden almasıyla annesini önemli ölçüde küçük düşürmesini ve aynı zamanda annesine olan nefretini de gözler önüne sermeye başlamıştı.¹⁵³

Diğer yanda olan Poppaea ise, Nero'nun annesine benzer bir cariye ile birlikte olduğunu duyunca kıskançlığından, bunun annesi Agrippina tarafından kendisine karşı kurulmuş bir komplo olduğu konusunda Nero'yu ikna etti.¹⁵⁴ Agrippina, mücadelede rakibi Poppaea karşısında hızla gücünü kaybetti. Güç kazanan kişi olarak Poppaea, Nero'yu annesine karşı kıskırttı.¹⁵⁵

Anne ve oğul arasında yaşanan olaylar, İS 58/59 yılına gelindiğinde ilişkinin kötüleştiği son noktaya varmıştı.¹⁵⁶ Agrippina her fırsatta Nero'ya “*αὐτῷ ὅτι ἐγὼ σε αὐτοκράτορα ἀπέδειξα, ὡς περ ἀφελέσθαι*” (*Seni imparator yapan benim*) diye hatırlatmasına rağmen, Nero bunu biliyordu.¹⁵⁷ Ancak tehditlerinden ve şiddetinden dehşete düşerek onu yok etmeye karar verdi. (“*Verum minis eius ac violentia territus perdere statuit*”)¹⁵⁸ İS 59 yılında, Nero askerler üzerinde halen etkisi olabileceğini düşündüğü ve “*praegravem ratus interficere constituit*”¹⁵⁹ kendisi için artık “yük” olan, düşman olarak gördüğü annesini öldürmeliydi. Bunu daha önceden zehirle üç kez denemişti, ama annesi kendini zehire karşı güçlendirmişti.¹⁶⁰ McCabe, çalışmasında Agrippina'nın zehirlenmelere karşı hep dikkatli olduğunu ve kendini ceviz, incir, sedef ve tuzdan oluşan bir panzehir ile koruduğunu belirtmiştir.¹⁶¹

Ama annesini öldürmek, aynı zamanda Germanicus'un kızını, İmparator Caligula'nın kız kardeşini, İmparator Claudius'un karısını ve İmparator Nero'nun annesini öldürmek anlamına geliyordu. Halk ve ordu tarafından ona “*Augusta*” olarak halen saygı duyuluyordu. Öldürmek tehlikeli bir girişimdi ve kendi için güvenli bir yol bulmalıydı.¹⁶² Bu amaca ulaşmak için kafasında çeşitli planlar yaptı, ancak çocukluğundan itibaren yaşadıkları ona tecrübe kazandırmış ve annesinin kolay bir kurban olmayacağı belliydi. Bu nedenle de ölümü sanki doğal bir ölümmüş gibi görünmeliydi. Kısa bir süre önce Britannicus'un zehirle ölümü başarısız bir girişimdi ve annesi kendini panzehirle güçlendirmişti. Diğer bir yol olan silahla doğrudan bir saldırının, açık bir eylem olması açısından işe yaraması pek olası değildi ve bunu anlayan halk ile ordunun üzerinde yaratacağı etkiden korkuyordu. İmparatorluğu sarsılabilirdi.¹⁶³

Burrus, Nero'ya askerlerin büyük saygı duydukları Germanicus'un kızı olan annesi Agrippina'ya yapılacak suikastı gerçekleştirmek için kendisiyle asla iş birliği yapmayacaklarını söylediğinde hırslı,

¹⁵² Cass. Dio LXI. 8.4.

¹⁵³ Tac. *Ann.* XIII. 5, 18; Cass. Dio LXI. 3.3–4;7-8; Suet. *Ner.* XXXIV; Bédoyère, *Domina*, 240-241; Holland, *Dynasty*, 318; Abbott, *History Of Nero*, 172-173; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 195-196, 201; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 68; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 147-148; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 75-76; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 183.

¹⁵⁴ Sen. *Oct.* 126–7; Tac. *Ann.* XIV. 59.5, 60; Cass. Dio LXI. 11.4, 12.1; Suet. *Ner.* XXVIII; Griffin, *Nero The End of A Dynasty*, 254, n. 42; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 182.

¹⁵⁵ McCabe, *The Empresses Of Rome*, 70; Malitz, *Nero*, 35; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 202; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 46.

¹⁵⁶ Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 201.

¹⁵⁷ Cass. Dio LXI. 7.3; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 261; Holland, *Dynasty*, 315; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 145.

¹⁵⁸ Suet. *Ner.* XXXIV; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 181; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 259.

¹⁵⁹ Tac. *Ann.* XIV. 3; *Praegravem*; çok ağır; Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, 464; Bédoyère, *Domina*, 251; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 183.

¹⁶⁰ “...atque ipsa praesumendo remedia munierat corpus.” (ve kendisi çareler varsayarak bedeni güçlendirmişti.) Tac. *Ann.* XIV. 3; “et cum ter veneno temptasset sentiretque antidotis praemunitam...” (ve zehri üç kez denediğinde ve panzehir tarafından korunduğunu hissettiğinde...) Suet. *Ner.* XXXIV; “ἐπεὶ δὲ καὶ ἐκ τοῦ προφανοῦς ὥκνον τὸ ἔργον καὶ κρύφα διὰ φαρμάκων οὐκ εἶχον αὐτὴν ἀνελεῖν πάντα γὰρ ἐκείνη ἰσχυρῶς ἐφολάσσετό,” (ama işleri apaçıkta ve gizli denedikleri ilaçlar nedeniyle bile, yükseltmediler, çünkü her zaman güçlü bir şekilde korunuyordu) Cass. Dio LXI. 12.2; Bédoyère, *Domina*, 251; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 183; Hakman, “Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta”, 121-140; Kaufman, “Poisons And Poisoning Among The Romans”, 156-167; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 202; Malitz, *Nero*, 35.

¹⁶¹ McCabe, *The Empresses Of Rome*, 70.

¹⁶² Ferrero, *The Women Of The Caesars*, 326.

¹⁶³ Brittain, “Roman Women, Woman”, 60-68; Abbott, *History Of Nero*, 185-187; Bédoyère, *Domina*, 251; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 183.

tamamen ilkesiz ve tehlikeli olan Anicetus, gönüllü olmuştu. Anicetus, bebeklik döneminden beri Nero'nun kişisel hizmetkârı ve öğretmeni olan azat edilmiş kıdemli bir köleydi. Fakat Nero için büyük planları olan Agrippina, onu bu planlara uygun şekilde yetiştirebilmesi için Anicetus'un yerine Seneca'yı getirdiğinde, Anicetus, Nero'nun hizmetinden kovulmasına üzülmüş ve Agrippina'ya karşı kin beslemişti. Yeni görevi Misenum'daki donanmanın komutanlığı olan Anicetus, içinde beslediği bu intikam duygusu nedeniyle, Nero'nun güvenebileceği birisi olarak planlara dahil olmak istedi.¹⁶⁴

Başarısız birkaç zehirlenme girişiminden sonra, ilk uygulamaya geçirdikleri plan, tadilatla olan kır evinde dinlenmeye giden Agrippina'nın kaldığı odasında uyurken, üzerine düşecek tavan panellerini ya da ağır keresteyi hazırlamak oldu. Ancak planlanan suikast onu ayarlayanların dikkatsizliği nedeniyle mi yoksa Agrippina'nın plan hakkında bilgilendirilmiş olmasından mı bilinmez ama başarısız bir girişim olarak kalmıştı.¹⁶⁵ Ancak Nero'nun pes etmeye niyeti yoktu. Cassius Dio'ya göre Nero ve Seneca, bir tiyatro performansı sırasında parçalanmak üzere tasarlanmış bir gemi görmüşler ve bundan ilham alarak plan yapmışlardı. Misenum'daki filonun komutanı ve rüzgârların, dalgaların şiddetini, denizde hayatta kalmanın yollarını en iyi bilen kişi olarak Anicetus, geminin yapımından sorumluydu. En iyi bildiği şey olan denizde hayatta kalma sanatını, bu kez batan gemi yüzünden denizde boğularak ölecek olan Agrippina'nın ölümünün, basit ama trajik bir kaza olarak gösterilmesinde kullanacaktı. Böylece kimse, bir deniz kazası sonucu Agrippina'nın ölümünden oğlunu sorumlu tutamayacaktı. Annesinin arkasından döktüğü timsah gözyaşlarıyla, cenaze törenlerinde dini görevlerini yerine getirmiş bir evlat rolünü oynayabilecekti.¹⁶⁶

İS 59 yılının mart ayında, Napoli Körfezi'ndeki Roma soyluları için harika bir tatil yeri ve aynı zamanda büyük bir donanma üssü olan Baiae'de¹⁶⁷ düzenlenen *Quinquatrus*¹⁶⁸ adı verilen Roma tanrıçası Minerva¹⁶⁹ onuruna düzenlenen festival kutlanacaktı. Nero, başkanlık ettiği bu festivali uzlaşma bahanesiyle, sadık bir oğul gibi davranarak annesine bir davet gönderdi ve Agrippina da bu daveti kabul etti. Onu kıyıda saygı ve sevgi gösterileriyle bizzat karşıladı, ardından düzenlenen ziyafette şeref koltuğunda oturtup, annesiyle sohbet edip ilgilendi.¹⁷⁰

Ziyafet bittiğinde, Nero, annesini şefkatle dolu sevgi gösterilerinden sonra, kıyıda onun ölümü için hazırlanmış çok görkemli, güzel bir şekilde dekore edilmiş *Liburnia* gemisine bindirdi. Yapılan plana göre, gemi seyir halinde iken batacak ve annesi de boğularak can verecekti. Ancak yolculuk başladıktan sonra Agrippina, erkek hizmetçisi Crepereius Gallus ve kadın hizmetçisi Acerronia Pollia ile oturdukları bölmenin çökmesi sonucu, dümenin yanında duran Crepereius Gallus, yıkıntılar altında kalmış ezilerek hemen ölmüş, Acerronia ve Agrippina ise kurtulmuşlardı. Agrippina, soğukkanlılığını korumayı başarmış ve sessiz kalmıştı. Oysa Acerronia bağırarak yardım isteyince, suikastçiler tarafından

¹⁶⁴ Anicetus: *PIR2* A589; Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, (New York: Facts on File Inc., 1994) 19; Abbott, *History Of Nero*, 188; Bédoyère, *Domina*, 252; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 259; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 70; Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 48; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 76; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 184.

¹⁶⁵ Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 202; Hakman, "Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta", 121-140; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 70.

¹⁶⁶ Suet. *Ner.* XXXIV; Tac. *Ann.* XIV. 3-4; Cass. Dio LXII. 12.2-3; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 202; Hakman, "Roma İmparatoru Claudius ve Oğlu Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta", 121-140; Matyszak, *The Sons Of Caesar*, 259; Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 48; Bédoyère, *Domina*, 252; Abbott, *History Of Nero*, 189.

¹⁶⁷ Baiae Körfezinin konumu için Bkz. <https://earth.google.com/web/search/Baiae,+Napoli+ili,+%c4%b0talya/@40.8199186,14.0729862,0.8067244a,1697.563d,35y,0h,0t,0r/data=CigiJgokCSi047GygjhAESi047GygijAGSE131zpgEhAIdhTZeg7KU3A>.

¹⁶⁸ *Quinquatrus* ya da *Quinquatria*; Her yıl mart ayında (*mensis martius*), 19 - 23 Mart tarihlerinde, Minerva'nın onuruna düzenlenen, beş gün süren bir festivaldir. *Quinquare* fiilinden türetilmiş olup "beş" anlamına gelir. Ovidius *Fasti* III. 809-810, 6. 654, 686, 695; Varro L. L. (*Lingua Latina*) VI. 17; Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology I. II. III*, 982-983; Bédoyère, *Domina*, 252; William Warde Fowler, *The Roman Festivals of the Period of the Republic*, (New York: Macmillan And Co., 1899) 58-59; Bedia Demiriş, *Bildiri Yayın Yeri: Maske. Uluslararası Disiplinlerarası Tiyatro Buluşması*, İstanbul 2012, 1-8; Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, 501.

¹⁶⁹ "Minerva: Hikmet, akıl, savaş, sanat, okul ve ticaret tanrıçasıdır. Kökeni Etrüsk mitolojisinde *Menrva*'dır. Hellen mitolojisinde tanrıça *Athena*'ya denk gelir." Behçet Necatigil, *100 Soruda Mitolojya*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988) 109; (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Minerva>. Erişim Tarihi: 22.03.2023; 16:42).

¹⁷⁰ Tac. *Ann.* XIV. 4.1; Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 48; Abbott, *History Of Nero*, 187-191; Bédoyère, *Domina*, 252; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 150.

imparatorun annesi sanılarak şiddetli bir şekilde öldürülmüştü. Agrippina, suikasta uğradığı gerçeğini tahmin etmiş, omzundan aldığı hafif yaralarla sessizce oradan yüzerek uzaklaşmıştı. Bir süre sonra karşılaştığı bir geminin yardımıyla sahildeki villalarından birine güvenli bir şekilde ulaşmıştı. Hemen Nero'yu bilgilendirmesi ve yaşadığı olay karşısında korkunç bir felaketten nasıl kurtulduğunu anlatması için habercisi azatlı Agermus'u yolladı. Nero, eylemin tamamlandığı haberini beklerken, annesinin aldığı hafif yaralarla kurtulduğunu öğrenince çılgına dönen Nero, ne yapılacağı konusunda Seneca ve Burrus'u çağırarak, başlanılan işin bitirilmesi için hemfikir olmuşlar. Burrus, Germanicus'a bağlılıklarından, onun kızı olan Agrippina'yı kimsenin öldürmek istemeyeceğini, bu işi başlatanın Anicetus olduğu ve bitirmesi gereken kişinin de o olabileceğini söylemiş, Seneca ise sessizliğini korumuş. Bu arada insanlar, Agrippina'nın yaşadığı tehlikeyi hemen duymuş ve tesadüfi bir olay olarak kabul edilerek feryatlarla sahile koşmuşlardı. Başladığı işi bitirmek için görevlendirilen Anicetus, daha sonra Agrippina'nın evini çevrelemiş ve beraberindeki askerlerle birlikte kapıyı kırarak içeri girmiş. Yoluna çıkan, hırsızlıktan korkmuş köleleri bir kenara atarak Agrippina'nın yatak odasına girmişti. Oğluna gönderdiği habercisi Agermus'tan endişeyle haber bekleyen Agrippina ise etrafına baktığında, yanında kadirganın (*triremis*¹⁷¹ *triērcrchus*) kaptanı Herculeius ve deniz yüzbaşısı (*centurionis*) Obaritus ile gelen Anicetus'u gördü. "Eğer beni görmeye geldiyse, oğluma iyi olduğumu söyle, ama buraya bir suç işlemek için geldiyse, annesinin öldürülmesi emrini onun verdiği inandırıcı" dedi. Suikastçılardan kadirganın kaptanı Herculeius önce bir sopayla Agrippina'nın kafasına şiddetle vurdu. Yüzbaşı Obaritus, öldürücü darbeyi indirmek için kılıcını çekti. Agrippina, "Karnıma vur" diye bağırarak karnını göstererek, arkasından ölümcül darbe gelmiş ve Agrippina ölmüştü. Oğlunun ihanetini anladığı bilinmez ama İmparator Augustus'un torunu, ünlü komutan Germanicus'un kızı, İmparator Caligula'nın kız kardeşi, İmparator Claudius'un eşi ve İmparator Nero'nun annesi olarak tarihe bıraktığı derin izlerle Agrippina, İS 23 Mart 59 yılında, 44 yaşında iken hayata gözlerini yummuştu.

Nero, annesinin yaşadığını bildirmek için gönderdiği azatlısı Lucius Agermus'un kendisini öldürmek için gelen bir suikastçi olarak gösterip tutuklanmasını, annesinin ise intihar etmiş olarak gösterilmesini emretmişti. Nero, yapılan planın son aşaması olarak annesinin ölmüş bedenini aynı gece, cenaze tabutu yerine sanki onurlandırılmasını istememiş gibi, hatta hakaret amacıyla yemek odasındaki bir kanepede (*lectus discubitorius/ triclinium*¹⁷²) sıradan bir cenaze töreniyle yakılmasını sağladı. Nero'nun imparatorluğu süresince, mezarı düzeltilmeden kaldı. Nero'nun ölümünden sonra Agrippina'nın sadık hizmetçileri onun için Misenum yolunun yakınında mütevazı bir mezar yaptılar.¹⁷³

¹⁷¹ *Triremis*: Üç sıra kürekli eski bir Hellen veya Roma savaş kadirgası. Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, 609.

¹⁷² "*Lectus- lectulus*; yatak veya kanepesi, sedir. Romalıların birçok yatak türü vardır. *lectus cubularis*, uyumak için kullanılan yatak; yüksek sırtlı olduğundan, bir tabure (*scamnum*) veya bir dizi basamak (*gradus*) vasıtasıyla ulaşırdı; *lectus genialis*; (çift kişilik yatak-gelin yatağı) bir evlilik yatağı olan *Lectus genialis* (*εὐνή*) daha yüksek, daha büyük ve özenle dekore edilmişti; *lectus adsus*, (çalışmak için) sembolik bir evli insanların yatağı; evin girişinin karşısındaki *atrium*da duruyordu ve bir bakıma ev hanımının eğitime, dokuma gibi hizmetlilerin görevlerini yönettiği koltuğuydu. *Lectus triclinaris*, (yemek için) *triclinium* veya yemek odasına yerleştirilmiş bir yemek kanepesi, üç kişilik bir kanepesi; *lectus funebris*, bir cenaze tabutu, ölülerin üzerinde gömülmek üzere veya ateşte yakılmak üzere götürülürken taşındığı tabutun adıdır." J. W. Mollett, *An Illustrated Dictionary Of Words Used In Art And Archeology*, (London: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1883) 192; Harold Whetstone Johnston, *The Private Life Of The Romans*, Scott, (Chicago: Foresman and Company, 1903) 224; Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology I. II. III*, 673-675; Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, 340.

¹⁷³ Suet. *Ner. XXXIV*; Tac. *Ann. XIV*. 3-8; Cass. Dio LXI. 13.5; Sen. *Oct.* 368. 72; Tacitus (2008). *The Annals*: 307-308; Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Ferrero, *The Women Of The Caesars*. 327-331; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 102-103; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 202-203; Freisenbruch, *The First Ladies of Rome The Women Behind the Caesars*, 150; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 204-224; Bédoyère, *Domina*, 255; Holland, *Dynasty*, 325-326; Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 66-68; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 42-51; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 77-80; Malitz, *Nero*, 37-38; Henderson, *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, 69-71; Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, 19; Simon Baker, *Eski Roma: Bir İmparatorluğun Yükselişi Çöküşü S.P.Q.R.*, Çeviren Ekin Duru, (İstanbul: Say yayınları, 2020) 184-187.

Sonuç

Agrippina, oğlunu o dönem için çok tehlikeli, acı verici ve açıkça uğursuz sayılan, makat doğum¹⁷⁴ ile dünyaya getirmişti.¹⁷⁵ Bu yüzden üç kocası olmasına rağmen, Nero'dan başka çocuk doğurmadı.¹⁷⁶ Ölürken ki son sözleri "*Karnıma vur*", sanki zorla yaptığı doğumu hatırlatırcasına zorla dünyaya getirdiği ve onun için birçok şeyi göze aldığı oğlunun annesine teşekkürü... Bédoyère yapmış olduğu çalışmasında, Agrippina Minor ve yine aynı isme sahip annesi Agrippina Maior için "*insanoğlunun ateşi imparator Caligula ve Nero'yu doğuran iki Agrippina*"¹⁷⁷ benzetmesi belki de konuyu en açık şekilde özetlemiş olur.

İS 54 yılından önce, muhtemelen Nero doğduğunda, Agrippina, oğlu adına yıldızlarda ne yazdığını öğrenmek için Thrasyllus'un oğlu olduğu tahmin edilen Keldani (*Chaldaei*) astroloğa¹⁷⁸ danışmış, astrolog ona "*oğlunun dünyaya hükmedeceğini*" aynı zamanda "*annesini öldüren kişinin de o olacağını*" söylemişti. Agrippina, Tacitus "...*atque illa "occidat" inquit, "dum imperet."*"¹⁷⁹ ve Dio'da "*ἀποκτεινάτω με, μόνον βασιλευσάτω*"¹⁸⁰ yazdığı şekliyle "*Bırak beni öldürsün, yeter ki o saltanat sürsün*"¹⁸¹ diyerek oğlunun imparator olmasını ne kadar istediğini belirtmişti.

Suetonius, Agrippina'nın ölümünden sonra, güvenilir yazarlarca eklenen ürkünç ayrıntılardan bahseder. Oğlu Nero, annesinin ölü bedenini görüp incelemek için gelmiş ve şaşkınlıkla bazı yerlerini övmüş, bazı yerlerinin kusurlarını ortaya koyarken bir şeyler içiyor olduğunu aktarmıştır. Tacitus ise "bunu kaydedenler de var, inkâr edenler de" diyerek konu hakkında bir fikir belirtmemiştir. Cassius Dio ise "*καὶ αὐτὴν τε πᾶσαν εἶδε γυμνώσας καὶ τὰ τραύματα αὐτῆς ἐπεσκέψατο, καὶ τέλος πολὺ καὶ τοῦ φόνου ἀνοσιώτερον ἔπος ἐφθέγγετο: εἶπε γὰρ ὅτι 'οὐκ ἦδεν ὅτι οὕτω καλὴν μητέρα εἶχον.'*" Nero, onun öldüğüne inanmamış şüphe duymuş olduğunu kurbanını kendi gözleriyle görüp, her yerini ve yaralarını inceledikten sonra, "*Bu kadar güzel bir annem olduğunu bilmiyordum.*" diyerek cinayetden bile daha acınası bir söz söylediğini belirtmiştir. Bu sözlerden, Nero'nun annesinin vücuduna yakın bir aşinalığı olmadığı ve söylendiği gibi yaşamış oldukları ensest ilişkilerinin aslında tamamen uydurulduğu, aslının ise Agrippina'ya çok benzeyen bir câriyenin varlığı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸²

Agrippina, Claudius'un ölümüyle birlikte Nero'nun tahta çıkmasını sağladı, ancak bu şekilde gücünün ve etkisinin sürekli düşüşe geçtiğini fark edemedi¹⁸³ sonunda da oğlunun verdiği emirle kendi ölümüne neden oldu.¹⁸⁴ Agrippina, oğlunu imparator yapma hırsına öyle bir kapılmıştı ki etrafında vâris olarak hiç kimse kalmadığı gibi, İS 59 yılında kendi ölümüyle Iulius - Claudius kadınlarının soyu da sona ermiş oldu. Ardından İmparatoriçe Poppaea Sabina'dan doğan bebek Claudia Augusta'nın İS 63 yılında ve annesinin karnında (henüz doğmamış) kardeşiyle birlikte İS 65 yılında ölümleri ile Nero'nun da kendinden sonra hayatta kalan çocuğu olmadığı için hanedanın devam etme şansı yok olmuştu.¹⁸⁵

Agrippina, annesinin birçok özelliği gibi adını da siyasi hırsını da ondan miras almıştı. Ayrıca cesaretli, zeki, asil, güzel, yetenekli, akıllı olduğu kadar, hırslı ve gururluydu.¹⁸⁶ Hedefine giden yolu

¹⁷⁴ "Makat Doğum: Anne karnındaki bebek, normal şekilde dünyaya gelebilmesi için doğum kanalına önce başı ile girmelidir. Bebek başı ile değil de makat, ayak ya da omuz önde olacak şekilde doğum kanalına girmiş olmasına, ters durmasına makat geliş denir." Antikçağ döneminde hem anne hem de bebek için ölümcül sonuçlara neden olabilirdi. Reyhan Aydın, Vildan Ünlü, Sebahat Hüseyinoğlu, "Makat Prezantasyonun Sefalik Rotasyonunda Etkili olan Yöntemler", *Sağlık Bilimleri ve Araştırmalar Dergisi* 2, no. 2, (2020): 103-112.

¹⁷⁵ Plin. *NH*. VII. 46; 8.45.

¹⁷⁶ Bédoyère, *Domina*, 267-268; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 56-57.

¹⁷⁷ Bédoyère, *Domina*, 267-268.

¹⁷⁸ Tac. *Ann*. VI. 22.

¹⁷⁹ Tac. *Ann*. XIV. 9. 2-5.

¹⁸⁰ Cass. Dio LXI. 2.

¹⁸¹ Suet. *Ner*. VI; Tac. *Ann*. XIV. 9.5; Cass. Dio LXI. 2.2; Holland, *Dynasty*, 324; Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 203; Malitz, *Nero*, 32; Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 56-57.

¹⁸² Suet. *Ner*. XXXIV; Tac. *Ann*. XIV. 9.1; Cass. Dio LXI. 14.2; 13.4; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 41; Tacitus (2008), *The Annals*: 307-308.

¹⁸³ Bédoyère, *Domina*, 246.

¹⁸⁴ Hayden, *Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women*, 74.

¹⁸⁵ Bédoyère, *Domina*, 245; Ferrero, *The Women Of The Caesars*, 331; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 194-195.

¹⁸⁶ Brittain, "Roman Women, Woman", 60-68; Tacitus (2008), *The Annals*: 239; Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 35.

önceden planlayan, amaçlarına yalnızca zekice manipülasyon yoluyla değil, aynı zamanda güç, gereksiz biçimde övgü ve ikna yoluyla ulaşmıştır.¹⁸⁷ Antikçağ yazarlarından Tacitus, Agrippina'dan nefret edencesine Agrippina'nın Claudius ile evlenmesinden sonra "*versa ex eo civitas et cuncta feminae oboediebant, non per lasciviam, ut Messalina, rebus Romanis inludenti. adductum et quasi virile servitium: palam severitas ac saepius superbia; nihil domi impudicum, nisi dominationi expediret. cupido auri immensa obtentum habebat, quasi subsidium regno pararetur.*" (Bu andan itibaren şehir farklı bir karaktere büründü ve bir kadın her şeyi kontrol etti. Ancak, Messalina gibi, ahlâksızlığın savurganlığında devletin çıkarlarıyla alay etmedi ve ayaklarıyla çiğnemedi. Uygulanan despotizm, bir adamın yönetimi altındaymış gibi eksiksizdi. Kamuya açık davranışında ciddi ve katı, sık sık kibirli ve küstahtı. İktidarını desteklemek için gerekli olmadıkça, ülke içindeki sürgününde hiçbir hareket gözlenmiyordu, ama paranın doyumsuz bir susuzluğu, paranın imparatorluk otoritesini sürdürmek için kullanıldığı bahanesiyle örtülüyordu.) değişen düzeni bu şekilde belirtmiş,¹⁸⁸ ayrıca Agrippina'yı duygusuz, soğuk kalpli, zehirleyici ve katil olmakla suçluyordu.¹⁸⁹ Cassius Dio ise "*ὄτι τῆς Ἀγριππίνης οὐδεὶς τὸ παράπαν ἤπιετο, ἀλλὰ τὰ τε ἄλλα καὶ ὑπὲρ αὐτὸν τὸν Κλαύδιον ἐδύνατο, καὶ ἐν κοινῷ τοὺς βουλομένους ἠσπάζετο: καὶ τοῦτο καὶ ἐς τὰ ὑπομνήματα ἐσεγράφετο.*" (Hiç kimse, hiçbir şekilde Agrippina'yı kontrol etmeye kalkışmadı. Gerçekten de Claudius'un kendisinden daha fazla güce sahipti ve onu isteyen herkes herkesin önünde selamlardı, bu kayıtlara girilmiş bir gerçektir.)¹⁹⁰ Agrippina'nın sahip olduğu otoriteyi bu şekilde tarihe not düşmüştür. İffetli bir kadın olarak bilinmesine rağmen, siyasi kontrolü elde etmek için güç hırsıyla (*spe dominationis*) cinsel entrikaları resmî veya gayri resmî bir yol olarak kullanmaya hazırdı. Antikçağ tarihçileri erkeğin egemen olduğu Roma toplumunda, kadının geleneksel rolünden uzaklaştığı için ayrıca ortaya atılan ensest iddialarından dolayı ve hanedan hırslarını sürdürmek için rakip olarak gördüğü herkesi yok edip, servet elde etmek konusundaki entrikalarına karşı da öfkeliydiler.¹⁹¹ Ancak hiçbir zaman *meretrix* (fahişe) olarak nitelendirilmemiş, bunun yerine zehirleyici, katil, manipülatif, entrikacı ve soğuk kalpli olmakla eleştirilmiştir.¹⁹²

Agrippina'nın davranışları, yaşadığı hayat ve doğumundan itibaren ailesi ile birlikte yaşadığı trajik olaylar bağlamında incelendiğinde, belki de yaşadığı dönemde hayatta kalabilmek, hak ettiğini düşündüğü yönetim hakkını elde edebilmek hırsıyla yaptığı her davranış kendince doğru olarak görülüyor olmalıydı. Agrippina, henüz üç-dört yaşlarında iken önce babası Germanicus şüpheli bir şekilde (zehirlenerek) ölmüş, ardından kendisi ile aynı isme sahip annesi Agrippina *Maior* ve kardeşleri Nero ile Drusus sürgünde iken hayatlarını kaybetmişlerdi. Bir süre büyükannesinin yanında kaldıktan sonra İmparator Tiberius tarafından, ilk eşi Gnaeus Domitius Ahenobarbus ile evlendirilir. Ardından kardeşi Caligula'nın imparator olmasından sonra, imparatora karşı bir komploya karıştığı suçlaması ile sürgüne gönderilir.

Agrippina, sürgünde kaldığı süre boyunca yeni bir ders olarak, tüm tehlikelerden korunarak hayatta kalabilmesi için tek yolun gücün kendi elinde olması gerektiğini anlamış olmalıdır. Yani oğlu Nero'yu imparator yapacak ve annesi olarak kontrol kendinde olacaktı.¹⁹³ Yaşlı Plinius'un kaydettiğine göre, Agrippina'nın ağzının sağ tarafında iki tane köpek dişi vardı ve bu durumun Antikçağ'da uğurlu olduğuna inanılıyordu.¹⁹⁴ Agrippina'nın sahip olduğu zekâsı Roma dünyasında bir kadının yükselmesi için tek başına yeterli değildi ve beraberinde şanslı olarak kabul edilmesiyle birlikte, doğru zamanda doğru yerde olması da gerekliydi. Messalina'nın kendi sonunu hazırladığı bu süreçte Agrippina, Claudius'un yeğeni olarak desteğini esirgememiş ve ardından da planı için uygun fırsatı yakalamış yeni imparatoriçe olup büyük bir ayrıcalığa ve güce sahip olmuştu.¹⁹⁵ Ardından oğlu Domitius'un, Claudius tarafından evlat edinilmesini sağlayarak hanedanlık bağımlı güçlendirmiş ve kendisine "*Augusta*" unvanı verildiğinde konumunu iyiden iyiye pekiştirmişti.¹⁹⁶ Agrippina, her ne şekilde olursa olsun yönetimi

¹⁸⁷ Cass. Dio LX. 32-34; McCabe, *The Empresses Of Rome*, 103-104.

¹⁸⁸ Tac. *Ann.* XII. 7; Cass. Dio LXI. 31.5-6; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 41; Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 59-60; Brittain, "*Roman Women, Woman*", 60-68; Tacitus (2008), *The Annals*: 239.

¹⁸⁹ Anise K. Strong, *Prostitutes And Matrons In The Roman World*, (United States of America: Cambridge University Press, 2016) 111.

¹⁹⁰ Cass. Dio LXI. 33. 1.

¹⁹¹ Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 20; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 64-65.

¹⁹² Tac. *Ann.* XIV, 12.20; Strong, *Prostitutes And Matrons In The Roman World*, 111.

¹⁹³ Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 59.

¹⁹⁴ Plin. *NH.* VII. 71.

¹⁹⁵ Bédoyère, *Domina*, 204; Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 64-6.

¹⁹⁶ Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 218.

Claudius'un gölgesinde ele geçirmiş ve devletin eski ihtişamlı zamanlarında olduğu gibi devlet maliyesini ve imparatorluk hanedanının servetini belli bir düzene sokmuştu. Agrippina mükemmel bir yöneticiydi, tutumluydu, dikkatli ve her zaman tetikteydi. Claudius'un azatlılarının kamu mallarını kötüye kullanılmasını engellemeye çalışmış ve onların aşırı zenginleşmesini istememişti. Tacitus'un, “*cupido auri immensa obtentum habebat quasi subsidium regno pararetur*” (İmparatorluğun ihtiyaçlarını karşılama bahanesiyle aileyi zenginleştirmeye çalıştı) belirttiği bu durumu Ferrero çalışmasında, “*iktidar aracı olmaya yazgılı olan eski aristokratik ailelerin zenginlik anlayışı*” olarak tanımlamıştır. Agrippina, geleneksel aristokratik yönetim tarzını uygulamış ve başarılı olmuştur. Claudius'un, Agrippina ile evliliğinden ölümüne kadar geçen altı yıl boyunca davalar, skandallar ve intiharlar o kadar nadir hale geldi ki Tacitus, bu altı yılın olaylarını tek bir kitapta topladı.¹⁹⁷ Claudius'un ölümünün ardından Nero, imparator olmuştu ve ortada açıkça görünen gerçek Nero'nun annesi olmadan asla tahta geçemeyeceğiydi.¹⁹⁸ Fakat Nero, imparator olduktan kısa bir süre sonra annesinin yönetimine karşı çıkmış, tek başına imparator olmak istemişti. Agrippina ise gücün, meşru olarak kendisine veren erkeğin rızasına dayandığını acı bir şekilde kavramıştı.¹⁹⁹ İS 55 yılında anne ile oğul arasında yaşanan problemler, Poppaea'nın ortaya çıkışı ile beraber doruğa ulaşmıştı. Nero için kendisine büyük bir “yük” olarak gördüğü annesinin ortadan kaldırılması gerekliliği Agrippina için sonun başlangıcı olmuştu.²⁰⁰

Antikçağ yazarları tarafından Agrippina, kendi düşünceleri ve yaşadıkları dönemin şartları altında şekillendirilip bize aktarılmış ve antik Roma geleneğini savunan bu tarihçiler tarafından istedikleri şekilde yorumlanmıştır.²⁰¹ Niyeti veya davranışları ne olursa olsun Agrippina, zamanının veya o yıllarda yaşamamış gelecek nesillerin kendisini anlamasını sağlayamadı.²⁰² Ama o dönemde, Amaca giden yolu açmak için cinayet ya da entrikalar yaygın olarak kullanılan bir yöntemdi. Ancak yine de bu Agrippina'nın yaptıklarını haklı göstermeyecektir.²⁰³

Nero, annesi Agrippina'yı gerçekten Poppaea ile evliliğine karşı olduğu için mi öldürttü yoksa Agrippina'nın ölüm nedeni anne-oğul arasında yaşanan fikir ayrılıkları mıydı ya da annesinin oğluna karşı uyguladığı baskıcı tavrı olabilir miydi bu neden? Poppaea'nın Nero'ya sadece duymak istediklerini söylemesi her şeyin yerine oturmasına neden olan son parça mıydı bilinmez ama²⁰⁴ şimdi kayıp olan Agrippina'nın anılarını yazdığı eseri şâyet günümüze ulaşmış olsaydı dönemi hakkında en güvenilir bilgilere erişmiş olurduk.²⁰⁵

Kaynakça

Antik Kaynakça

Cass. Dio (=Cassius Dio, *Rhomaika Historia*)

Kullanılan metin: Cassius Dio Cocceianus. *Dio's Roman History (Ρωμαϊκή Ιστορία)*, Greek Text and Facing English (Trans. E. Cary, H. B. Foster, W. Heinemann), New York: Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1914.

Sen. *Apocol.* (=Seneca, *Apocolocyntosis*)

Kullanılan metin: Seneca. *Apocolocyntosis*. (Trans. W. H. D. Rouse, M. A. Litt. D.). Ted Garvin Ben Courtney and PG Distributed Proofreaders, 1920.

Suet. (=Gaius Suetonius Tranquillus, *De Vitis Duodecim Caesarum*)

Kullanılan metin ve çeviri: Gaius Suetonius Tranquillus. *On İki Caesar'ın Yaşamöyküsü*, Çeviren Güngör Varınlıoğlu, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2017.

¹⁹⁷ Ferrero, *The Women Of The Caesars*, 281- 284.

¹⁹⁸ Burns, *Great Women Of Imperial Rome*, 59.

¹⁹⁹ Bédoyère, *Domina*, 236-237.

²⁰⁰ Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 210-211.

²⁰¹ Ginsburg, *Representing Agrippina Constructions of Female Power in the Early Roman Empire*, 53-54.

²⁰² Ferrero, *The Women Of The Caesars*, 333.

²⁰³ Brittain, “*Roman Women, Woman*”, 60-68.

²⁰⁴ Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 210-211.

²⁰⁵ Barrett, *Agrippina Sister of Caligula, Wife of Claudius, Mother of Nero*, 231; Brittain, “*Roman Women, Woman*”, 60-68.

Kullanılan metin ve çeviri: Gaius Suetonius Tranquillus. *On İki Caesar'ın Yaşamı*, Çeviren Gül Özak Türk, Ü. Fafö Telatar, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.

Tac. *Ann.* (=Tacitus, *Annales*)

Kullanılan metin: Tacitus. *The Annals of Tacitus, Vol. V*, Loeb Classical Library edition, 1937.

Kullanılan metin: Tacitus. *The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero.* (Trans. J. C. Yardley,) New York: Oxford University Press Inc., 2008.

Corpuslar

CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum

PIR: Prosopographia Imperii Romani

Modern Kaynakça

Abbott, Jacob. *History Of Nero*, Warsaw: Harper & Brothers, 2018.

Alova, Erdal. *Latince Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013.

Aydın, Reyhan, Vildan Ünlü, ve Sebahat Hüseyinoğlu. "Makat Prezantasyonunun Sefalık Rotasyonunda Etkili Olan Yöntemler". *Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Ve Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 2 (Ağustos 2020): 103-12. <https://doi.org/10.46413/boneyusbad.710678>.

Baker, Simon. *Eski Roma: Bir İmparatorluğun Yükselişi Çöküşü S.P.Q.R.*, Çeviren Ekin Duru, İstanbul: Say Yayınları, 2020.

Barrett, Anthony A. *Agrippina Sister Of Caligula, Wife Of Claudius, Mother Of Nero*, London: Bt Batsford Ltd., 2005.

Bauer, Susan Wise. *The History Of The Ancient World: From The Earliest Accounts To The Fall Of Rome*, New York: W. W. Norton & Company, 2007.

Bauman, Richard A. *Women And Politics In Ancient Rome*, New York: Routledge, 1994.

Bédoyère, Guy De La. *Domina; The Women Who Made Imperial Rome*. New Haven And London: Yale University Press., 2018.

Bowman, Alan K, et al. *The Cambridge Ancient History. Volume 10, the Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

Bozkurt, Ömer, "Etiğin Fizyonomik Temellerine Bir Giriş". *Mardin Artuklu Üniversitesi, Adam Akademi* 5, no. 2, (2015): 27-46.

Bunson, Matthew, *Encyclopedia Of The Roman Empire*, New York: Facts On File Inc., 1994.

Burns, Jasper, *Great Women Of Imperial Rome; Mothers And Wives Of The Caesars*, U.K: Taylor & Francis Group, 2007.

Britannica (T. Editors Of Encyclopaedia). *Encyclopedia Britannica*, 1998.

Brittain, Alfred. "Roman Women, Woman: In All Ages And In All Countries." *Philadelphia George Barrie & Sons, Publishers* 2, no. 10, (2010): 60-68.

Colby, Henry Francis. *Under Cesars' Shadow*. New York: The Neale Publishing Company, 1918.

Coşkun Abuagla, Asuman. "Antik Yunan Ve Roma Dünyasında Fizyonomi: Tarihsel Köken, Bakış Açısı Ve Yöntem". *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi* 8, no. 4, (2021): 1753-1772.

Çelikkol, Ahmet, *Tarih Psikiyatri Divanında*, İstanbul: Stüdyo İmge Yayıncılık, 2002.

Demiriş, Bedia, Bildiri Yayın Yeri: *Maske. Uluslararası Disiplinlerarası Tiyatro Buluşması*, İstanbul: (2012): 1-8.

Durmaz Akyüz, Ebru. "Bedensel Ve Ruhsal Bozukluklarıyla Sıra Dışı Bir İmparator: Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus (Claudius)." Yüksek lisans tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, 2023.

- Ercan, Övgün Ahmet, *Sağlık Deyimleri*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2020.
- Ergene, Ayşegül. "Antik Roma'da Kadın." Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.
- Esser, Albert. *Cäsar Und Die Julisch-Claudischen Kaiser Im Biologisch-Ärztlichen Blickfeld*, Leiden: Ej Brill, 1958.
- Ferrero, Guglielmo. *The Women Of The Caesars*, New York: The Century Co., 1911.
- Fowler, William Warde. *The Roman Festivals Of The Period Of The Republic*, New York: Macmillan And Co., 1899.
- Freisenbruch, Annelise. *The First Ladies Of Rome The Women Behind The Caesars*, London: Vintage Books, 2011.
- Ginsburg, Judith. *Representing Agrippina Constructions Of Female Power In The Early Roman Empire*, New York: Oxford University Press, 2006.
- Gönenç, Fulya İlçin. *Roma Hukukunda Kadın*, İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2010.
- Graves, Robert. *Tanrı Claudius*, Çeviren Deniz Betil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Griffin, Miriam T. *Nero The End Of A Dynasty*, New York: Routledge, Taylor And Francis Group, 2001.
- Günveren, Güzide Burcu. *Roma Hukukunda Evlat Edinme (Adoptio) Ve Türk Hukukuna Etkileri*, İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2020.
- Hakman, Meral. "Roma İmparatoru Claudius Ve Oğlu Britannicus'un Ölümünün Arkasındaki Kadın: Locusta". *Seleucia*, no. 5 (2015): 111-40.
- Hayden, Holly M. "Power And Influence Of Julio-Claudians' Roman Imperial Women." Master thesis, Texas State University, 2019.
- Henderson, Bernard W. *The Life And Principate Of The Emperor Nero*, London: Methuen And Co. 1905.
- Holland, Tom. *Dynasty: The Rise And Fall Of The House Of Caesar*, Doubleday: First United States Edition, 2015.
- Howatson, M. C. (Ed.), *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Çeviren Faruk Ersöz, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- İnan, Yeşim Özdem. "Gut Hastalarının Klinik Ve Laboratuvar Olarak Değerlendirilmesi." Uzmanlık Tezi, Bakırköy Dr. Sadi Konuk Eğitim Ve Araştırma Hastanesi Sağlık Bilimleri Üniversitesi, 2017.
- Johnston, Harold Whetstone. *The Private Life Of The Romans*, Scott, Chicago: Foresman And Company, 1903.
- Kaufman, David B. "Poisons And Poisoning Among The Romans". *Classical Philology*, 27, no. 2, (1932): 156-167.
- Kershaw, Stephen P. *A Brief History Of The Roman Empire Rise And Fall*, London: Constable & Robinson, 2013.
- Kiefer, Otto. *Sexual Life In Ancient Rome*, London: George Routledge & Sons Ltd. Broadway House, 1934.
- Malitz, Jurgen. *Nero*, München: Verlag C. H. Beck, 1999.
- Marmion, V. J., Wiedemann, T. E. J., "The Death Of Claudius." *Journal Of The Royal Society Of Medicine*, no. 95, (2002): 260-261.
- Matyszak, Philip, *The Sons Of Caesar; Imperial Rome's First Dynasty*, London: Thames & Hudson, 2006.
- Mccabe, Joseph. *The Empresses Of Rome*, New York: Henry Holt And Company, 1911.

- Mollett, J. W. *An Illustrated Dictionary Of Words Used In Art And Archeology*. London: Sampson Low, Marston, Searle, And Rivington, 1883.
- Necatigil, Behçet. *100 Soruda Mitologya*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988.
- Platner, Samuel Ball (Ashby, T. Ed.) *A Topographical Dictionary Of Ancient Rome*. London: Oxford University Press, 2015.
- Ruth, Thomas De Coursey, *The Problem Of Claudius Some Aspects Of A Character Study*, The Degree Of Doctor Of Philosophy, The Johns Hopkins University, 1916.
- Santvoord, Seymour Van, *The House Of Caesar And The Imperial Disease*. New York: Pafraets Book Campany Troy, 1902.
- Schiller, Hermann. *Geschichte Des Römischen Kaiserreichs Unter Der Regierung Des Nero*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1872.
- Shotter, David, *Lancaster Pamphlets Nero*, New York: Routledge, 1997.
- Smith, William A., *Dictionary Of Greek And Roman Biography And Mythology I. Ii. Iii*. Boston: Little, Brown and Co., 1867.
- Strong, Anise K. *Prostitutes And Matrons In The Roman World*, United States Of America: Cambridge University Press, 2016.
- Şteflea, Corina-Ruxandra. Moartea Unui Împărat Roman: Despre Cazul Lui Claudius/The Death Of A Roman Emperor: The Case Of Claudius, *Hiperboreea Journal, Journal Of History* 1, no. 1, (2014): 28-46.
- Tekin, Oğuz, *Eski Yunan Ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- White, J. T. (Ed.) *The History Of The Roman Emperors, From Augustus To The Death Of Marcus Antonius, Vol. 1*, London: Simpkin, Marshall & Co. 1850.
- Woods, David. Nero And Sporus, *Société D'études Latines De Bruxelles*, no. 68 (1 Ed.), Editions Latomus, (2009): 73–82.
- Yıldız, Sevil. "Roma Hukukunda Evlenme Engelleri." *Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi* 69, no 2, (2020): 879-914. <https://doi.org/10.33629/auhfd.848773>.

Elektronik Kaynakça

(Tüm elektronik kaynaklar çalışma boyunca sıklıkla kullanılmıştır.)

<https://earth.google.com>

<http://www.thelatinlibrary.com/>

<https://topostext.org/>

<http://penelope.uchicago.edu/>

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>

<https://www.britannica.com/>

<https://tr.wikipedia.org/wiki/>

Summary

Agrippina Minor was born on 6 November 15 AD in Ara - Oppidum Ubiorum (modern Cologne) on the Rhine, daughter of Agrippina Maior and Germanicus, sister of the Emperor Caligula.

In 28 AD, at the age of 13, Agrippina Minor was married by Emperor Tiberius to Gnaeus Domitius Ahenobarbus (*consul* in 32 AD) after her father Germanicus, a successful general, died at the age of four. When her husband died on 11 December 40 AD, Agrippina was left alone with her three-year-old son Lucius Domitius Ahenobarbus (Nero), born in Antium on 15 December 37 AD. Agrippina and her sister Livilla had been involved in an unsuccessful conspiracy against their older brother, the then Emperor Caligula, in 39 AD. For this they were exiled. During his mother's years of exile, her son Nero spent his life under the protection of his aunt Lepida. Claudius became emperor after the assassination of Caligula in 41 AD. He recalled his nephews from exile and restored their property, which had been confiscated by Caligula. Meanwhile, Agrippina, in need of a strong protector for herself and her son, had her eye on Servius Sulpicius Galba (*consul* in 33 AD - emperor in 68-69 AD), a distinguished 43-year-old general. After the assassination of Caligula, Galba was one of those mentioned as a possible successor. But Agrippina, who realised that she could not marry Galba, married for the second time Gaius Sallustius Passienus Crispus, a friend of the emperor Claudius, an extremely wealthy, generous philanthropist, twice consul and governor of Asia for a year and a famous orator. Upon the death of her husband Passienus in the 40s, she provided Agrippina with financial wealth, but also remained single for Claudius, who would have been a good marriage, and was accused of causing her husband's death by poisoning him.

After the murder of Emperor Claudius due to the treason of his third wife Messalina, Claudius, whose political power and prestige had disappeared, was in his 50s, suffering from various health problems and his son, who could take over after him, was still young, caused the ambitious Roman elite to compete to become the emperor's new wife. Among these candidates was Agrippina. Using the fact that she was Claudius' niece as a starting point, Agrippina spent long hours at his side, using amor illicitus (illicit love) to win her uncle as a wife pellicit patrum (she bewitched him) with little caresses and kisses. After all, the 32-year-old Agrippina Minor had grown up in the midst of political affairs as the daughter of Germanicus, the daughter of a noble house, worthy of imperial rank, she knew how the empire was run, and this marriage meant that the Claudius family was strengthened by the Iulius family connection. However, Roman law prohibited the marriage of those who were related to each other within the fourth degree of kinship and considered this relationship as an offence of incestum in terms of criminal law. The marriage between Agrippina and Claudius was managed by Lucius Vitellius, who issued a decree granting legal authorisation for a marriage between a man and his brother's daughter. In early 49 AD, Claudius and Agrippina were married for political dynastic reasons. Agrippina was 33 years old and Claudius 58 years old when they married. As a result of this marriage, Agrippina gained the power she wanted and easily became the most powerful and perhaps the most feared person in Rome. Thus, the emperor Claudius entered the dark period in his life that led him to the end.

Agrippina, who began to live in the palace, gained control over Claudius, making good use of opportunities and gaining the insincere loyalty of the people through fear. Perhaps Agrippina must have thought when they married that Claudius would not live more than a few years, given their life expectancy and Claudius' health problems. Agrippina had a son, Domitius, about 13 years old, by her first husband, and she had begun to plan for Domitius to succeed Claudius as emperor as late as 48 AD, before Claudius was married. He first got his son Lucius Domitius Ahenobarbus adopted by Claudius. She then secured his marriage to Claudius' daughter Octavia, thus ensuring her permanence on that throne.

Agrippina began to gather supporters around her who might be useful to her, while at the same time eliminating all those she saw as a threat to her and her son Nero. First she killed Lepida, mother of Claudius' third wife Valeria Messalina, Agrippina's sister-in-law, who was also Nero's aunt, and then Titus Statilius Taurus because he wanted to possess her gardens (*horti Tauriani*).

After six years of marriage, Agrippina realised that Claudius was uncomfortable with her marriage, her behaviour and her adoption of Nero, and was preparing to declare his son Britannicus heir to the throne and end her power. He poisoned Claudius, causing his death and ensuring that his son Nero became emperor.

At the beginning of Nero's reign, she controlled her son's private life as well as the affairs of the state and had unrivalled power. However, Agrippina had many enemies and they were eager for revenge at a time when she was falling out of favour and losing power. Agrippina was first accused of being about to marry Rubellius Plautus, a member of the Senate, a dynastic threat from the lineage of Emperor Augustus, and seize the throne, but this was unsuccessful. Later, rumours were spread that she had an incestuous relationship with her son Nero, another failed attempt, thus aiming to discredit her in the eyes of both the army and her supporters.

Nero decided to kill his mother, whom he saw as an enemy, who was now a "burden" for him. He first tried three times with poison, but his mother had strengthened herself against it. The next plan was to have ceiling panels or heavy timber prepared to fall on Agrippina as she slept in the room where she was resting in the country house under renovation, but this was also an unsuccessful attempt. The last attempt took place in March 59 AD, during the festival of *Quinquatrus*. Nero, acting like a loyal son, sent an invitation to his mother, which Agrippina accepted. He sat in the seat of honour at the banquet, chatting and caring for his mother. Then he put her on the ship prepared for her death from the shore. The ship would sink while sailing and her mother would die by drowning, that was the plan, but her mother survived the accident with minor injuries and managed to return home. Knowing that he had to finish what he had started, the emperor sent his men to end his mother's life.

Agrippina gave birth to her son Nero under very dangerous conditions for that period, and with the death of Claudius, she ensured his accession to the throne. However, she failed to realise that her power and influence were constantly declining in this way, and eventually caused her own death with the order given by her son. Agrippina was so caught up in her ambition to make her son emperor that there was no one around her as an heir, and she prepared the end of the dynasty after Nero with her own hands.

Kafkasya'da Bir Limanın Yükselişi: Poti Limanı (1856-1914)

Resul Turan*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip
Erdoğan Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Rize/TÜRKİYE
resulmetu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7832-0552

Geliş: 20 Eylül 2023
Kabul: 05 Aralık 2023
Yayın: 10 Şubat 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Poti, Kafkas kıyıları ve iç kesimlerin güvenliği için Osmanlı idaresinde bir set görevi görmüştür. Savunma amaçlı fonksiyonu, Rusya'nın sınırlarını genişletme politikası neticesinde daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştır. Kentin 1829'da Rus idaresine girmesi Osmanlı Devleti'nin sınırında yeni bir limanın yükselişini beraberinde getirmiş; özellikle Trabzon-Tebriz kervan ticaretinin Rus topraklarına çekilmesi ve ticari kolaylıklar ile hızlı bir gelişim ve dönüşüm seyri yaşamıştır. Poti, stratejik konumu nedeniyle Kafkasya'nın idari merkezi Tiflis'in ana limanı haline gelmiştir. Bu çalışmanın amacı Rusya'nın kuzeyden güneye doğru genişlemesine paralel olarak yeni limanların ortaya çıkışıyla yaşanan değişim sürecini, diğer bir ifadeyle Poti'nin liman ve kentleşme yönünden gelişim seyri ile Redut Kale, Sohum, Batum ve Trabzon limanlarıyla rekabet sürecini Rus ve Osmanlı kaynakları ışığında incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Kafkasya, Poti, Faş, Karadeniz

The Rise of a Port in The Caucasia: The Port of Poti (1856-1914)

Research Article

* Responsible Author,
Assist. Prof. Dr., Recep Tayyip
Erdoğan University, Faculty of
Arts and Sciences, Department of
History,
Rize/TURKIYE
resulmetu@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7832-0552

Received: 20 September 2023
Accepted: 05 December 2023
Published: 10 February 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Poti, under the Ottoman rule served as a barrier for the security of the Caucasian coasts and inlands. Its defensive function has become more prominent as a result of Russia's policy of expanding its borders. The city's entry into Russian rule in 1829 brought about the rise of a new port on the Ottoman border; It has experienced a rapid development and transformation, especially with the withdrawal of Trabzon-Tabriz trade to Russian territory and the commercial facilities, Poti has become the main port of Tbilisi, the administrative center of the Caucasus. The aim of this study is to analyze the change with the emergence of new ports with Russia's expansion from north to south, in other words, the development of Poti in terms of port and urbanization and its competition process with the ports of Redut Kale, Sukhumi, Batumi and Trabzon in the light of Russian and Ottoman sources.

Keywords: Russia, Caucasus, Poti, Fash, Black Sea

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Turan, R. Kafkasya'da Bir Limanın Yükselişi: Poti Limanı (1856-1914). *History Studies* 16, no. 1 (2024): 67-91.

Giriş

“Bizim için Karadeniz, ekonomik kalkınmamız için her türlü iyiliği ve yardımı beklediğimiz, Avrupa’ya bizi bağlayan ana denizdir”

Poti Belediye Başkanı
Niko Nikoladze (1894-1912)

Karadeniz, akarsu ağzlarında kurulmuş yüzlerce liman, kasaba ve kentten oluşan bir havzadır. Bu doğal bütünlük, Karadeniz’in Osmanlı klasik çağında *Türk Gölü* haline gelmesiyle siyasi olarak da sağlanmış, ancak XIX. yüzyıldaki Osmanlı-Rus rekabetiyle Rusya’nın lehine olacak şekilde değişmiş ve yüzyıldan kısa bir sürede Kafkas kıyılarındaki Sohum, Redut Kale, Poti, Batum gibi eski Osmanlı kasabaları askeri, ticari yönlerden daha işlevsel Rus limanlarına dönüşmüştür.

Bu çalışmanın konusu olan Poti, günümüzde Batı Gürcistan sınırlarında, Rion (*Phasis*) nehrinin Karadeniz’e döküldüğü yer olan antik ticaret kenti Phasis’in üzerinde kurulmuştur.¹ Bölgeyi kapsayan bir ad olan *Phasis*² zamanla değişerek *Faş*’a dönüşmüştür.³ Kent, Osmanlı döneminde güçlü bir kale haline gelmiş, ancak 1829’da Rusya’nın idaresine girmiştir. Kırım Savaşı sonrası liman ve kent olarak gelişmeye başlamış; Kutais, Tiflis gibi iç kesimlerle ticari ulaşımı sağlayan ana merkez işlevi görmüştür. Bu önemi, 1872’de demir yolu ile Tiflis’e bağlanmasıyla katlanmış; başta Trabzon, Batum olmak üzere Karadeniz liman kentlerine rakip olmuş, Rusya ve Osmanlı’dan göç ve yatırım alan bir merkez haline gelmiştir.

1. Rus Kışkacında Bir Osmanlı Kalesi: Faş

Faş, İstanbul’un fethinin ardından Batı Kafkasya ve Karadeniz’deki seferler neticesinde 1461 yılı itibarıyla Osmanlı idaresine girmiştir. 1578’de Lala Mustafa Paşa’nın Tiflis’i fethini takiben 1579’da Rion nehrinin ağzında ahşap ve toprak malzemeye Faş Kalesi inşa edilmiş; Safevi ve sonraki Rus tehdidine karşı Kafkas kıyısındaki müstahkem kalelerden olmuştur. XVII. yüzyılda saldırılarda zarar görmesi üzerine taş malzemeye yeniden yapılmıştır.⁴ XVIII. yüzyılda Kafkasya’nın savunmasında kalelerin öneminin artmasıyla Faş, Anapa, Soğucak, Gelincik, Sohum, Anagra [Anakliya] ve Ahıska’nın tahkimi başlamıştır.⁵ Faş Kalesi, Tiflis tarafındaki Osmanlı askeri varlığının güçlenmesi ve iç kesimlere ulaşım amacıyla 1724-1729 yılları arasında Rion’un yönü değiştirilerek yeniden inşa edilmiş; 114 metre uzunluğunda, 9 metre yüksekliğinde her türlü beslenme, barınma, ibadet, sağlık, savunma ihtiyacını karşılayabilen bir askeri yapı haline gelmiştir.⁶ Kalenin stratejik önemi, Rusya’nın 1783’te Kırım’ı işgali ve Kafkasya’daki genişleme siyasetiyle artmış, diğer bir ifadeyle Faş Kalesi “Osmanlı Devleti’nin Kafkaslar’ın Karadeniz sahillerinde oluşturduğu güvenlik zincirinin en önemli halkalarından biri olmuştur.”⁷

Kafkasya’daki güç dengeleri, 1783 yılında Rusya’nın hem Kırım’ı işgali hem de Kafkasya’da dostluk amacıyla Gürcistan ile Georgiyevsk Antlaşması’nı imzalamasına dayanan

¹ P.P. Nadejdin, *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*. (Tula: Tip. i lit. E.İ. Drujininoy, 1895), 344.

² Murat Arslan, “Kolkhis Bölgesi’nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar,” *Arkeoloji ve Sanat* 97, (2000): 26-27.

³ Otar Lordkipanidze, *Phasis: The River and City in Colchis*. (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000), 11-12.

⁴ Özgür Yılmaz, “Transkafkasya’nın Karadeniz’e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)” *Transkafkasya Jeopolitiği ve Türkiye içinde*, ed. İsmail Köse vd., (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2022), 67-68.

⁵ Cengiz Fedakâr, *Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı*. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014), 179-180.

⁶ Mahir Aydın, “Faş Kalesi”, *Osmanlı Araştırmaları VI*, (1986): 71-97.

⁷ Fedakâr, *Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı*, 181.

iki ayaklı siyaseti, ardından Megralya'yı himaye altına alması ile keskin bir şekilde değiştirmiştir. Rus birliklerinin Başkomutanı Pavel Tsitsianov, askeri ve ticari mobilizasyonun sağlanması amacıyla Megrelya ve İmeretya üzerinden Tiflis'i Karadeniz'deki bir limanla bağlayacak yol yapımını planlamış, ancak bu tarihte en kısa güzergâh olan Rion'un denize döküldüğü topraklar, Osmanlı sınırlarında kaldığından liman yeri olarak daha kuzeydeki Hopi nehri ağzındaki Redut Kale [Kulevi] seçilmiş ve 1805'te liman inşası başlamıştır. Ne var ki nehrin ağzında biriken alüvyon gemilerin limana girişini engellemiştir. Çözüm amacıyla General Yermolov dönemindeki çalışmalar sonuçsuz kalması üzerine, daha güneyde, Osmanlı idaresindeki Faş'ta bir liman kurulması tartışmaları başlamıştır.⁸ Bu tercihte Faş'ın üç yıl (1809-1812) Rus işgalinde kalması⁹ ile İmparator I. Aleksandr'ın Faş Kalesi'nin geliştirilmesine dair emri etkili olmuştur.¹⁰ Diğer bir ifadeyle Faş'ın Kafkasya ve Rusya açısından taşıdığı stratejik önem daha net anlaşılmıştır. Bölge, 1812 tarihli Bükreş Antlaşması ile yeniden Osmanlı Devleti'ne iade edilmiş,¹¹ ancak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Rusya'ya bırakılmıştır.¹²

2. Rus İdaresinde Poti

Poti, Rus idaresi boyunca Gürcistan-İmeretya Guberniyası (1840-1846), ardından Kutais Guberniyası (1846-1918) yönetiminde kalmıştır.¹³ Poti, ilk zamanlar kalesinden ziyade ucuz nakliye imkânları ve Güney Kafkasya'nın merkezi Tiflis'e en yakın mesafedeki liman olması yönünden ön plana çıkmıştır.¹⁴ 18 Kasım 1858 tarihli Çar II. Aleksandr'ın onayladığı kararname ile liman şehri statüsü alarak uluslararası ticarete açılmıştır. Şehrin gelişimine yönelik her türlü resmi teşvik ve düzenleme 35 maddelik bu kararnameyle belirlenmiştir. Şehir başkanı, Kutais valisine bağlı askeri merkez subaylarından seçilmiştir. Bu idareciye bağlı bir polis komiseri ile Türkçe, Gürcüce, Megrelce dillerine hâkim tercüman görev yapmıştır.

Bölgenin en üst yetkilileri olan Kutais valisi ve Şehir başkanı diğer sanayicileri şehre çekmek, yerli ve yabancı ticareti teşvik etmekle görevlendirilmiştir. Özellikle tüccar ve sanayicilerin bölgeye yerleşmesi desteklenmiş, Güney Kafkasya'dan yerleşecek olanların belirli yasal engellere sahip olmamasına özen gösterilmiştir. Şehir sakinlerinin yararına olacak şekilde hem Rus vatandaşları hem de yabancılara ticaret, denizcilik ve balıkçılıkla uğraşma izni verilmiştir. Rusya'nın iç kesimlerinden şehre göç eden tüccarların, daha önce kayıtlı oldukları loncadaki unvan ve haklarının korunması sağlanmış, göç tarihinden itibaren üç yıl içinde kendi hesaplarına ev, dükkân gibi mülk satın almaları veya inşa etmeleri, belirli tüccarların ise gemi almaları yahut belirli miktarda yatırım yapmaları zorunlu tutulmuştur. Ayrıca Rusya'nın iç kesimlerinde başka işlerle meşguliyetleri sınırlandırılmıştır. Diğer tüm yeni yerleşimcilere de, şehir nüfusuna kayıt tarihinden itibaren üç yıl içinde kalıcı bir yerleşime sahip olmak zorunlu tutulmuştur. Yeni yerleşimcilere mesken ve işyeri inşası için bedeli karşılığında arsa tahsisi Kafkasya genel valisinin onayı ile serbestleşmiştir. Benzer şekilde Kutais valisine Kırım Savaşı'nda zarar gören Redut Kale sakinleri için ücretsiz arazi tahsis etme yetkisi verilmiştir.

⁸ N. Şavrov, "O Postroyke Gavan v Poti," *Morskoy Sbornik* 12, (1863): 245-246. (245-266); Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, 224; Zaza Tsursumia, "Gürcistan'daki Rus 'Yumuşak Gücü'nün Tarihi (XIX-XX. Yüzyıl)," *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* 3, (2020), 99.

⁹ Aydın, "Faş Kalesi", 113-123.

¹⁰ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii c 1649 goda*. (Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1810-1811), No: 24.076, 22.

¹¹ Aydın, "Faş Kalesi", 113-123.

¹² *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god*. (Tiflis: Glavnım Upravleniyem Namestnik Kavkazskago, 1878), 254; Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 9, (1951): 143.

¹³ Nadejdin, *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*, 216; 1883-1903 yılları arasında Batum ve Artvin bölgeleri de Kutais Guberniyası idaresinde kalmıştır; Resul Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2023), 23-24.

¹⁴ Nadejdin, *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*, 293.

Daimi olarak yerleşenler hane ve kelle vergisinden 20 yıl boyunca muaf tutulmuşlardır. Şehrin altyapı masrafları limana gelip giden gemiler ve alkollü ürünlerden alınan vergiden karşılanmıştır.¹⁵

XIX. yüzyılda Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yönelik temel ekonomi politikası, Trabzon-Tebriş ticaretini bu topraklara çekmek üzerine bina edilmiştir. Bu amaçla dönemsel olarak değişen daha serbest veya sıkı gümrük tarifeleri uygulanmıştır. 1821'deki gümrük politikasıyla İran-Avrupa arasındaki mal trafiğinin Rus çıkarlarına zarar vermeyeceği düşüncesiyle Güney Kafkasya, serbest transit ticarete açılmış,¹⁶ 1831'de kapatılmış¹⁷ ve 1846'da yeniden açılmıştır.¹⁸ Poti'nin ticarete yükselişi, Kırım Savaşı sonrasında olmuştur. Bunun en net kanıtı döneme ait kanunnameleridir. 29 Ocak 1865 tarihli Avrupa mallarının Güney Kafkasya üzerinden İran'a, Asya mallarının İran'dan Avrupa'ya gümrüksüz transit geçişini düzenleyen kanuna göre mal sevkiyat güzergâhı şu üç şekilde gerçekleşmiştir: a) Poti ve Sohum Kale'den Kutais'e, Rion nehri ve Sohum yoluyla Gori, Tiflis, Erivan, Nahçıvan ve Culfa'ya; b) Poti ve Sohum Kale'den Kutais, Ahıska, Ahılkelek, Alexandropol, Erivan, Nahçıvan ve Culfa'ya; c) Poti ve Sohum Kale'den Kutais, Tiflis, Elizavetpol, Şemahı, Bakü ve denizyoluyla İran'a.¹⁹

1865 tarihli tarife ile Avrupa mallarının geçişi daha serbest hale getirilmiş, bu gelişmeye paralel olarak Tiflis-Julfa arasında bir posta servisi kurulmuştur, ancak ilk olarak 1877'de ithalatta gümrük vergisine denk bir depozitonun da ödenmesi şartıyla tüccarların durumu zorlaştırılmış,²⁰ ardından 1883'te transit ticaret tartışmalı bir şekilde kaldırılmıştır.²¹ Bu değişimin temel nedeni, serbest politikanın Trabzon-İran ticaretini Rus topraklarına kaydırması ile İran ve diğer pazarlardaki Rus mallarının rekabet gücünü azaltması, katı gümrük politikasının ise ticareti Trabzon-İran güzergâhına döndürmesi ve kaçak ticareti artması olmuştur.

3. Tiflis'in Denize Açılan Kapısı: Poti Limanı ve Yükselişi

Kısa sürede kuzeydeki rakip limanlara göre Poti'nin ön plana çıkmasında Sohum Kale karşısındaki stratejik önemi ile Redut Kale'nin Kırım Savaşı'nda zarar görmesi etkili olmuştur.²² Büyük tüccarların ilgisi kısmen tamamlanan altyapı çalışmaları ile ticari kolaylıklar sayesinde artmıştır. Ticaret hacminin her geçen yıl attığı limanda, mallar Guria, Megrelya ve İmereti üzerinden iç kesimlere ulaştırılmıştır. Ticari faaliyetler neticesinde kent nüfusu ve ticari temsilcilik sayısı artmış, yeni dükkân ve mağazalar hizmete girmiştir.²³ Poti, Tiflis'ten Karadeniz'e açılan en kısa yol olmasından dolayı, *Tiflis'in limanı* olarak adlandırılmıştır.²⁴

Poti Limanı, bu adlandırmanın ötesinde, Kutais, Tiflis ve İran güzergâhı için bir ana kapı görevi görmüştür. Bu avantajı nedeniyle limana gelen yolcu ve malların Rion nehri üzerinden iç kesimlere taşınması planlanmıştır. Bu proje, daha önce Tiflis'in Karadeniz ile bağlantısını

¹⁵ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii (Sobranie Vtoroe)*. (Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1860), 394-397.

¹⁶ S. Palaşkovskiy, *Zakavkazskiy Transit v Persiyu*. (Sankt Peterburg: Tip. Tov. Obşestva Polza, 1876), 3.

¹⁷ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*. (Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1831) No: 4622, 435.

¹⁸ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*. (Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1846), No: 20699, 643.

¹⁹ *Kavkaz*, "O Tranzite Çerez Zakavkazkiy...", (25 Mart 1865), 129-130.

²⁰ Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route," *International Journal of Middle East Studies* 1/1, (1970): 23.

²¹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*. (Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1881-1913), No: 1581, 234.

²² N.A. Şavrona, "Yesli Batum Port-Ubejişe, to Poti Port-Mogila," *İzvestiya İmperatorskago Obşestva Dlya Sodeistviya Russkomu Torgovomu Morehodstvu XVII*, (1884): 135-136.

²³ "Vesti Çernomoriya, Poti", *Çernomorskiy Vestnik* 4, 28 Ocak 1899, 4.

²⁴ *A Handbook For Travellers in Russia, Poland, And Finland*. (London: John Murray, 1865), 203-204.

kurma amacıyla 1804 yılında Kafkasya komutanı Prens Tsitsianov girişimiyle, Poti'nin 12 mil kuzeyinde, Hopi [Hobi] nehri kıyısındaki Redut Kale'de uygulanmış, ancak vadilerde yol inşasının zorluğu dolayısıyla, yükler Hopi ve Rion nehirleri arasında bir kanal açılarak su yoluyla taşınmıştır. Böylelikle deniz yoluyla Redut Kale'ye ulaşan mallar, önce kanal, ardından Rion üzerinden iç kesimdeki Orpiri'ye indirilmiş, bu mevkiden itibaren kara yoluyla Tiflis'e taşınmıştır. Bu sistem, Poti'nin Rus idaresine girmesine kadar sürmüştür.²⁵

Poti, daha güneyindeki limanlara göre daha bol yağmur alan bir coğrafyadır. Rion vadisi çevresindeki dağlar kuzey rüzgârlarına karşı koruma sağlar ve buharlaşmayı geciktirir. Bu durum yıl boyunca hava ve toprağın aşırı nemlenmesi ve bataklık oluşumuna neden olur. Bu nedenle Poti ve çevresi Rus kaynaklarında Güney Kafkasya'daki en sağlıksız bataklık alanlar arasında görülmüştür.²⁶ Osmanlı döneminde Türkler, yaz aylarında bölgeden uzaklaşarak kışları geri dönerek hastalıklardan korunmuşlardır. Bu durumun farkında olmayan Ruslar ise birçok sağlık sorunuyla karşılaşmışlardır. Özellikle Rion ile Paliastomi gölü arasındaki nemli hava ve bataklıklar Rus askerler arasında hastalıklara neden olmuştur. Bu olumsuz şartlara rağmen Poti'deki evli Rus askerler için gölden uzanan bir kanal boyunca bir yaşam alanı oluşturma süreci başlamış, 1836'da Samegrelo hükümdarı liman ile kentin inşası için arazi bağışlamış, ancak çalışmalar söz konusu olumsuz iklim şartları ve yetersiz mali destek nedeniyle ertesi yıl durmuştur.²⁷

Kafkasya Genel Valisi Prens M.S. Vorontsov, Poti ve çevresinin kalkınmasına özel bir ehemmiyet göstermek suretiyle bizzat çalışmaları takip etmiştir. Bu durum İngiliz konsolosu Holmes'un raporlarına yansımıştır. 1846 yılı raporuna göre Prens Vorontsov ile Gürcistan'da mukim Fransız girişimci Monsieur de Rosmordue, Poti Limanı'ndan başlayarak Rion nehri üzerinden Kutais'in iç kesimlerine kadar küçük tonajlı vapur taşımacılığının mümkün olduğunu savunmuşlardır. Bunun üzerine nehir güzergâhını kapatan düşmüş ağaçların temizlenmesine başlanmış²⁸, Rion nehrinde bir nakliye şirketi dahi kurulmuştur. Ne var ki dönemin gemi teknolojisi, nehrin hızlı akıntısı ve kıvrımlı yapısı gibi etkenler geniş çaplı taşımacılığa imkân vermemiştir. Bu kez 1858'de Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (ROPİT) yetkilileri, Kafkasya ile Karadeniz ve Azak Denizi'ndeki çeşitli yerler arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi için Rion nehrinin buharlı gemi ulaşımına açılmasını önermişlerdir. Teklifin kabul edilmesiyle İngiltere'den buharlı gemi sipariş edilmiştir. Bu sırada ROPİT merkez ofisinin emriyle, faaliyetlerin hemen başlaması için Dinyester'den *Akkerman* adlı vapur Rion'a getirilmiş ve Poti ile Rion'un bir kolu olan Tskhenis Tskhali (Orpiri) arasındaki ilk sefer başarıyla tamamlanmıştır.²⁹ Orpiri, transit mallar için depo ve güvenlik noktası işlevi görmüştür. Böylelikle her hafta çarşamba ve cumartesi günleri Tskhenis-Tskhale'den, pazartesi ve cuma günleri ise Poti'den sefer yapılmıştır.³⁰

Poti Limanı'na ulaşan mallar, Rion üzerinden farklı noktalara taşınmıştır. Örneğin, limandaki mallar nehirdeki buharlı gemiler aracılığıyla 12 saatte Tskhenis Tskhali'nin ağızında yer alan, Marani'ye, ardından 220 kilometre uzunluğunda 12 gün süren bir yolculuk sonunda Tiflis'e ulaşmıştır. Buradan yük arabaları ve kervanlarla yaklaşık 24 günde İran sınırına, ardından Tebriz'e varmıştır. Böylelikle Poti-Tebriz arası yolculuk süresi en az 50 gün sürmüştür. Bu mesafe Trabzon-Tebriz hattına göre biraz daha uzundur, ancak Rusyadaki

²⁵ D. Jariontov, *Poti ili Suhum?*. (Tiflis: Tiografiya İ.A. Çantseva, 1874), 2-3.

²⁶ Nadejdin, *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*, 76, 82, 96.

²⁷ Yılmaz, "Transkafkasya'nın Karadeniz'e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)," 71-72.

²⁸ Musa Şaşmaz, *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914*. Cilt I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 155.

²⁹ Korniliy Borozdin, "Parahod na Rione," *Kavkaz*, 15 İyonya 1858, 239-240.

³⁰ *Kavkaz*. "Obyevleniya Çastnaya", (15 İyonya 1858), 240.

avantajlı taşıma olanakları ve sigorta sisteminin varlığı bu hattı cazip hale getirmiştir.³¹ Rion üzerindeki taşımacılıkta *Akkerman, Knez Baryatinskiy, Golubçik, Novoselskiy* gibi vapurlardan yararlanılmıştır. Nehirdeki faaliyetler, Poti-Tiflis demir yolunun 1872’de hizmete girmesinin ardından durdurulmuştur.³²

Kırım Savaşı’nın ardından Poti’ye başlayan vapur seferleri ticari yönden kentin gelişiminde tetikleyici rol oynamıştır. Zira XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa’nın Güney Kafkasya ile olan dış ticaretinde ulaşım açısından Gürcü Askeri Yolu ile Karadeniz ve Hazar Denizi’ndeki birkaç devlete ait vapurun dışında fazla bir alternatif mevcut değildir. Bunun en önemli sebebi ulaşım olanaklarının ve Redut Kale’nin yetersizliğidir. Bu nedenle Poti Limanı savaşın ardından daha iyi bir liman olması nedeniyle seçilmiştir.³³ Aynı tarihte ROPİT’in limana yönelik seferleri Trabzon-Tebriz ticaretinin Tiflis hattına kaymasının önünü açmıştır. Şirket, 1877 yılı itibariyle Kafkas hattında haftada bir Kerç ile Poti arasında, kış aylarında Kerç Boğazı’nın donması durumunda ise Feodosiya ile Poti arasında; Anadolu hattında ise Poti ile İstanbul arasında iki haftada bir seferleri mevcuttur.³⁴ Ertesi yıl Fransız Paquet Kumpanyası iki haftada bir olmak üzere Marsilya, İstanbul ve Poti arasında seferlerine başlamıştır.³⁵

Poti-Tiflis arasında bir demir yolu yapımı, İran transit ticaretini Rus topraklarına çekmek amacıyla ilk kez 1857’de ortaya atılmış, ancak inşa planı 1863’de Poti Limanı’nın yapım kararıyla birlikte alınmış³⁶ ve 1872’de hizmete açılmıştır.³⁷ Günümüzde Gürcü demir yollarının doğuşu olarak kabul edilen hattın toplam uzunluğu 289 verst*, istasyonları ve aralarındaki mesafe şu şekildedir:

Tablo-1) Poti-Tiflis Demir Yolu İstasyonları ve Aralarındaki Mesafeler			
İstasyon	Uzunluk	İstasyon	Uzunluk
Avçalı	10	Legvani	12
Mshetskaya	10	Belogorskaya	7
Ksanka	11	Dzerula	9
Kaspi	14	Kvirilskaya	12
Grakali	12	Rion	28
Gori Şehri	14	Samtredi	29

³¹ Issawi, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, 22.

³² *İstoriya Gruzii*. Tom 2. (Tbilisi: İzdatelstvo Ganatleba, 1973), 35-36; L. Bibileişvili, “Niko Nikoladze Rionşi Naosnobis Şesakheb.” *Niko Nikoladze 170: Saertaşoriso Sametsniro Konperentsiis Şromata Krebuli* içinde, (Tbilisi: Guram Tavartkiladzis Sastsavlo Universiteti, 2013), 26.

³³ *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god.* (Tiflis: Glavnım Upravleniyem Namestnik Kavkazskago, 1878), 336.

³⁴ Mesut Karakulak, *Osmanlı Sularında Rus Vapurları: Buharlı Çağında Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (1856-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 51.

³⁵ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*. (Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1286/1869), 81; 1913 yılında şirketin Anadolu hattı Poti-Batum-Rize-Trabzon-Giresun-Ordu-Samsun-Sinop-İnebolu-İstanbul noktalarını kapsamıştır. Karakulak, *Osmanlı Sularında Rus Vapurları: Buharlı Çağında Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (1856-1914)*, 294.

³⁶ Nadejdin, *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*, 293.

³⁷ A. Argutinski Dolgorukov, *İstoria Soorujeniya i Eksploitatsii Zakavkazkoy Jeleznoy Dorogi za Dvadsat Pyat let 1871-1896*. (Tiflis: Zakavk. J.D., 1896), 3-9. Tiflis-Poti demir yolunun ve Kafkas hattının yapımıyla yerel halkın tren yolculuğuna olan ilgisi artmıştır, ancak çok fazla biletsiz yolcuyla karşılaşmaya başlanmıştır. Bu konuda Luigi Villari yolcuların yüzde 30’unun biletsiz olduğunu belirterek trendeki bilet kontrolörü ve yolcu arasındaki şu konuşmayı aktarır: “*Biletiniz var mı?, Hayır, ama büyük bir tabancam ve büyük bir bıçağım var ve erkek kardeşimin büyük bir tabancası ve büyük bir bıçağı var, kuzenlerim ve arkadaşlarımın da var*”. Luigi Villari, *The Fire and Sword in the Caucasus*. (London: Allen-Unvin, 1906), 62.

* 1,0668 kilometreye denk Rus uzunluk ölçü birimidir.

Kareli	17	Novo-Senaki	26
Mihailova (Suram)	24	Çalodidi	21
Suram Köyü	4	Poti Şehri	14
Poni Köyü	6		
Bejatuban Köyü	9	Toplam	289 Verst
Kaynak: <i>Kavkazskiy Kalendar na 1879 god</i> (Tiflis: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880), 66.			

Poti, Tiflis'in ardından yaklaşık on yıl sonra Bakü ile demir yoluyla bağlanmış ve Poti-Tebriz arasındaki taşıma maliyeti, demir yolundaki yeni tarifeye Trabzon hattına göre altı kat daha ucuz hale gelmiştir.³⁸ Hat sayesinde Poti üzerinden kuzey ve güney bölgelerine ulaşım mümkün olmuştur.³⁹ Böylelikle Kafkas hattı, Trabzon-Erzurum yoluna göre daha avantajlı ulaşım imkânlarına kavuşmuştur. Dönem itibarıyla Poti'nin karşısında Osmanlı idaresindeki Batum ve Trabzon limanları yer almıştır. Özellikle daha yakın mesafedeki Batum, Poti'nin gelişiminde önemli bir engel olarak görülmüş, gerekirse bölgenin Osmanlı'dan satın alınması dahi savunulmuştur.⁴⁰ Bu tarihte Poti, Bakü petrolünün ihraç edildiği Karadeniz'deki ana liman haline gelmiş, ticari faaliyetleriyle yakın planda Batum ve Trabzon ile rakip olmuştur.

4. Karadeniz Havzasında Liman Rekabeti

4.1. Poti-Trabzon Rekabeti

Poti'nin gelişimi, Karadeniz'deki uluslararası ticaretin merkezi ve en yakın rakibi Trabzon ekonomisine olumsuz yansımıştır. Genel olarak ise 1860'ların sonlarında Trabzon ticareti üç temel nedenden dolayı düşüş yaşamıştır: İran'daki pamuk ve ipek yetiştiriciliğindeki sorunlar, Avrupa para piyasasındaki negatif durum ve Poti-İran transit ticareti. Bu noktada Rus hükümetinin 1831'de Avrupa mallarına uyguladığı vergi politikasının İran ticaretini Trabzon'a yönlmesi ve kaçakçılığı artırması üzerine 1846 ve 1865 yılındaki düzenlemelerle transit geçiş serbest hale getirilmiş, Osmanlı topraklarında ise % 2 gümrük vergisi uygulanmıştır. Bu kolaylıklar bazı tüccarların Rus topraklarına yönelmesini sağlamıştır. Aynı zamanda Poti-İran arası karayolu tamamlanmış, daha önemlisi mallar Poti-Tiflis arasında tren vagonlarında sigortalı bir şekilde taşınmaya başlamıştır. Buna karşın Trabzon-Erzurum-Tebriz hattında malların at sırtında taşınması devam etmiştir. Rusya'da gelişen ulaşım imkânının etkisiyle 1863'te Avrupa-İran arasında transit geçişle taşınan koli sayısı (5.118), 1866'da yaklaşık beş kat (30.374) artmıştır. Poti, 1872'de Trabzon ticaretinden pay almayı sürdürmüştür.⁴¹

Trabzon vilayet idaresi, Rusya'daki ticari imtiyaz ve ulaşım olanaklarının gelişimini oldukça yakından izlemiş, rekabet amacıyla bazı girişimlerde bulunmuş, hatta 1864'te % 2'lik gümrük vergisinin iptali yönünde adımlar atmıştır.⁴² Zira Rus hükümeti risklere karşı tüccarlara mallarını sigortalama imkânı sunmuş, Poti ile İran'ı Tiflis ve Nahçıvan üzerinden birbirine

³⁸ Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", 23.

³⁹ *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god*. (Tiflis: Glavnim Upravleniyem Namestnik Kavkazskago, 1878), 67.

⁴⁰ Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, 112.

⁴¹ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*. (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2014), 251-253.

⁴² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.), 680/8. (28 Temmuz 1864).

bağlayan yolu tamamlayarak yolculuk süresinin 24 saat daha kısalmasını sağlamıştır. Erzurum Rus konsolosunun duyurulan bu avantajlar nedeniyle İran tüccarları arasında Kafkas hattına kayma yönünde meyil oluşmuştur.⁴³

Bu noktada bazı İran tüccarlarının önünde Patika Bağımlılığı (*Path Dependence*) olarak adlandırılabilir, yani geçmişten süregelen davranışların sonraki eylemleri belirlemesi⁴⁴ durumu ortaya çıkmıştır. Zira Rus tarafının güvenlik ve ticari avantajlarına rağmen tüccarların Trabzon yoluna alışkın olmaları, Rusça bilmemeleri güzergâhlarını değiştirmemelerinde etkili olmuştur. Bu bireysel tercihlerin dışında, makro çerçevede ise Poti demir yolunun inşasının başlaması Osmanlı idaresini daha kararlı adımlar atmaya itmiştir. Böylelikle transit geçiş vergisi, önce 1869'da % 2'den % 1'e indirilmiş, ardından 1873'te ise tamamen kaldırılmıştır.⁴⁵ Bu sayede Trabzon hattı canlılığını koruyabilmiş, yine de İran tüccarları değişken vergi avantajlarına göre Trabzon ve Kafkas hattı arasında gidip gelmişlerdir. Nitekim Rus tüccarlara zarar verdiği iddiasıyla 1883'te Kafkasya üzerinden transit ticaretin yasaklanması, Trabzon-Beyazıt hattını yeniden canlandırmış, İran malları için Trabzon'u ana liman haline getirmiştir.⁴⁶ Bununla birlikte XX. yüzyılın başında Rus hükümetinin İran transit ticareti için yürürlüğe koyduğu yeni vergi politikası, Erzurum'un 1912'deki transit ticaret gelirinin 1907'ye göre yaklaşık % 95 oranında azalmasına neden olmuştur.⁴⁷

Türk-Rus tarafındaki makro ticari rekabet, yakın limanlar olan Trabzon-Rize çekişmesini körüklemiştir. Bu bağlamda Rize üzerinden Erzurum'u Karadeniz'e bağlayan bir yol yapımı, Kırım Savaşı'ndan sonra, Trabzon yolu yapımının başladığı günlerde gündem olmuştur. Bu düşüncede ticaretin yanında askeri planlamalar da etkili olmuştur. Hükümet ve Harbiye Nezareti, Erzincan yerine yeni ordu merkezinin Erzurum olması durumunda, Trabzon yerine, Rize'ye daha kısa bir yol yapılması mümkün olacaktı. Erzurum Valisi Arif Paşa'nın da savunduğu bu plan, Rize'nin Rus sınırına yakınlığı nedeniyle kabul görmemiştir.⁴⁸ Rize-Erzurum yolu, 1872'de Poti-Tiflis demir yolunun tamamlanmasıyla yeniden gündeme getirilmiştir. Trabzon başmühendisi Mr. Riva, Trabzon'dan ziyade Rize üzerinden Erzurum'a yol yapımını savunmuş⁴⁹, ancak 93 Harbi'nin başlamasıyla Riva fikirlerini değiştirmiştir. Zira Rusya bu coğrafyaya ilerlerken Rus sınırına bu denli yakın bir yolun yapılması en başta askeri bir risk olarak görülmüştür.⁵⁰ Buna rağmen öteden beri şehrin önde gelenleri Rize'yi bir liman şehrine dönüştürecek olan bu yolun yapımında ısrarcı olmuşlardır.⁵¹ Karşılıksız kalan talepler 1913'te dahi sürmüş, bizzat Erzurum Valisi Sadarete telgrafında 325 kilometre olan Erzurum-Trabzon yoluna karşın Erzurum-Rize yolunun 100 kilometre daha kısa olduğu vurgulamış, Rize güzergâhının askeri ve ticari önemi üzerinde durmuştur.⁵² Ne var ki Rize yolunun yapımı mümkün olmamıştır.

4.2. Poti-Batum Rekabeti

Poti Limanı, kent ve liman altyapısı yönünden görece bayındır hale gelmiş olsa da, Redut Kale'nin Kırım Savaşı'nda zarar görmesine benzer bir şekilde, 93 Harbi'nde ciddi hasar

⁴³ (BOA.) Mektubü Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.), 698/55, (3 Ocak 1865).

⁴⁴ James Mahoney, "Path Dependence in Historical Sociology," *Theory and Society* 29/4 (Aug., 2000): 510.

⁴⁵ (BOA.) Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.), 452/41, (12 Temmuz 1869); (BOA.) Sadaret Mektubü Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM.), 460/6. (30 Temmuz 1873).

⁴⁶ *Diplomatic and Consular Reports, Turkey, Trade of the Trebizond Vilayet for the Year of 1904.* (London: Harrison and Sons, 1905), 12.

⁴⁷ (BOA.) Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.), 25/11, (18 Nisan 1912).

⁴⁸ (BOA.) Sadaret Mektubü Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı (A.MKT.NZD.), 297/7, (30 Kasım 1859).

⁴⁹ (BOA.) Şura-yı Devlet Mülkiye (ŞD.MLK.) 1505/45, (23 Ekim 1879).

⁵⁰ (BOA.) Yıldız Resmi Maruzat (YA.RES.) 10/18, (21 Mart 1881).

⁵¹ (BOA.) Mektubü Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.) 1051/2, (14 Eylül 1865).

⁵² (BOA.) Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BEO.), 4185/313801, (21 Haziran 1913); İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 168/14. (1 Ağustos 1913).

almıştır. Bu durum bazı tüccarlar ile ROPİT'in faaliyetlerini Batum'a kaydırmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Poti'de kalan bir kesim ise büyük yatırım yaptıkları kentin, liman inşaatı tamamlandığında Odessa, Marsilya gibi bir liman haline geleceği yönündeki umutlarını korumuşlardır.⁵³ Ne var ki, Poti'nin Redut Kale'nin yerine geçtiği gibi Batum'un da Poti'nin yerini alacağı düşüncesi ağırlık kazanmaya başlamıştır. Özellikle Batum Limanı gemi kapasitesi, derinliği, sert rüzgârlar ve dalgalara karşı daha korunaklı olması bakımından avantajlı, Poti Limanı ise fırtınalı gün sayısının daha fazla olmasının yük indirme ve bindirme işlerinin aksatması ve bunun maliyetleri artırması bakımından dezavantajlı olarak görülmüştür. Ayrıca Rion nehrinin denize döküldüğü kesimde biriken alüvyonların gemi geçişini zorlaştırması nedeniyle Batum'un büyük tonajlı gemiler için daha uygun doğal bir liman olduğu kabul edilmiş, Poti'nin ise aynı özelliklerine sahip olabilmesi için daha fazla yatırım alması savunulmuştur. Diğer yandan, Bakü petrolünün Poti'ye taşıyan demir yolu liman ihracatının rekor kırmasını sağlamıştır. Petrol 15 buharlı tren 4.050 vagonla limana nakledilmiştir. Liman, kısa süre sonra artan petrol talebini karşılamada yetersiz kalmıştır. Böylelikle, Poti'ye ulaşan hattın Batum'a uzatılması kararlaştırılmıştır.⁵⁴

Poti, Batum karşısındaki lider konumu bir süre daha koruyabilmiştir. İstatistiklere göre 1879'da Poti üzerinden ithal edilen malların değeri Batum'dakinin yaklaşık 23 katı, ihracat edilenler ise yaklaşık 20 katıdır. Poti'nin temel ihraç ürünleri ipek ve mısırdır, ancak 1883'te Batum-Bakü demir yolunun tamamlanması, Batum'u ön plana çıkararak Poti'yi Rusya'nın iç bölgelerine sevkiyat limanı, Batum'u ise ihracat limanı haline getirmiştir. Demir yolu sayesinde Batum'un ticari hacmi 1889'da Poti'nin yaklaşık yarısı, 1909'da ise üç katı olmuştur.⁵⁵ 1890'larda Batum'un askeri önemi nedeniyle petrol rezervuarlarının Poti'ye taşınması gündeme gelmiş, ancak gerçekleşmemiştir.⁵⁶ Sonuç olarak Güney Kafkasya'da ticari merkezler farklı nedenlerle dönemsel olarak değişmiştir. Bu bağlamda Rusya'nın Poti'yi Redut Kale'ye tercihinde Kutais ve Tiflis'e ulaşım kolaylığı varken Batum'u Poti'ye tercihinde ise liman kapasitesi ve uluslararası ticaretteki ulaşım kolaylığı rol oynamıştır.

4.3. İthalat ve İhracat

Poti Limanı'nın geliştirilmesi yönündeki adımların temel amacı Güney Kafkasya ve Türkistan coğrafyasındaki mısır, manganez, pamuk ve diğer ürünlerin denizyoluyla sevki; aynı zamanda bu bölgelerin ihtiyaçları olan ürünlerin Azak ve Karadeniz'deki Rus limanlarından ve yurtdışından temini olmuştur.⁵⁷ Poti, yaklaşık dört yıllık bir sürede olağanüstü bir büyüme kaydetmiştir. Önde gelen yerel üretim olan mısırın ihracatı 1870'e göre 1873'te 40 kat artmıştır. Demir yollarındaki yüksek taşıma tarifesini, limandaki yetersiz yükleme gibi olumsuzluklara karşın Güney Kafkasya mısırını Tuna mısırıyla rekabet gücü kazanmıştır.⁵⁸ Ayrıca Kutaisi Guberniyası'ndaki Tkibuli kömür ocaklarının Poti-Tiflis demir yolu ile bağlanması⁵⁹ ticari faaliyetleri canlandırmıştır.

Poti Limanı, değinildiği üzere 1883 yılına kadar Güney Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki Avrupa ile ticari ve ekonomik bağlarının ana merkezi konumunu kaybetmemiş; yerel üretimin ana ihraç noktası ve Avrupa mallarının kolaylıkla temin edilebildiği bir liman olma

⁵³ Nadejdin, *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*, 293.

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz; Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, 113-114.

⁵⁵ *Kavkazskiy Kalendar na 1881 god (Otdeleniye Vtoroy)*. (Tiflis: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880), 41-45.

⁵⁶ Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, 60.

⁵⁷ *Materiali Dlya Opisanie Russkih Portov i İstorii ih Soorujeniya: Potiskiy Port*. Vıpusk XIII (S.-Peterburg: Tipografiya Ministerstva Putey Soobşeniya, 1894), 119-120.

⁵⁸ Jariontov, *Poti ili Suhum?*, 4.

⁵⁹ *Gorniy Jurnal*, Tom IV, (Dekabr, 1886): 464-465; Nadejdin, *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*, 282.

pozisyonunu devam ettirmiştir. Bu özelliği sayesinde Asya ve Avrupa arasında bir bağlantı merkezi rolü oynamıştır. 1878’de Batum’un alınması bu durumu kesin bir şekilde değiştirmiştir. Öte yandan Poti, Karadeniz’in doğu kıyılarında Rusya’dan gelen mallar açısından önemli bir merkez haline gelmiştir.

Tablo-2) Limanlara Göre Rusya’dan Gelen Mal Miktarı

Yer	1874	1875	1876
Anapa	200,269	201,307	284,664
Novorossiysk	364,353	449,773	383,003
Tuaps	170,972	109,866	133,267
Daimi Postlar	80,176	94,409	99,279
Gudaut	63,448	41,579	24,004
Suhum	459,970	534,758	608,316
Oçemçıra	96,283	64,981	35,446
Poti	7,426,282	7,807,421	10,262,478
Nikolayevsk	72,517	84,082	103,373
Toplam	8,935,270	9,378,176	11,933,830

Kaynak: *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god* (Tiflis: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880), 422.

Poti Limanı, Batum karşısında petrol sevkiyatında kaybettiği konumunu maden alanında kısa sürede elde edebilmiştir. Bu başarıda Çiatura’daki manganezin ihracı rol oynamıştır.⁶⁰ Poti, 1890 yılında 12 bin ton manganez ihracıyla dünya liderliğine yükselmiş, 1892’de dünya manganez talebinin %38’ini karşılamıştır.⁶¹ 1905 Rus İhtilali döneminde yaşanan grevler ve olaylar liman ticaretini derinden etkilemiştir.⁶² Sektördeki yeni rakipleri Brezilya ve İngiliz Hindistanı karşısında kısa süre liderliğini kaybetmiş olsa da 1914 öncesinde Kafkasya dünyadaki manganez üretiminin % 40’ını karşılamıştır.⁶³

5. Bir Rus Şehri Olarak Poti

Poti’nin kentleşmesindeki ilk engel, Rion nehri ile Paliastomi gölü arasındaki nemli hava ve bataklıklardan kaynaklı hastalıklar olmuştur. İlk kez 1828’de Poti’yi alan Rus birlikleri arasında yayılan ateşli hastalık 1800 askerin ölümüne neden olmuş⁶⁴ ve ardından bölgeye yerleşen Rus askerleri arasında da tifo salgını görülmüştür.⁶⁵ Poti, 1849 yılında [Kafkas Naibi] Prens M.S. Vorontsov’ın ziyaretinde, bir şehirden ziyade, birkaç düzine ahşap ev olan bir Türk köyü olarak, Türk [Faş] kalesi ise taştan kare şeklinde, dört köşesinde ve kapısının üzerinde kule olan bir

⁶⁰ *Oçerki İstorii Gruzii*. Tom V (Tbilisi: İzdatelstvo Metsniereba, 1990), 348.

⁶¹ Georgii Vladimiroviç Pipiya, *Germanskii İmperializm v Zakavkaze v 1910-1918 gg.* (Moskva: Nauka, 1978), 18-19.

⁶² Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, 181.

⁶³ Pipiya, *Germanskii İmperializm v Zakavkaze v 1910-1918 gg.*, 18-19.

⁶⁴ Djon Baddeli, *Zavoevanie Kavkaza Russkimi 1720-1860*. (Moskva: B.Y., 2010), 155.

⁶⁵ Yılmaz, “Transkafkasya’nın Karadeniz’e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)”, 71-72.

yapı olarak tasvir edilmiş; kale içinde, Türk yapımı üç adet taş binanın yer aldığı, bunlardan Türk idaresinde kale kumandanının yeri ve daha geniş olanının Rus idaresinde bir çeşit işe deposuna dönüştürüldüğü bilgisi verilmiştir.⁶⁶

Rum nüfus, Poti'ye yerleşerek ticaretin gelişmesi ve altyapı inşasında aktif rol almıştır. İlk gelen Rumlar arasında 1829'da Kefolanya Adası'ndan gelenler yer almıştır. 1836'da Rum George Vartsalov, liman yapılması amacıyla 2240 gümüş ruble değerinde bir arsa başılamıştır.⁶⁷ Kırım Savaşı'nın ardından, Osmanlı Rumları da gerek daimi gerekse geçici olarak Poti'ye yerleşmişlerdir. Bu konuda İngiltere'nin Trabzon konsolosu Stevens, 1857'deki raporunda “*Santa bölgesinden çoğunluğu taş ve duvar ustası, inşaatçı olan yaklaşık 600 Rum ailenin, Trabzon'daki Rus konsolosunun bölgedeki liman ve şehir inşaat faaliyetlerinde iş bulma garantisi verdiği Rusya'nın Karadeniz sahilindeki Poti şehrine gitmeye hazırlandığından*” bahseder.⁶⁸ Osmanlı Rumları, madencilik faaliyetlerinin gelişimiyle Güney Kafkasya'nın “*manganez başkenti*” Çiatura'da işçi ve işveren olarak çalışmışlardır.⁶⁹ Genel olarak ise Rumlar kerestecilik ve balıkçılık alanında faaliyet göstermişlerdir.⁷⁰

Poti, 1860 yılında Poti-Tiflis telgraf hattı ile Kafkasya'nın idari merkezi Tiflis ile haberleşme imkânına kavuşmuştur.⁷¹ 24 Ağustos 1863'te Romanov hanedanı üyeleri tarafından ziyaret edilmiştir.⁷² Bu gelişmelerde Kırım Savaşı sonrası Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması rol oynamış; Poti, ulaşım ve haberleşme imkânlarıyla Rusya ve Avrupa'da konforlu ve güvenli bir güzergâh olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. 1865 tarihli seyahat rehberinde Odessa ve İstanbul'dan Poti'ye olan ROPİT vapur seferlerine dair bilgi verilirken, Trabzon ve Erzurum üzerinden İran'a at sırtındaki seyahat edilmesi güzergâhtaki kötü konaklama imkânı ve yetersiz güvenlik önlemleri nedeniyle tavsiye edilmemiştir. Bununla birlikte, bir dezavantaj olarak, ROPİT vapurlarının İstanbul-Poti seferlerinde yolcular Batum'da indirilerek Rion nehri önündeki sığ alanı geçebilen su çekişi daha az olan vapurla Poti'ye taşınmıştır. Eserde Poti ve limanı şöyle tasvir edilmiştir:⁷³

“Karadeniz'in Kafkas kıyısında, antik Phasis olan Rion nehrinin ağzında müstahkem bir liman. Kasaba, ormanla çevrili bir dizi ahşap evden oluşuyor. Gelişiminin başlıca dezavantajı, çoğu geminin nehre girişini engelleyen ve ekseriyetle kıyı ile dışarıdaki nakliye arasındaki tüm iletişimi imkânsız kılacak kadar sert olan Rion'un ağzındaki kum birikintisidir.

Poti'nin iklimi nahoştur, yaz aylarında sıtma hüküm sürer. Yine de 360 verst (veya 240 mil) uzakta olduğu Tiflis'in limanı ve giderek önemi artan bir yerdir.

Poti'den küçük bir vapur haftada iki kez, Rion boyunca 86 verst veya 57 mil uzaklıktaki Maran[i]'a sefer yapıyor...”

Poti, Aşağı Megrelya ile kente kadar olan Rion vadisi bataklıklarının kurutulması suretiyle yaşanabilir bir merkeze dönüştürülmüştür.⁷⁴ 1869'de Poti'yi ziyaret eden Théophile Deyrolle kentin bataklık üzerine inşa edildiğini, 12 yıl önce birkaç ev ve kulübenin dışında bir şeyin olmadığı bölgeye Rusya'nın milyonlarca ruble harcadığını belirtmiştir.⁷⁵ Bu değişime dikkat

⁶⁶ A. Şerbakov, “İz Vospomianiy Proşlago”, *Kavkaz*, 18 Dekabrya 1883, No: 284, s. 2-3.

⁶⁷ A.A. Çiçkin, *Druzya i Vragi za Kavkazskim Hrebtom*. (Moskva: Veçe, 2013), 85.

⁶⁸ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, 131.

⁶⁹ Çiçkin, *Druzya i Vragi za Kavkazskim Hrebtom*, 85.

⁷⁰ *Çernomorskiy Vestnik*, “Vesti Çernomoriya, Poti”, (28 Ocak 1899), 4.

⁷¹ *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god*. (Tiflis: Glavnım Upravleniyem Namestnik Kavkazskago, 1878), 269.

⁷² *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god*, 271.

⁷³ *A Handbook For Travellers in Russia, Poland, And Finland*. (London: John Murray, 1865), 203-204.

⁷⁴ Jariontov, *Poti ili Suhum?*, 4.

⁷⁵ T. Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*. Çeviren R.E. Koçu, (İstanbul: Çığır Kitabevi, 1938), 45.

çeken Cunyngname ise kentin 1872’de demir yolunun hizmete açılmasının ardından kat ettiği hızlı gelişimi ve yöredeki mülklerin değerlenmesi karşısında şaşkınlığını gizleyememiş; Poti’nin bir limanın taşınması gereken tüm özellikleri taşıdığını ve ileride büyük bir şehir olacağını belirtmiştir.⁷⁶ Ne var ki 93 Harbi, gelişim sürecine darbe vurmuş; önce 1877’de şehir saldırılara karşı tahliyesi, bizzat güvenlik amacıyla yerleştirilen Rus Kazak askerlerince tahrip edilmesi, ardından 1878’de bombalanıp yağmalanması Poti’nin kent kimliğini kaybederek bir kasabaya dönüşmesine neden olmuştur.⁷⁷

Poti’nin kentsel gelişimi, Kafkasya’daki birçok şehirden önce, 1882’de belediye yönetimine geçişle yeniden ivme kazanmıştır.⁷⁸ Özellikle Belediye Başkanı Niko Nikoladze döneminde (1894-1912) Poti “*kurbağalar için bir cennet ve bir gezgin için en sefil mola yeri*” olmaktan çıkarak müreffeh bir limana dönüşmüştür.⁷⁹ Şehir idaresine tahsis edilen 5 milyon ruble liman ve kentsel alanların inşasına sarf edilmiştir.⁸⁰ Yeni okulların yanında, özellikle liman şehri olması nedeniyle denizcilik eğitimi verilen bölümler açılmıştır.⁸¹ Kentteki Osmanlı eserleri, Rus İmparatoru II. Aleksandr’ın 1870 yılındaki ziyaretiyle Poti Kalesi’nin dış silüetinin değiştirilmesi ve kale içindeki caminin yıkılmasıyla ortadan kaldırılmaya başlanmıştır. Nikoladze tarafından 1896’da Faş Kalesi’nin bir kulesi restore ettirilerek ofis olarak kullanılmıştır.⁸² Faş Kalesi, bölgedeki Rus hâkimiyetinin bir simgesi haline getirilmiştir.

Poti, Rus şehirciliğinin bir örneği olarak tasarlanmış, cadde ve sokaklarına Rus kimliğini temsil eden asker, devlet adamı, yazar gibi kişilerin adları verilmiş⁸³, şehir merkezinde Ayasofya’nın küçük bir kopyası olan Poti Katedrali inşa edilmiştir. Katedral, 93 Harbi’nde hayatını kaybeden Rus askerlerin anısına Yeşilköy’de inşa edilen San-Stefano Anıtı’nın mimarları A.U. Zelenko ve R.R. Marfeld tarafından 1906-1907 yılları arasında yapılmıştır. Yapının iç kısmında Gürcistan ve Trabzon’daki kiliselere ait işleme ve kabartmalar kullanılmıştır.⁸⁴

Poti nüfusu, 1870’lerde 3.026, 1886’da 4.709, 1897’de 7.666 ve 1900’lerin başında yaklaşık 25.000’e ulaşmıştır. 1897 sayımında nüfusun % 66’sından fazlasını erkekler oluşturmuştur.⁸⁵ Bu dağılım şehrin ticari önemini, dışarıdan gelen işçi nüfusunu göstermesi bakımından dikkate değer bir göstergedir. Bir diğer gösterge ise şehirdeki temsilciliklerdir. Poti’deki ilk konsolos vekilliği 1859’da İngilizler tarafından açılmıştır. İlk konsolos Charles Duncan Cameron, Kırım Savaşı’nda Osmanlı topraklarında görev yapmıştır. 27 Mart 1855’te yerel yüzbaşı rütbesiyle Korgeneral Sir Fenwick Williams’ın kadrosuna atanmış ve Erzurum’da inşa edilen tahkimattan sorumlu tutulmuştur; Kars’ın işgalinin ardından Trabzon’da özel hizmette bulunmuştur. 20 Nisan 1858’de Redut Kale’ye ve 23 Nisan 1859’da ise Poti’ye konsolos yardımcısı olarak atanmıştır.⁸⁶ Konsolosun Kafkasya’daki bu görevi kısa sürmüş, 30 Haziran 1860’ta yeni görev yeri olan Habeşistan’a atanmıştır.⁸⁷ Osmanlı Devleti’nin ilk Poti konsoloslu olarak ise 1863’te

⁷⁶ Arthur Thurlow Cunyngname, *Travels in the Eastern Caucasus: On the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan, and on the Frontiers of Persia and Turkey, During the Summer of 1871.* (London: J. Murray, 1872), 313-314.

⁷⁷ Yılmaz, “Transkafkasya’nın Karadeniz’e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)”, 98.

⁷⁸ *Oçerki İstorii Gruzii.* Tom V, 242.

⁷⁹ Nikoladze, Gürcü aydınların “ikinci grubunun” lideridir; Donald Rayfield, *Edge of Empires: A History of Georgia.* (London: Eaktion Books, 2012), 306, 310.

⁸⁰ *Oçerki İstorii Gruzii.* Tom V, 348.

⁸¹ *Otçet Popeçitelya Kavkazkogo Uçebnogo Okrugı o Sostoyanii Uçebnih Zavedeniy za 1890 g.* (Tiflis: Tip. Kantselyarii Galvnonaç. Grajd. Çastyu na Kavkaze, 1891), 621.

⁸² Gürcistan Devlet Mütevelli Heyeti Yönetimi, “Poti Kulesi,” erişim tarihi 22 Ağustos 2023, <https://szs.gov.ge/geo/static/228>

⁸³ *Kavkaz.* “Poti”, (20 Dekabrya 1909), 3-4.

⁸⁴ M.İ., Kurilenok, “Postroyka Jelezobetonnogo Kafedralnogo Sobora v. g. Poti,” *İzvestiya Obşestva Grajdanskıh İnşenerov XIV,* (Yanvar 1908): 6-7.

⁸⁵ *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god,* 327; *Kavkazskiy Kalendar na 1899 god,* 29; *Çernomorskoe Poberejje Kavkaza.* (Krasnodar: Traditsiya, 2009), 499.

⁸⁶ *Colburn’s United Service Magazine: Naval and Military Journal.* Part II (London: Hurst and Blackett, 1870), 448.

⁸⁷ “Foreign Office, June 30, 1860,” *The London Gazette,* 24 July 1860, 2719.

Lazistan Sancağı'ndan Ermeni kökenli Hüseyin Ağa atanmış; bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının ticari, hukuki işlerini yürüterek siyasi ve askeri konulardaki bilgi akışını sağlamıştır.⁸⁸ Böylelikle 1891 yılı itibarıyla şehirdeki temsilcilik sayısı Amerika (James K. Chambers), Fransa (Jacques Barthel), İngiltere (Wilson Sturges), İran (Tigran Vantsiev), Belçika (Garanyon), Almanya (Adolf Behr), Yunanistan (Nikolay Belizarios) ve Osmanlı Devleti (Ömer Lufti Efendi) olmak üzere sekize ulaşmıştır. Ne var ki kısa süre sonra Fransa ve Amerika başta olmak üzere birçok konsolosluk hızla uluslararası deniz ticaretinin merkezi ve Bakü petrol şirketleri ile Batı arasındaki petrol ticaretinde aracı konumuna yükselen Batum'a taşınmıştır. Bu nedenle 1914'te Poti'deki temsilcilik Osmanlı, İtalya ve Yunanistan'a ait olmak üzere üçe düşmüştür.⁸⁹

6. Uzmanlar, Projeler, Açmazlar: Poti Limanı'nın İnşası

Poti Limanı inşasına dair ilk proje, 1830'larda mühendis Çadayeve ve Tümgeneral Potie'ye aittir. Projenin ana hedefleri arasında Karadeniz ve Hazar arasında nehir ulaşımını sağlamak yer almıştır. Bu projeye birlikte Redut Kale'deki halk ve resmi kurumların bölgeye taşınma süreci başlamış, liman inşası için ön hazırlıklar yapılmış,⁹⁰ ancak proje hayata geçirilememiştir.⁹¹ Yeniden dikkatlerin yöneldiği Redut Kale ise kısa süre sonra Kırım Savaşı'nda zarar görmüştür. Bunun üzerine Poti Limanı'nın inşaa kararı alınmış, resmi kararname savaşın ardından 1858'de yayınlanmış, uzun süre herhangi bir girişim olmaması üzerine liman yapımının yabancı bir şirkete devri planlanmıştır. Bununla birlikte Poti'yi Kutais üzerinden Tiflis'e bağlayacak 300 km uzunluğunda bir demir yolunun yapımı projelendirilmiştir. Böylelikle Poti'nin idari olarak bağlı olduğu askeri valilik makamı Kutais ile ulaşımının sağlanması, Poti-Kutais arasında karayoluyla 133 km olan mesafenin 100 km'ye düşürülmesi planlanmıştır.⁹² Poti'yi hem Kutais'e hem de Kafkasya'nın yönetim merkezi Tiflis'e bağlayacak olan demir yolunun inşasına 1863'te başlanmıştır.⁹³

6.1. Şavrov'un Projesi

Rus hükümeti, bir yandan Poti-Tiflis hattının yapımına ağırlık verirken, diğer yandan da Poti Limanı'nın inşası amacıyla Albay Şavrov'u görevlendirmiştir. Liman yeri olarak Rion nehrinin kuzey tarafındaki ağzı belirlenmiş, denize doğru iki ahşap mendirek ve bir dalgakıran yapımı projelendirilmiştir. Bu şekilde nehrin kuzey ve güney kollarını kapsayan bir liman alanı planlanmıştır.⁹⁴ 1865'te döküm demirden 60.000 ruble maliyetle bir deniz feneri inşa edilmiştir.⁹⁵ Limanda ahşaptan yapılacak mendireğin dayanıksız olacağı düşünülerek taştan olmasına kararlaştırılmıştır. İnşaat malzemelerinin temini için kereste, briket fabrikası, dökümevi, çimento ve kireç ocağı kurulmuştur. Giderler için ilk aşamada 800 bin ve ardından 1 milyon 200 bin ruble kaynak tahsis edilmiştir. Çimento ve taş malzeme teminindeki sıkıntılar hesaba katılarak liman inşasının iki yıl sonra 1871'de tamamlanacağı öngörülmüştür. Öte yandan, liman yeri konusunda Tiflis valisi ile görevli İngiliz mühendislerin farklı fikirde olduğu ve sıkıntılar yaşandığı anlaşılmaktadır. Limanın tren garına yakın bir konumda yapılması daha

⁸⁸ (BOA.) Hariciye Nezareti Mektubü Kalemi Evrakı (HR.MKT.), 829/77. (23 Nisan 1874).

⁸⁹ Aleksandr Trigub, Ludmila Vovçuk, "İnostranne Konsulı v Gruzinskih Gorodah Priçernomorya (1840-1917 gg.)," *Archeion XIV*, (2017): 50-60.

⁹⁰ *Kavkaz*. "Tiflis", (21 Sentyabr 1890), 2.

⁹¹ S.M. Jitkov, *İstoriçeskiy Obzor Ustroystva i Soderjaniya Vodnih Putey i Portov v Rossii za Stoletniy Period, 1798-1898*. (Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva Putey Soobşeniya, 1900), 95.

⁹² Yılmaz, "Transkafkasya'nın Karadeniz'e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)", 82.

⁹³ *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god*, 272; Nadejdin, *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*, 293.

⁹⁴ *Materialı Dlya Opisanie Russkih Portov i İstorii ih Soorujeniya: Potiskiy Port*, 26-40; Yılmaz, "Transkafkasya'nın Karadeniz'e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)", 89-90.

⁹⁵ *Commercial Reports Received At The Foreign Office From Her Majesty's Consuls, Russia*. May (London: 1865), 159.

uygun görülmüş, bunun için nehrin sol yakasını bağlayacak bir demir köprü, yakınında gar inşası ve bu mevki ana demir yoluna bağlantıyı sağlayacak bir hat ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Şavrov'un projesine muhalif İngiliz mühendislerin, hali hazırda devam eden projenin 500 metre ötesinde, bir *İngiliz Mendireği* yapımı projesi onaylanmıştır. Projeye göre mendireğin uzunluğu 861 metre, genişliği 9 metre; ön tarafındaki platform 9,5 metre genişliğinde ve 100 metre uzunluğundadır. Mendirek liman tarafında dönecek 3-4 kilometre uzunluğundaki bir raylı yolla ana hatta bağlanacak ve Rion'un sağ tarafındaki Poti garına ulaşacaktır. Demir ayaklar üstüne inşa edilecek mendirek üzerinde buharlı bir makine işletilecektir. Mendireğin üzerine dönecek raylar üzerinde hareket edebilen ve gemideki malların indirilmesini sağlayan bir maçuna çalışacaktır. Ne var ki Eylül 1868'de bitmesi planlanan çalışmaların yavaş ilerlemesi ve özellikle de bir fırtınada inşaatın zarar görmesi inşaatın durmasına neden olmuştur. Bu noktada, yerel denizcilerin rüzgârlı havalarda mendirekten karaya mal çıkarmanın risklerine dair uyarılar üzerine taştan bir mendirek yapımı düşünülmüş, ancak bölgenin taş kaynağı bakımından yetersiz olması çalışmaları çıkmaza sokmuştur. Bu eksiklikler büyük şirketlere ait gemilerin mallarını Batum'da boşaltmasına, yüklerin küçük Rus tekneleriyle Poti'ye nakledilmesine ve maddi kayıplara neden olmuştur.⁹⁶

Resim 1: Belli ve Gabb'ın Projesine Göre 1871 Yılında İnşa Edilen İskele

Kaynak: *Materialı Dlya Opisanie Russkih Portov i İstorii ih Soorujeniya: Potiskiy Port*, Vıpusk XIII, S.-Peterburg 1894, s. 43.

Şavrov, Poti çevresinde geçirdiği uzun yıllara ve yerel kuş türlerine kadar varan incelemelerine rağmen⁹⁷ liman projesini tamamlayamamış ve çok fazla kaynak israfına neden olmuştur. Bunun üzerine planlanan yeni liman projesi müteahhit General Falkenhagen'e 2.360.000 ruble bütçeyle verilmiştir. Gelişmeleri takip eden Fransa'nın Trabzon konsolosu Derché'e göre Poti'de kıyı kesiminin sığ olması nedeniyle gemiler açıkta demirlemiş, ancak bu alan güney ve güneybatı rüzgârlarına karşı korunaksız olduğundan fırtınalı havalarda yükleme ve boşaltma işleri durmuştur. Bununla birlikte, ROPİT'in tekeli nedeniyle İstanbul ve Odessa'dan gelen büyük gemiler sadece Batum ve Sohumkale'ye uğramıştır. Bu limanlara gelen mallar, küçük teknelerle Poti'ye taşınmıştır.⁹⁸

⁹⁶ *Materialı Dlya Opisanie Russkih Portov i İstorii ih Soorujeniya: Potiskiy Port*, 26-40; Yılmaz, "Transkafkasya'nın Karadeniz'e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)," 89-90.

⁹⁷ N.N. Şavrov, "İşçesnuvşee Ptiçie Zimovie v Okrestnostyah Poti", *İzvestiya Kavkazskago Otdela İmp. Russkogo Geografiçeskogo Obşestva* 19-3 (1907): 200-226.

⁹⁸ Yılmaz, "Transkafkasya'nın Karadeniz'e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)," 93.

6.2. Dimitriy Jarinstov'un Projesi

Şavrov'un projesinin ardından, 1872 yılında Mühendis D. Jarintsov'un liman projesi kabul edilmiş, Savaş Bakanlığı'nın desteğiyle limanın ve iç tarafların inşasına başlanmıştır.⁹⁹ Ne var ki, Şavrov'un yarım kalan projesine ve Poti'ye yapılan yeni yatırımlara dair eleştiriler sürmüştür. Bu nedenle limanın yeniden inşası yerine doğal bir liman olan Sohum'un geliştirilmesine yönelik düşünceler ortaya çıkmıştır. Buna karşın, D. Jarinstov'un 6 Aralık 1874 tarihli *Poti mi Sohum mu?* adlı raporunda Sohum'un iklim olarak daha yaşanabilir bir merkez olmasına rağmen limanın Poti'den Sohum'a taşınmasının birçok olumsuz yönü olacağını savunmuştur. Zira bu durum, öncelikle Tiflis'e olan mesafeyi 100 verst daha uzatmakla birlikte, tüm mallar için pud başına fazladan 5 kopeke kadar ücret ödenmesine veya yılda 500 bin rubleden fazla gereksiz harcama yapılmasına, Poti yakınındaki Guria'nın gelişiminin ve Megrelya'da nehir ulaşımının durmasına neden olacaktır. Böylelikle yaklaşık yüz bin nüfusluk bir bölgenin gelişimi engellenecektir.¹⁰⁰

93 Harbi, Poti'deki kazanımların bir anda kaybına neden olmuş; ilk başta şehir olası bir saldırıya karşı 1877'de boşaltılmış, ancak bölgeye yerleştirilen Kazak milis garnizonu nedeniyle çevre büyük zarar görmüştür. 1878'de şehrin bombalanması ve yağmalanmasıyla Poti, şehir kimliğini kaybedip bir kasabaya dönüşmüştür.¹⁰¹ 1882'de şehrin belediye yönetime geçmesi¹⁰² şehrin ve limanın geliştirilmesinde rol oynamıştır. Sohum ve Batum limanları ticari faaliyetlerin yanında askeri amaçlar için kullanılsa da, Poti süregeldiği üzere ticari bir liman olma özelliğini devam ettirmiştir.¹⁰³ 1889'dan itibaren ilk olarak Poti Liman İşleri Başkanı E. V. Meyer'in ve daha sonra Voznesenskiy'nin projeleri geliştirilse de planlanan hiçbir proje tam olarak hayata geçirilememiştir. Bunda, daha önceki proje sahiplerinin sonraki süreçte de çalışmalara dâhil olmaları gelmiştir. Şavrov, Jarinstov gibi isimler gerek basında gerekse dergilerde çalışmalara yönelik eleştiri yazıları kaleme almışlardır. Bu yazılarda ana odak noktası daha korunaklı, özellikle fırtınalı havalarda gemilerin sığınabileceği bir liman inşası olmuştur.¹⁰⁴

Resim 2: Şavrov (Solda) ve Jarinstov'un (Sağda) Poti Limanı Projeleri

Kaynak: *Materialı Dlya Opisaniye Russkih Portov i İstorii ih Soorujeniya: Potiskiy Port*, Vıpusk XIII, S.- Peterburg 1894, s. 53.

⁹⁹ *Kavkaz*, "Tiflis", 2.

¹⁰⁰ Jarintsov, *Poti ili Suhum?* (Tiflis: Tiografiya İ.A. Çantseva, 1874), 9-10

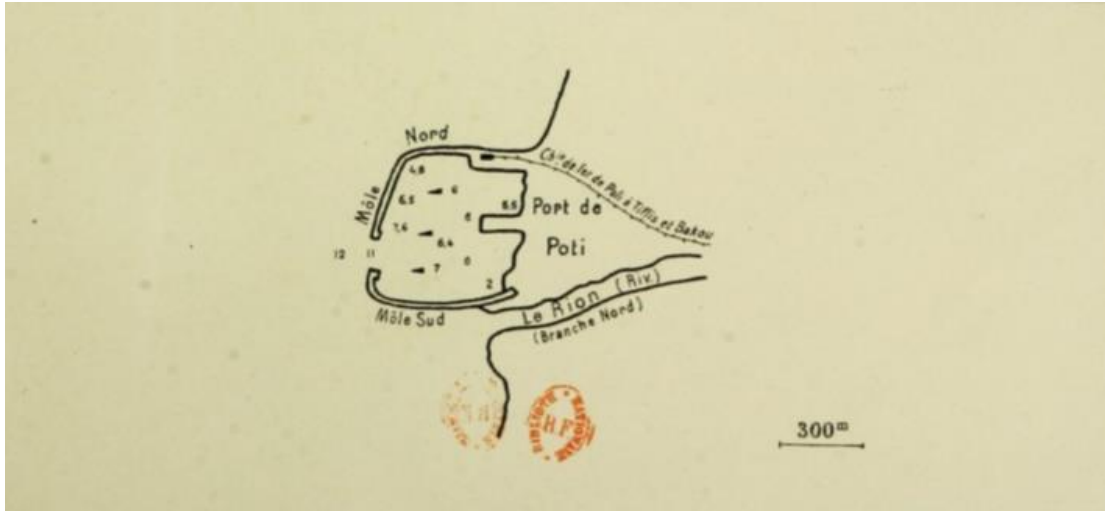
¹⁰¹ Yılmaz, "Transkafkasya'nın Karadeniz'e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878)", 98.

¹⁰² *Oçerki İstorii Gruzii*, Tom V, (Tbilisi: İzdatelstvo Metsniereba, 1990), 242.

¹⁰³ N. Şavrov, "Batum, Poti, Suhum i Znaçenie İh Dlya Rossii", *Kavkaz* (17 Fevralya 1881), 1-2; N. Şavrov, "Batum, Poti, Suhum i Znaçenie İh Dlya Rossii", *Kavkaz* (14 Fevralya 1881) 1-2.

¹⁰⁴ *Materialı Dlya Opisaniye Russkih Portov i İstorii ih Soorujeniya: Potiskiy Port*, 96-97.

Resim-3: Poti Liman Kuzey ve Güney Mendirekleri

Kaynak: Carl Didelot, *La Défense Des Côtes d'Europe: Étude Descriptive Au Double Point De Vue Militaire Et Maritime. Avec Un Atlas De 204 Cartes*, Vol. 1. Berger-Levrault, Paris 1894, s. 168.

Poti, kuzeydeki Rus limanlarına göre özellikle kış aylarında buzlanma görülmemesi yönünden avantajlı, ancak rüzgârlara açık olması bakımından da dezavantajlıdır. Bu durum ciddi kazalara neden olmuş; 11 Mart 1887 tarihinde meydana gelen güçlü fırtına limandaki 10 kişinin hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁵ 1 Kasım 1893'te yine fırtına nedeniyle Rion nehri taşmış, inşaat alanları su altında kalmış ve çimento depoları zarar görmüştür.¹⁰⁶

Güney Kafkasya demir yollarının yan hatlarla bağlandığı “Bakü İskelesi”, “Poti İskelesi” ve “Batum İskelesi” istasyonlarındaki yük taşımacılığının geliştirilmesine dair karar 1901 yılında alınmıştır.¹⁰⁷ Liman İşleri Komitesi (*Komiteta po Portovim Delam*), Rus İmparatorluğu'nun tüm limanların geliştirilmesiyle görevlendirilmiştir. Komite toplantısında alınan karar gereği 1902'de Poti Limanı alanındaki bataklıkların ıslahı için 150 bin ruble tahsis edilmiştir. Ayrıca, liman idaresinin liman sınırlarının belirlenmesine dair itirazları da değerlendirilmiştir. 9 Aralık 1902'de şehir yönetiminin Rion ve Ukaparçino nehirleri arasında bir kanal inşa edilmesi, Rion kıyılarının güçlendirilmesi ve liman yolunun düzenlenmesi talebi desteklenmiştir. 13 Ocak 1903'te limanın iç havzasının elektrikle aydınlatılma sorunu çözülmüştür.¹⁰⁸ Rus limanlarına dair 1902 yılına ait rapora göre Poti Limanı'nın mevcut durumu şöyledir:

“Limanın Ulaştırma Bakanlığı'na geçişine kadar düzenlenmiş olan Kuzey mendirek, 441 sajen uzunluğundaydı. Güney mendirek, 282.5 sajen uzunluğunda ve Orta geniş mendireğin uzunluğu ise 120 sajendi. Daha sonra [bunlar kapsamlı bir şekilde onarıldı ve güçlendirildi. Ulaştırma Bakanlığı projelerine ve teknik gözetimine göre, Şehir İdaresi tarafından kıyıya kazılmış iç havuz, 100 sajen genişliğinde, 200 sajen uzunluğunda (250 sajene kadar uzatılmıştır), 26 fut derinliğinde, aynı 26 futluk derinlikte ve 325

¹⁰⁵ *Materialı Dlya Opisanie Russkih Portov i İstorii ih Soorujeniya: Potiskiy Port*, 13-14.

¹⁰⁶ *Materialı Dlya Opisanie Russkih Portov i İstorii ih Soorujeniya: Potiskiy Port*, 113-115.

¹⁰⁷ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Po Vole Gosudarya İmperatora Nikolaya Pervago (Sobranie Tretie)*. (Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1903), Karar No: 20308, 605-606.

¹⁰⁸ B.V. Zmerzhly, “Deyatelnost Komiteta po Portovim Delam Razvitie Portov v 1901-1913 gg.” *Yuridicheskie Nauki* 27 (66), (2014) 11.

sajen uzunluğunda taş rıhtımlarla düzenlenmiştir. Şimdi 525 sajene kadar uzatılabilir. Bitişik bataklık alan, zeminden çıkarılan topraklarla kaplıdır ve liman bölgesi bu durumdadır...

Ulaştırma Bakanlığı'nın, hazine aracılığıyla, limanın kuzey tarafındaki yeni girişin düzeninde yer alan dış yapılarının yeniden düzenlenmesi, Molom'un (dizilerden) girişinden bir çitle, 240 sajen uzunluğuyla ve Kuzey ve Güney mendireklerinin başları arasındaki mevcut batı girişinin kapatılmasıyla başlatılmıştır; 1902 yılının sonuna kadar, 100 pog. sajenden fazla yeni mendirek düzenlenmiştir ve tasarlanan yeni girişin yerine Kuzeydeki sökümü başlamıştır.”¹⁰⁹

Poti Limanı'nın ıslahı, mendirek ve rıhtım inşaatı yaklaşık 50 yıl sonra, Belediye Başkanı N. Nikoladze'nin girişimleriyle 1907'de tamamlanmıştır. Liman, Kafkasya ve Karadeniz'in önemli limanları arasına girmiş, çoğunlukla Rusya'nın iç bölgelerine yapılan sevkiyatta kullanılmıştır. Poti'nin tam teşekküllü liman olma vasfı, 1914'te Midilli kruvazörünün Poti Limanı'nı bombalamasıyla kısmen zarar görmüştür. Liman açıklarından gerçekleşen bu saldırıda limandaki ambarlar, fener kulesi ve iki maçuna tahrip olmuştur.¹¹⁰

15 Mayıs 1918'de Kaiser II. Wilhelm'in birlikleri Alman gemilerinden Poti'ye çıkarılmış, kentte 10 binden fazla topçu birliği konuşlandırılmış; postane, telgrafhane, bankalar, askeri ve mali dairelerin kontrolü ve nihayetinde 10 Haziran'da Tiflis ele geçirilmiştir. Gürcistan hükümetiyle yapılan 12 Temmuz tarihli anlaşmalara göre Reich, Çiatura manganez madenlerinin 30 yıllığına, Poti Limanı'nın 60 yıllığına ve Şorapan-Çiatura-Saçhere demir yolunun 40 yıllığına işletme hakkını almıştır. Almanlar, Mayıs-Eylül 1918 tarihleri arasında ülkeden 31 ton manganez, 360 ton yün, 40.350 parça koyun derisi dâhil olmak üzere 30 milyon marka bakır, tütün, ekmek, çay, meyve, şarap ve diğer ürünleri ihraç etmişlerdir. Almanların çekilmesinin ardından, süreç İngilizlerle sürmüştür.¹¹¹ Savaşın ardından, uzmanların daha önce dikkat çektiği üzere limanın işlevselliği nehrin giriş tarafında olmasından dolayı azalmıştır. Bunu kanıtlar nitelikte, 1922 tarihli coğrafya kitabında Poti ve Batum limanlarına dair “Karadeniz kıyısındaki Batum- Her şeyin ana limanı... Rion'un ağzında, nehrin uygun olmayan girişi nedeniyle neredeyse terk edilmiş olan Poti Limanı...” ifadeleri yer almıştır.¹¹²

Sonuç

Faş Kalesi, Osmanlı Devleti'nin Kafkas kıyıları ve iç kesimlerin güvenliğinin sağlanmasında bir set görevi görmüştür. Bu fonksiyonu, bir liman ve ticaret merkezinden ziyade daha etkili olmuştur. XIX. yüzyılda Kafkas kıyılarındaki liman şehirlerinin ortaya çıkışı, gelişimi veya gerileyişi Rusya'nın genişleme siyaseti ve uluslararası ticareti topraklarına çekme yönünde şekillenmiştir. Rus topraklarının güneye doğru genişlemesine paralel olarak gelişmiş liman statüsü Redut Kale, Sohum, Poti ve Batum şeklinde yer değiştirmiştir.

Poti Limanı, diğer Karadeniz limanlarıyla rekabete dayalı olarak inşa edilmiştir. Başlangıçta Redut Kale'den gümrük ve dış deniz ticareti işlevlerini devralmış, ticaret limanı olma noktasında Sohum'u ve manganez nakliyesi açısından Kobuleti'yi geride bırakmıştır. Batum'un Rus idaresine girmesi Poti'nin önemini kısmen azaltmış, ancak Güney Kafkasya'daki ana ticari limanı olma statüsünü sürdürmüştür. Bu önemini korumasında Poti'nin Karadeniz'in doğu kıyısındaki limanlar karşısında bazı avantajlara sahip olmasından

¹⁰⁹ *Materialı Dlya Opisanıya Russkih Kommerçeskih Portov i İstorii İh Soorujeniya*, 38-39.

¹¹⁰ Mithat Atabay, “Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Breslau (Midilli) Kruvazörü”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı* 13/18 (2015): 121.

¹¹¹ V.A. Zaharov, A.G. Araşyev, “Priznanie Yujnoy Osetii i Abhazii: Diplomatiçeskoe Protivoborstvo i Balkanskıe Paraleli,” *Mirovaya Politika: Vzglyad iz Buduşevo, Yujnyy Kavkaz: Proekti i Prognozi Kak İskusstvo Vozmojnovo*, içinde, Redaktor Toma Professor V.V. Degoyev (Moskva: MGİMO, 2009), 81

¹¹² B. Ditmar, *Kratkiy Uçebnik Geografii Rossii: C Prilojeniem Oçerka Okraynnih Gosudarstva*. (Moskva: Gosydarstvennoe İzdatelstvo, 1922), 87.

ileri gelmiştir. Öncelikle Poti, konum olarak Hazar Denizi'ne en yakın Karadeniz limanıydı. Bu durum Avrupa'dan Asya'ya yük trafiği için en kısa ve en ucuz alternatif rota, Kafkasya'nın her iki kıyısını birbirine bağlayan güzergâh olmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Rion'un ağzında yer alması, Poti'ye Güney Kafkasya'nın iç bölgelerine malların nehir üzerinden taşınmasını, Karadeniz ve Güney Kafkasya iç ticaretinin gelişiminde rol oynamasını sağlamıştır. Bu avantajlar Tiflis'i Karadeniz'e bağlayacak olan Güney Kafkasya Demiryolunun inşasına Poti'den başlamasında etkili olmuştur. Raylı sistem lojistikte yüksek kargo devri ve aktarım hızı getirmiştir. Bu noktada Poti'nin kaderini değiştiren iki önemli gelişme vardır: İlki 1872'de Poti-Tiflis demir yolunun yapımıyla ticaretin artışı. İkincisi, 1883'te Batum'un doğrudan Bakü'ye bağlanması ve Poti'deki ticaretin Batum'a kaymasıdır. Böylelikle Poti Limanı Sohum, Redut Kale, Kobuleti, Batum gibi birçok rakip liman şehirle karşılaşmış; bazılarına karşı galibiyet, bazılarına karşı ise mağlubiyet görmüştür.

Poti'nin kentleşme süreci, Kırım Savaşı ardından liman şehri yapılmasıyla başlamış; liman inşası ve ticari işletmelerin kurulması çerçevesinde şekillenmiştir. Yörenin nemli iklimi ve bataklıklar bir yaşam merkezi olmasının önündeki engeller olmuştur. 1882 yılında Poti'de sivil bir belediye idaresinin kurulması şehrin ve limanın gelişimindeki en ciddi adım olmuştur. Belediye Başkanı Niko Nikoladze önderliğinde Poti Limanı yeniden inşa edilmiş, kentsel yaşam alanları oluşturulmuştur. Özellikle Osmanlı topraklarından göçen Rum ve Ermeni nüfus üzerinde etki kurulması amacıyla dini ve idari simgeler kamusal alanda ön plana çıkarılmıştır. Kent merkezinde Ayasofya'nın küçük bir kopyası olan Poti Katedrali inşa edilmiş. Rusya'nın sıcak denizlere ve *Çargrad*'a olan ilerleyişinde bir kent daha Osmanlı kimliğinden Rus kimliğine bürünmüştür.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. BEO. (Bâbîâli Evrak Odası Evrakı).

BOA. İ.MMS. (İrade Meclis-i Mahsus).

BOA. HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı).

BOA. A.MKT.NZD. (Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı).

BOA. DH.İD. (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı).

BOA. HR.TO. (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı).

BOA. A.MKT.MHM. (Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı).

BOA. MVL. (Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı).

BOA. YA.RES. (Yıldız Resmi Maruzat).

B. Süreli Yayınlar

Çernomorskiy Vestnik. “Vesti Çernomoriya, Poti”, (28 Yanvarya 1899),

Kavkaz. “O Tranzite Çerez Zakavkazkiy...” (25 Mart 1865), 129-130.

Kavkaz. “Obyevleniya Çastnaya”, (15 İyunya 1858), 240.

Kavkaz. “Poti”, (20 Dekabrya 1909), 3-4.

Kavkaz. “Tiflis”, (21 Sentyabr 1890), 2.

Korniliy Borozdin, “Parahod na Rione”. *Kavkaz*, (15 İyunya 1858), 239-240.

Şavrov N. “Batım, Poti, Suhım i Znaçenie İh Dlya Rossii”. *Kavkaz*, (14 Fevralya 1881) 1-2.
Şavrov N. “Batım, Poti, Suhım i Znaçenie İh Dlya Rossii”. *Kavkaz*, (17 Fevralya 1881) 1-2.
The London Gazette. “Foreign Office, June 30, 1860,” (24 July 1860), 2719.

C. Araştırma ve İncelemeler

- A Handbook For Travellers in Russia, Poland, And Finland*. London: John Murray, 1865.
- Arslan, Murat. “Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar,” *Arkeoloji ve Sanat* 97. (2000): 26-40.
- Atabay, Mithat. “Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Breslau (Midilli) Kruvazörü.” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 13/18, (2015): 117-130.
- Aydın, Mahir. “Faş Kalesi.” *Osmanlı Araştırmaları* VI. (1986): 71-97.
- B. Ditmar. *Kratkiy Uçebnik Geografii Rossii: C Prilojeniem Oçerka Okraynnih Gosudarstva*. Moskva: Gosydarstvennoe İzdatelstvo, 1922.
- Baddeli, Djon. *Zavoevanie Kavkaza Russkimi 1720-1860*. Moskva: B.Y., 2010.
- Colburn's United Service Magazine: Naval and Military Journal* Part II. London: Hurst and Blackett, 1870.
- Commercial Reports Received At The Foreign Office From Her Majesty's Consuls, Russia*. London: 1865.
- Cunynghame, Arthur Thurlow. *Travels in the Eastern Caucasus: On the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan, and on the Frontiers of Persia and Turkey, During the Summer of 1871*. London: J. Murray, 1872.
- Çernomorskoe Poberejje Kavkaza*. Krasnodar: Traditsiya, 2009.
- Çiçkin, A.A. *Druzya i Vragi za Kavkazskim Hrebtom*. Moskva: Veçe, 2013.
- Deyrolle, T. *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*. Çev. R.E. Koçu. İstanbul: Çığır Kitabevi, 1938.
- Diplomatic and Consular Reports, Turkey, Trade of the Trebizond Vilayet fort the Year of 1904*. London: Harrison and Sons, 1905.
- Dolgorukov, A. Argutinski. *İstoria Soorujeniya i Eksplotatsii Zakavkazkoy Jeleznoy Dorogi za Dvadtsat Pyat let 1871-1896*. Tiflis: Zakavk. J.D., 1896.
- Fedakâr, Cengiz. *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014.
- Gürcistan Devlet Mütevelli Heyeti Yönetimi, “Poti Kulesi,” erişim tarihi 22 Ağustos 2023, <https://szs.gov.ge/geo/static/228>.
- Issawi, Charles. “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route.” *International Journal of Middle East Studies* 1/1, (1970): 18-27.
- İstoriya Gruzii* Tom 2. Tbilisi: İzdatelstvo Ganatleba, 1973.
- Jariontsov, D. *Poti ili Suhım?*, Tiflis: Tiografiya İ.A. Çantseva, 1874.
- Jitkov, S.M. *İstoriçeskiy Obzor Ustroystva i Soderjaniya Vodnih Putey i Portov v Rossii za Stoletniy Period, 1798-1898*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva Putey Soobşeniya, 1900.
- Karakulak, Mesut. *Osmanlı Sularında Rus Vapurları: Buharlı Çağında Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (1856-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

- Kavkazskiy Kalendar na 1879 god.* Tiflis: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1878.
- Kavkazskiy Kalendar na 1881 god (Otdeleniye Vtoroy).* Tiflis: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, 1880.
- Kurilenok, M.İ. "Postroyka Jelezobetonno Kafedralno Sobora v. g. Poti." *İzvestiya Obşestva Grajdanskih İnjenorov XIV*, (Yanvar 1908): 6-52.
- L. Bibileişvili, "Niko Nikoladze Rionşi Naosnobis Şesakheb." *Niko Nikoladze 170: Saertaşoriso Sametsniro Konperentsiis Şromata Krebuli* içinde, 25-31. Tbilisi: Guram Tavartkiladzis Sastsavlo Universiteti, 2013.
- Lordkipanidze, Otar. *Phasis: The River and City in Colchis*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000.
- Mahoney, James. "Path Dependence in Historical Sociology." *Theory and Society* 29/4, (Aug., 2000): 507-548.
- Materialı Dlya Opisanie Russkih Portov i İstorii ih Soorujeniya: Potiskiy Port* Vıpusk XIII. S.-Peterburg: Tipografiya Ministerstva Putey Soobşeniya, 1894.
- Nadejdin, P.P. *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*. Tula: Tip. i lit. E.İ. Drujininoy, 1895.
- Otçet Popeçitelya Kavkazkogo Uçebnogo Okrugı o Sostoyanii Uçebnih Zavedeniy za 1890 g.* Tiflis: Tip. Kantselyarii Galvnonaç. Grajd. Çastyu na Kavkaze, 1891.
- Palaşkovskiy, S. *Zakavkazskiy Transit v Persiyu*. Sankt Peterburg: Tip. Tov. Obşestva Polza, 1876.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii (Sobranie Vtoroe)*. Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1860.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii c 1649 goda*. Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1810-1811.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, Po Vole Gosudarya İmperatora Nikolaya Pervago (Sobranie Tretie)*. Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1903.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*. Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1831.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*. Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1846.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*. Sankt Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Yego İmperatorskago Veliçestva Kantselerii, 1913.
- Rayfield, Donald. *Edge of Empires: A History of Georgia*. London: Eaktion Books, 2012.
- Şaşmaz, Musa. *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914 Cilt I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Şavrov, N. "O Postroyke Gavan v Poti," *Morskoy Sbornik* 12, (1863): 245-266.
- Şavrov, N.A. "Yesli Batum Port-Ubejişe, to Poti Port-Mogila," *İzvestiya İmperatorskago Obşestva Dlya Sodeistviya Russkomu Torgovomu Morehodstvu XVII*, (1884): 109-155.
- Şavrov, N.N. "İşçesnuvşee Ptıçie Zimovie v Okrestnostyah Poti", *İzvestiya Kavkazskago Otdela İmp. Russkogo Geografiçeskogo Obşestva* 19-3 (1907): 200-226.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi*. Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1286/1869.

- Trigub, Aleksandr ve Ludmila Vovçuk, “İnostrannie Konsulı v Gruziinskih Gorodah Priçernomorya (1840-1917 gg.)” *Archeion* XIV, (2017): 50-60.
- Tsurtsunia, Zaza. “Gürcistan'daki Rus ‘Yumuşak Gücü’nün Tarihi (XIX-XX. Yüzyıl).” *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* 3, (2020), 94-115.
- Turan, Resul. *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2023.
- Turan, Şerafettin. “1829 Edirne Antlaşması.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 9, (1951): 111-151.
- Villari, Luigi. *The Fire and Sword in the Caucasus*. London: Allen-Unvin, 1906.
- Vladimiroviç Pipiya, Georgii. *Germanskii İmperializm v Zakavkaze v 1910-1918 gg.* Moskva: Nauka, 1978.
- Yılmaz, Özgür. “Transkafkasya'nın Karadeniz'e Ulaşan Yeni Kapısı: Poti Limanı (1829-1878).” *Transkafkasya Jeopolitiği ve Türkiye içinde*, Editörler: İsmail Köse vd., 65-108. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2022.
- Yılmaz, Özgür. *Tanzimat Döneminde Trabzon*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2014.
- Zaharov, V.A. ve A.G. Araşyev. “Priznanie Yujnoy Osetii i Abhazii: Diplomaticheskoe Protivoborstvo i Balkanskie Paraleli.” *Mirovaya Politika: Vzglyad iz Buduşevo, Yujny Kavkaz: Proekt i Prognozi Kak İskusstvo Vozmojnovo*, içinde, Redaktor Toma Professor V.V. Degoyev. Moskva: MGİMO, 2009.
- Zmerzlyy, B.V. “Deyatelnost Komiteta po Portovim Delam Razvitie Portov v 1901-1913 gg.” *Yuridicheskije Nauki* 27 (66), (2014): 3-18.

Ekler

Ek I: Niko Nikoladze ve Poti Limanı (Gürcistan Parlamento Millî Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi (NPLG))

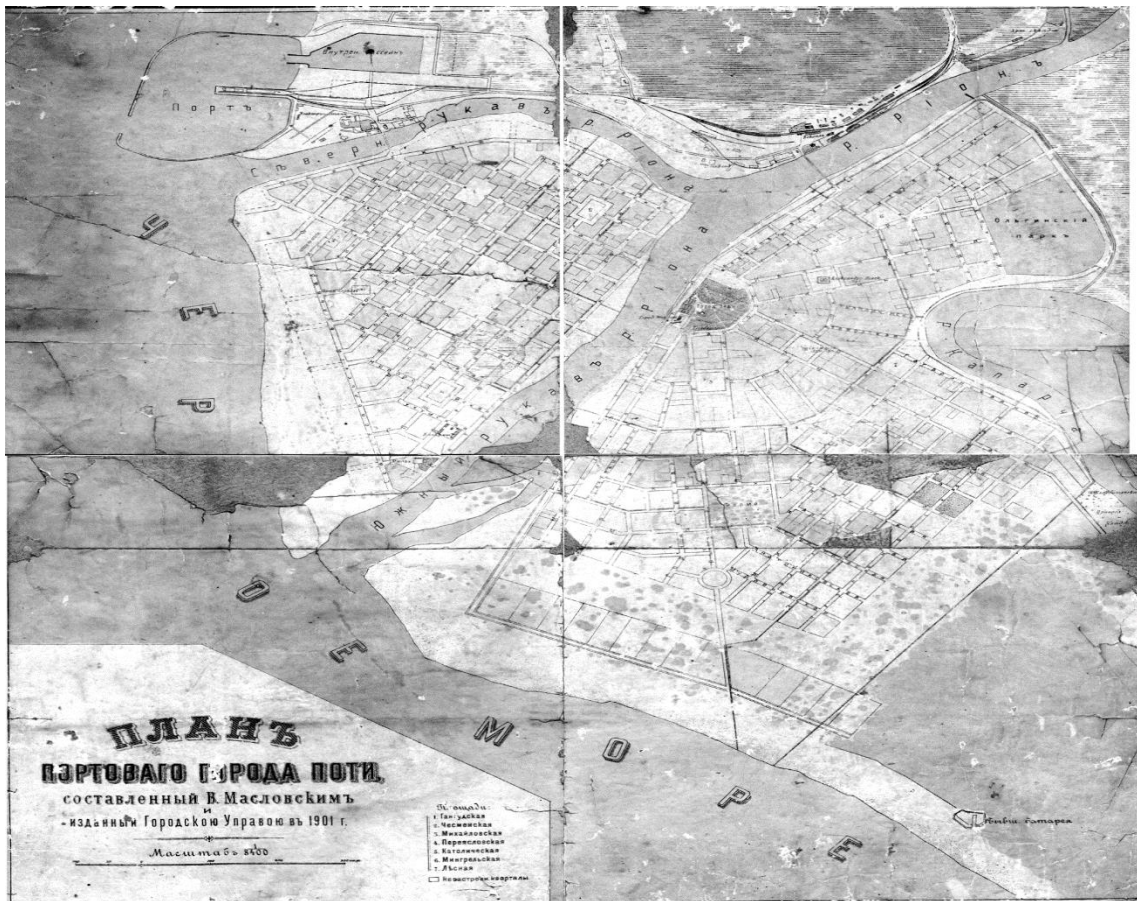
Ek II: Poti Katedrali İzvestiya Obşestva Grajdanskih İnjenerov XIV, (Yanvar 1908).

Ek III: Niko Nikoladze (en sağda) ve Poti Kulesi Gürcistan Parlamento Millî Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi (NPLG)

Ek IV: Faş Kalesi'nin Yer Aldığı Poti Şehir Arması
Gürcistan Parlamento Millî Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi (NPLG)

Ek V: Poti Şehir Planı Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi (NPLG)

Summary

The town Poti, called Faş/Fash by Turks, was conquered by the Ottoman Empire in 1578. The town was heavily fortified became one of strongest Caucasian outposts, served as a barrier for the Ottoman Empire to ensure the security of the Caucasian coast and inland regions. However, Poti, as a result of the Russo-Turkish War, according to the Treaty of Adrianople signed in 1829, annexed to Russia, and administrated by the Governorate of Kutais and took the status of a port town in 1858. The construction of Poti seaport lasted between 1863 and 1907. In 1872, the town became the terminus of the Caucasian railway, had a railway connection directly to Tbilisi.

In the 19th century, the emergence, development or decline of the port cities on the Caucasus coast were shaped by Russia's expansion policy and attracting international trade to its territory. In parallel with the expansion of Russian borders from north to south, the status of the most developed ports changed in order of Redut Kale, Sukhumi, Poti and Batumi. Poti Port was built in competition with other Black Sea ports. Initially, from Redut Kale took over the customs and foreign maritime trade functions from leaving Sukhumi behind as a trade port and Kobuleti in terms of manganese transportation. Batumi's entry into Russian rule partially reduced the importance of Poti, but it maintained its status as the main commercial port in the South Caucasus. The reason why Poti maintained this importance is that it has some advantages over the ports on the eastern coast of the Black Sea. First of all, Poti was the closest Black Sea port to the Caspian Sea. This has made it the shortest and cheapest alternative route for freight traffic from Europe to Asia, the route connecting both coasts of the Caucasus. However, its location at the mouth of the Rion enabled Poti to transport goods to the inner regions of the South Caucasus via the river and to play a role in the development of the internal trade of the Black Sea and the South Caucasus. These advantages were effective in starting the construction of the South Caucasus Railway, which will connect Tbilisi to the Black Sea, from Poti. The rail system has brought high cargo turnover and transfer speed in logistics. At this point, there are two important developments that changed the fate of Poti: The first was the increase in trade with the construction of the Poti-Tbilisi railway in 1872. The second is that Batumi was directly connected to Baku in 1883 and the trade in Poti shifted to Batumi. Thus, Poti encountered many rival port cities such as Sukhumi, Redut Kale, Kobuleti and Batumi.

Poti's urbanization process started with its construction as a port city after the Crimean War. It was shaped within the framework of port construction and the establishment of commercial enterprises. The historical part of the town is spread on both banks of the Rioni river. The humid climate and swamps of the region were obstacles to it becoming a living center. For this reason, port projects of many experts, enginners such as Shavrov and Jaristov were implemented, but sufficient results were not achieved until 1907.

The establishment of a civil municipal administration in 1882 was the most serious step in the development of the Poti city and the port. Under the leadership of Mayor Niko Nikoladze, Poti Seaport was rebuilt and urban living spaces were created. Religious and administrative symbols were brought to the fore in the public sphere, especially in order to have an impact on the Greek and Armenian population migrating from the Ottoman lands. With this base in the background, Poti Cathedral, a small copy of Hagia Sophia, was built in the center of the city. Another symbolic city in Russia's progress towards the warm seas and *Tsargrad* has changed from its Ottoman identity to Russian identity.

Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın Viyana Elçiliği ve İtalya Misyonu (1837–1839)

Ahmet Dönmez*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Doç. Dr., Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî
Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
Konya/TÜRKİYE
ahmet76@yahoo.com
[ORCID: 0000-0003-4836-9774](https://orcid.org/0000-0003-4836-9774)

Geliş: 05 Ekim 2023
Kabul: 30 Aralık 2023
Yayın: 10 Şubat 2024

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Bu çalışmada, Tanzimat döneminin önde gelen devlet adamı ve diplomatlarından Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın Viyana elçiliği ve İtalya seyahati Osmanlı ve İngiliz arşiv belgelerine göre analiz edilmiş ve değerlendirilmiştir. Sadık Rifat Paşa, Ahmed Fethi Paşa'nın yerine 1837 yılı sonunda Viyana elçisi olarak tayin edilmiştir. Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ın Venedik ve Milano'da gerçekleşen Lombardiya-Venedik kralı olarak taç giyme törenlerine katılmıştır. Elçiliği sırasında Prens Klemens von Metternich ve Viyana'daki diğer diplomatlarla, özellikle Mısır meselesiyle ilgili, sık sık görüşmeler yapmıştır. Ayrıca Londra Elçisi Mustafa Reşid Paşa'yla yüz yüze görüşmeler ve yazışmalar yoluyla Osmanlı Devleti'nin siyasi, askerî problemleri ve reform konularında istişare imkânı bulmuştur. Tanzimat Fermanı'nın hazırlık sürecinin devam ettiği bir tarihte gerçekleştirdiği bu irtibatlar ve Avrupa'daki deneyimleri, onun tecrübelerini arttırdığı gibi Osmanlı'daki reform sorunu üzerinde düşüncelerinin olgunlaşmasına da yardım etmiştir. Sadık Rifat Paşa, elçilik görevini başarıyla yerine getirmiştir. Avusturya yetkililerinin onunla ilgili olumlu ifadeleri, elçilik görevini sürdürürken kendisine hariciye müsteşarlığı rütbesi verilmesi ve tüm elçiler geri çağrılmışken görevine bir süre daha devam etmesinin istenmesi bunun bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Sadık Rifat Paşa, Osmanlı Elçilikleri, Prens Metternich, Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat

Mehmed Sadik Rifat Pasha's Vienna Embassy and His Mission to Italy (1837–1839)

Research Article

* Responsible Author,
Assoc. Prof. Dr., Necmettin
Erbakan University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
Department of History,
Konya, TURKIYE
ahmet76@yahoo.com
[ORCID: 0000-0003-4836-9774](https://orcid.org/0000-0003-4836-9774)

Received: 05 October 2023
Accepted: 30 December 2023
Published: 10 February 2024

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

In this paper, the Vienna embassy of Mehmed Sadık Rifat Pasha, a prominent statesman and diplomat of the Tanzimat period, and his trip to Italy are analyzed and evaluated according to Ottoman and British archive documents. He was appointed to replace the Vienna Ambassador Ahmed Fethi Pasha at the end of 1837. He travelled to Milano and Venice to witness the crowning of Austrian Emperor Ferdinand I as king of Lombardy-Venetia. During his embassy, he frequently met with diplomats such as Prince Klemens von Metternich, especially regarding the Egyptian question. Furthermore, he was able to discuss the military, political, and reform issues of the Ottoman Empire face-to-face and through correspondence with the London Ambassador Mustafa Reshid Pasha. During the preparation process for the Tanzimat Edict, his contacts and experiences in Europe increased his career experience and his awareness of the reform problem in the Ottoman Empire. The ambassadorial duties of Sadık Rifat Pasha were successfully completed. Indications of this can be found in the positive statements made by Austrian officials, the fact that he was appointed undersecretary of foreign affairs while he continued his duties and the fact that he was asked to continue his duties for a while all ambassadors were recalled.

Keywords: Sadık Rifat Pasha, Ottoman Embassies, Prince Metternich, Mustafa Reshid Pasha, Tanzimat

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Dönmez, A. Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın Viyana Elçiliği ve İtalya Misyonu (1837–1839). *History Studies* 16, no. 1 (2024): 93-109.

Giriş

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın sonuna kadar daimî elçilik sistemini benimsemedi. Uzun bir süre Doğu ve Batı ülkelerine geçici elçiler göndermekle yetindi. III. Selim, 1789 yılında tahta geçtiğinde 1787-1792 Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı devam ediyordu. Bu koşullarda devlet sisteminde radikal bir değişim gerçekleşmediği takdirde çöküş kaçınılmazdı. Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti için bir yandan en büyük tehditken diğer yandan bu tehdide karşı korunmanın ve Osmanlı'yı kurtarmanın bir kaynağı konumundaydı. III. Selim, şehzadeliklerinden itibaren hazırlığına başladığı reform sürecini savaş biter bitmez uygulamaya koydu. Bu sürecin önemli bir parçası, dış politika ve diplomasi alanında gerçekleştirildi. Dış politika anlayışı ve diplomasi teşkilatı Avrupa'ya uygun olarak değiştirilmeye başlandı. Bu kapsamda ilk daimî Osmanlı elçisinin 1793 yılında Londra'ya gönderilmesiyle başlayan daimî elçiliklerin tesisi süreci, 1821 yılında Avrupa başkentlerindeki maslahatgüzarların görevden alınmasıyla sona erdi.

II. Mahmud, 1808 yılında tahta geçtikten sonra neredeyse tüm enerjisini merkezi gücü yeniden elde etmek için harcadı. Bu amaçla ayan, asi paşalar ve yeniçerilerle mücadele etti. Bu sırada maddi problemler doruğa ulaştı. 1830 yılına gelindiğinde daimî elçiliklerin yeniden tesisinin gerekliliği konusu Babıâli'de değerlendirildi. Ancak padişah, bu işe girişmeden öncelikle Avrupa'daki ihtilalin sonuçlarını görmek istiyordu. Ayrıca mali açıdan zor günler yaşayan Osmanlı için elçiliklere harcanacak paranın finansmanı önemli bir problemdi. Bununla birlikte 1831 yılı sonunda Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanının başlamasıyla Osmanlı Devleti Avrupa'nın desteğine her zamankinden daha çok ihtiyaç duyar hale geldi. Bu şartlar altında II. Mahmud, Yanko Mavroyani'nin, masrafları Takvim-i Vekâyi gelirlerinden karşılanmak üzere, Viyana'ya maslahatgüzar olarak gönderilmesi yönündeki Babıâli'nin teklifini kabul etti. Bu atama, daimî elçiliklerin yeniden tesisi sürecine bir başlangıç olarak gerçekleştirildi. İki yıl sonra Londra'ya ve Paris'e geçici nitelikte elçiler tayin edildi. II. Mahmud, elçiliklerin statüsü konusunda henüz tam karar vermiş değildi; elini serbest bırakmak istiyor ve gerektiğinde elçileri geri çekebilmek istiyordu. 1837 yılında Viyana Elçisi Ahmed Fethi Paşa, başka bir görevde kullanılmak üzere İstanbul'a geri çağrıldı. Bunun üzerine Viyana'ya yeni bir elçi tayini gerekti.¹

Bu sırada İstanbul'da muhafazakâr-yenilikçi devlet adamları arasında bir güç savaşı yaşanıyor. Mülkiye Nazırı Mehmed Pertev Paşa ve Hariciye Nazırı Mehmed Akif Paşa arasındaki mücadele öyle bir yere vardı ki birincisinin önce sürgün edilmesi ve ardından öldürülmesiyle sonuçlandı. Bu olaydan sonra Pertev Paşa'nın himayesinde Babıâli'de çeşitli makamlara atanmış Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rıfat Paşa² gibi kişilerin akıbeti merak konusu haline geldi. Bu şartlarda bir süre önce Londra elçiliğinden hariciye nazırlığına tayin edilmiş ve 18 Kasım'da göreve başlamış olan Mustafa Reşid Paşa, yenilik taraftarı devlet adamlarının liderliğini sürdürmek için en uygun kişiydi. Mehmed Akif Paşa ilk etapta Mustafa Reşid Paşa ve ona destek veren Ahmed Fethi Paşa'yı Paris ve Londra elçiliklerine tayin ettirdi. Böylece onları İstanbul'dan uzaklaştıracaktı. Ancak çok geçmeden Mustafa Reşid Paşa'nın İngilizlerle bağlantısına ihtiyaç duyan II. Mahmud bu kararı iptal etti. Bu sırada Mustafa Reşid Paşa'nın üzerinde durduğu önemli bir konu Avrupa'daki Osmanlı elçiliklerinin statüsündeki belirsizliğin

¹ Ahmet Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi (1832-1841)," *Fahir Armaoğlu Armağanı*, ed. Ersin Embel, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 153 vd.; Musa Kılıç, "Osmanlı Devleti Hizmetinde Bir Rum Diplomatinin Portresi: Viyana Maslahatgüzarı Yanko Mavroyani (Jean Mavroyeni)," *Tanzimattan Günümüze Olaylar ve kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, ed. İrşad Sami Yuca-Hidayet Kara, (İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2019), 177; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Fethi Ahmed Paşa," *İstanbul Ansiklopedisi X*, yay. haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul: 1971, 5709.

² Sadık Rıfat Paşa, paşalık unvanını hariciye nazırlığına atandığı sırada (30 Mart 1841) almıştır. Ali Akyıldız, "Sâdik Rıfat Paşa," *TDVİA 35*, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 400.

ortadan kaldırılarak daimî elçilik olduklarının açıkça ilan edilmesiydi. Avusturya ve Prusya'ya atanan yeni elçilerle ilgili Takvim-i Vekayi haberinde, Viyana ve Berlin'e tayin edilen elçilerle birlikte Londra ve Paris'teki mevcut Osmanlı elçilerinin de ikamet elçisi oldukları ilk defa açıkça ifade edildi. Böylece elçiliklerin statüsündeki belirsizlikle ilgili problemin çözümünde önemli bir adım atıldı.³

Bu makalede, Sadık Rıfat Paşa'nın 1837 yılı sonunda Viyana elçiliğine tayini, elçilik görevine başlaması ve faaliyetleri Osmanlı ve İngiliz arşiv belgeleri, gazeteler ve konuyla ilgili diğer kaynaklar kullanılarak açıklanacaktır. Ayrıca Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ın Lombardiya-Venedik kralı olarak taç giyme törenlerine katılması sebebiyle Sadık Rıfat Paşa'nın gerçekleştirdiği İtalya seyahati ve bu seyahatin onun kariyeri açısından önemi ayrıntılı olarak ortaya koyulacaktır. Bu çerçevede Sadık Rıfat Paşa'nın reform düşüncelerinin ortaya çıkışı ve gelişiminde elçilik sürecinin etkisi sorgulanacaktır.

1. Viyana Elçiliğine Atanması ve Göreve Başlaması

Mehmed Sadık Rıfat Paşa (1807–1857), İstanbul'da 28 Ekim 1807'de doğdu. Babası varlıklı bir kişi olan Masarîfât Nazırı Hacı Ali Bey'di. Eğitimine Enderun Mektebi'nde başladı. 1821 yılında hazine odasında işe başladı. Ardından Babîâlî'ye geçerek sadaret mektubi kalemünde görev aldı. 1824 yılında hacedanlığa yükseldi. Dört yıl sonra amedi odasına girdi ve kısa sürede hulafalık rütbesi kazandı. II. Mahmud'un Edirne ve Gelibolu seyahatinde yer aldı. Burada padişahın iltifatını kazandı ve kendisine rabia nişanı verildi. Daha sonra Yunanistan'ın sınır düzenlemeleriyle ilgili görüşmelerde ve Mehmed Pertev Paşa'nın yanında elçilerle yapılan toplantılarda zabıt kâtabi olarak yer almaya başladı. Pertev Paşa, gizli konularda aracı olarak onu kullanıyordu. Böylece Sadık Rıfat Paşa genç yaşta devletin birçok gizli işine vakıf biri oldu. Bundan sonra Pertev Paşa'nın himayesinde⁴ Babîâlî kalemlerinde yükselenler arasına girdi. 1833'te küçük evkaf muhasebeciliğine getirildi. Mustafa Reşid Paşa 1835 yılında⁵ ikinci kez Paris elçisi tayin edildiği sırada amedi-i divan-ı hümayun vekâletine getirildi. Hariciye Nezareti'nin kurulması ardından oluşturulan hariciye müsteşarlığına Mustafa Reşid Paşa atandı. Sadık Rıfat Paşa ise asaleten amedi-i divan-ı hümayunluğa getirildi. Kısa süre sonra hamisi Pertev Paşa'nın önce görevden alınması ve ardından öldürülmesiyle Sadık Rıfat Paşa'nın da Babîâlî'deki konumu tehlikeye düştü.⁶

³ *Takvim-i Vekayi*, no. 157, 03 Aralık 1837; Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833–1841)*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 216-219; Dönmez, “Karşılıklı Diplomasiye Geçiş,” 173-176.

⁴ Ali Rıza-Mehmed Galib, Sadık Rıfat Paşa'nın Mehmed Akif Paşa'nın yetiştirmesi olduğunu, bu yüzden Mustafa Reşid Paşa ile fikirsiz olarak ters düştüğünü iddia etmektedir. Ali Rıza- Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I: 13. Asrı Hicride Osmanlı* Ricâlî, haz. Fahri Çetin Derin, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977), 26-27. Türkgeldi ve Findley ise Mehmed Pertev Paşa ve damadı Vassaf Efendi ile yakınlığı sayesinde Babîâlî'de yükseldiğini bildirmektedir. Ali Fuad Türkgeldi, *Maruf Simalar*, haz. Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı, (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 171; Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, (İstanbul: İz Yayınları, 2011), 112; Carter V. Findley, *Kalemlieden Mülkiyete: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2011), 75.

⁵ Mustafa Reşid Paşa, 1835 yılında Paris'ten İstanbul'a dönmüştür. Babîâlî'de yapılan görüşmeler sonucunda bu kez büyükelçi unvanıyla tekrar Paris'e gönderilmesine karar verilmiştir. Sadrazam bu konuyla ilgili telhisinde Mustafa Reşid Paşa'nın Paris'e gönderildiği sırada üzerindeki amedcilik görevini bırakmadığını, Sadık Rıfat Paşa'nın vekil olarak onun yerine bu görevi yürüttüğünü; ancak bunun Avrupa temayüllerine uygun bir durum olmadığını belirtmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), no. 37603, 1835. II. Mahmud, Topkapı Sarayı'nda Mustafa Reşid Paşa'ya ve Sadık Rıfat Paşa'ya rütbelerini yükselten nişanlar vererek yeni gözdelerini ödüllendirmiştir. Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi V*, yeni yazıya aktaran. Yücel Demirel, (İstanbul: YKY, 1999), 857.

⁶ Abdurrahman Şeref, *Tarih Söyleşileri (Müsahebe-i Tarihiye)*, sad. Mübeccel Nami Duru, (İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1980), 94-95; Mehmed Zeki Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları I*, (İstanbul: Kanaat Kitabevi Yayınları, 1939), 96; Sinan Kunalalp, “Mehmed Sadık Rıfat Paşa,” *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi II*, yay. yönt. Ekrem Çakıroğlu, (İstanbul: YKY, 1999), 182; Akyıldız, “Sâdik Rıfat Paşa,” 400; İbrahim Alaaddin

Bu sırada Viyana Elçisi Ahmed Fethi Paşa, bir süreliğine İstanbul'a dönmek için Mayıs 1837'de padişaktan izin istedi. Aynı günlerde Rusya'daki Hocabey (Odessa) civarında büyük bir askerî talim gerçekleşecekti. Talime Osmanlı temsilcisi olarak Ahmed Fethi Paşa'nın katılması uygun görüldü. Ancak Osmanlı elçisi talimlerden sonra İstanbul'a gidecek ve burada elçilik görevine devam edip etmeyeceğine karar verilecekti. Bu konudaki emri alan Ahmed Fethi Paşa, Tercüman Hoca Zenob ve serkâtibi ile birlikte 7 Ağustos'ta Viyana'dan Hocabey'e gitmek üzere ayrıldı. Hocabey'deki askerî talimlere katıldıktan sonra kendisine emredildiği gibi İstanbul'a döndü. II. Mahmud, onu Aydın valisi olarak görevlendirmeye karar verdi. Viyana'ya onun yerine gönderilecek elçinin seçimi konusunda Ahmed Fethi Paşa'nın görüşleri de alındı. Dâhiliye Nazırı Mehmed Akif Paşa, Pertev Paşa'nın öldürülmesini sağladıktan sonra aleyhine yazılan yazıları onun kaleminden çıktığını tespit ettiği Amedci Sadık Rıfat Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak amacıyla onun Viyana elçiliğine (Ekim 1837) atanmasını sağladı. Sadık Rıfat Paşa'ya önce orta elçilik verilmişken, görevi bırakan Osmanlı elçisi büyükelçilik rütbesine sahip olduğu için, ona da büyükelçi rütbesi verilmesine karar verildi. Viyana elçiliğine Sadık Rıfat Paşa tayin edildikten sonra, Prusya'ya da bir elçi tayini uygun görüldü. Mehmed Kamil Paşa'nın büyükelçilik unvanıyla Berlin'e gönderilmesi (Aralık 1837) kararlaştırıldı.⁷ Sadık Rıfat Paşa'nın elçilik talimatnamesinde “*bir müddetten beri Londra, Paris, Beç ve Berlin şehirlerinde taraf-ı Devlet-i Âliye'den vaz ve ikamesi kararlaştırılmış olan sefaret-i saltanat-ı seniye ile Avusturya Devleti nezdinde ikamet*” etmek için tayin edildiği belirtildi. Talimatnamede Avrupa'da politikanın sürekli değiştiği, Londra'nın politikanın merkezi olduğu, İngiltere ve Fransa'nın bazen Rusya ile çatışma noktasına geldiği belirtilerek Viyana'da neler yapılması gerektiği açıklandı.⁸

Mehmed Akif Paşa, Sadık Rıfat Paşa'yı Babîali'den uzaklaştırılmak için Viyana'ya elçi olarak gönderilmesini sağlamıştı. Ancak istemeden de olsa onun kariyerinin çok daha hızlı ilerlemesine hizmet etmiş olacaktı.⁹ Sadık Rıfat Paşa ve Mehmed Kamil Paşa yolculukla ilgili hazırlıklarını tamamladıktan sonra huzura kabul edildiler. İki gün sonra Osmanlı elçileri kara yoluyla görev yerlerine gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldılar. Öncelikle Belgrat'a ulaştılar ve burada İngiltere ve Avusturya konsoloslarıyla bir araya geldiler. Ertesi gün Avusturya'daki Zemun karantinasına girdiler. Karantina'dan çıkınca Viyana'ya (7 Nisan) ulaştılar. Viyana Maslahatgüzarı Yanko Mavroyani onları karşıladı. İlk olarak Avusturya Baş Tercümanı Joseph von Hammer diploması temayülleri gereği hoş geldin merasimini gerçekleştirdi. Ancak o sırada Paskalya tatilinde olduğu için elçilerin resmi kabulleri gecikecekti. Buna rağmen Avusturya Şansölyesi Prens Klemens von Metternich Osmanlı elçileriyle konuşmak istediğini bildirdi. Metternich, görüşmede Sadık Rıfat Paşa'nın elçiliğe getirilmesinden duyduğu memnuniyeti ifade etti ve bir gün sonra onunla yeni bir toplantı daha yaptı. Paskalya bitiminde Avusturya'ya ait resmi arabalar gelerek Osmanlı elçilerini saraya götürdü. İmparator I. Ferdinand önce Sadık Rıfat Paşa'yı huzuruna kabul etti. Burada Osmanlı elçisi göreve başlamasıyla ilgili name-i hümayunu, sadrazamın mektubunu ve II. Mahmud'un resmi bulunan mücevher bir kutuyu imparatora takdim etti. Ardından Mehmed Kamil Paşa, Rahmi Efendi ve Tercüman Karabet

Gövsâ, “Sadık Rıfat Paşa,” *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, (İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1946), 138; Yaşar Semiz, “Sadık Rıfat Paşa (1807–1857) Hayatı ve Görüşleri,” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 1*, (1994): 135; Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi V*, yeni yazıya aktaran. Yücel Demirel, (İstanbul: YKY, 1999), 818; Türkgeldi, *Maruf Simalar*, 169; Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda*, 26, 48-50.

⁷ The National Archives (TNA), Foreign Office (FO), 78/305, no. 224, Ponsonby'den Palmerston'a, 27 Eylül 1837; BOA, HAT, no. 47053. A, 12 Temmuz 1837; BOA, HAT, no. 34954. A, 10 Ağustos 1837; BOA, HAT, no. 34955; BOA, HAT, no. 46404; BOA, HAT, no. 47311; BOA, HAT, no. 51638. B; BOA, HAT, no. 40763, 1837; *Takvim-i Vekayi*, no. 155, 09 Ekim 1837; *Takvim-i Vekayi*, no. 156, 10 Kasım 1837; Ahmet Dönmez, “Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi (1832–1841),” (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2006), 81, 111–114; Gövsâ, “Sadık Rıfat Paşa,” 138; Semiz, “Sadık Rıfat Paşa,” 136; Şehsuvaroğlu, “Fethi Ahmed Paşa,” 5709; Türkgeldi, *Maruf Simalar*, 169-170.

⁸ BOA, Sadaret Amedi Kalemî Defteri (A.AMD), no. 87/24, 1837.

⁹ Şeref, *Tarih Söyleşileri*, 95.

huzura kabul edildi. Burada imparatoriçe ve krallık hanedanına mensup kişilerle mülakat ettiler. Mehmed Kamil Paşa'nın bir an önce görev yeri Berlin'e hareket etmesi gerekiyordu. Fakat Metternich, Mehmed Kamil Paşa için bir ziyafet düzenleyeceğini beyan etti. Ziyafete Sadık Rıfat Paşa, Mehmed Kamil Paşa ve Avrupa elçileri katıldı.¹⁰ Bu sırada Osmanlı elçilerine gösterilen iltifat ve protokolde uygulanan üst düzey kaideler, Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği önemin açık bir göstergesiydi.

Metternich, Avrupa diplomasisinin en önde gelen aktörlerinden biri olarak, görüşleri ve tavsiyeleriyle Sadık Rıfat Paşa ve diğer Osmanlı elçileri için adeta bir öğreticisi rehber niteliği taşıyordu. Aynı zamanda Osmanlı politikası lehine hareket etmesi için onun ikna edilmesi Osmanlı Devleti'nin çıkarları açısından büyük önem arz ediyordu. Sadık Rıfat Paşa bundan sonraki günlerde özellikle Metternich'le ilişkilerini giderek geliştirdi. Osmanlı elçisi, aralarındaki söz konusu samimiyet sebebiyle, Avusturya şansölyesiyle Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askerî meseleleri ve reform konularında serbestçe görüşme imkânına sahip oldu.¹¹

2. İtalya Misyonu ve Mavroyani'nin Paris'e Gönderilmesi

Sadık Rıfat Paşa'nın göreve yeni başladığı günlerde gündemde, I. Ferdinand'ın Lombardiya-Venedik kralı olarak Venedik ve Milano'da gerçekleşecek taç giyme törenleri vardı. Viyana'daki bütün elçiler dolayısıyla Osmanlı elçisi de bu törene davetliydi. Sadık Rıfat Paşa için göreve başlar başlamaz böyle bir törene katılmak önemli bir deneyim olacaktı. Ancak önceden planlanmayan bu yolculuk için hem hazırlık yapılması hem de masraflar için gerekli paranın temin edilmesi gerekiyordu. Sadık Rıfat Paşa, Babıâli'den törene katılmak için izin talep ederek gerekli parayı istedi. Bu sırada Avrupa kralları taç törenlerinden önce Teblice'de olağanüstü bir toplantı gerçekleştirecekti. Prusya kralı, Avusturya ve Rus imparatorları Teblice'de bir araya geleceklerdi. Sadık Rıfat Paşa, toplantının sebebi bilinmese de burada önemli kararlar alınacağını tahmin ediyordu. Hazırlıklarını tamamlayan Sadık Rıfat Paşa, Tercüman Hoca Zenob ile Milona'ya doğru (2 Ağustos) yola çıktı. Linz, Salzburg, Münik, Innsbrück, Trento ve Verona üzerinden Milona'ya gittiler. Törenden önce balolar gerçekleştirildi. Burada elçiler imparatora takdim edildi. I. Ferdinand, Osmanlı elçisiyle bu sırada görüştü. Sadık Rıfat Paşa, Avrupa elçileriyle sohbet etti. Ardından taç töreni gerçekleşti. Bundan sonraki günlerde ziyafet ve balolar devam etti. Sadık Rıfat Paşa da bu ziyafetlere katılarak Avrupa elçileriyle samimiyetini artırma imkânı buldu.¹² O tarihte Avrupa'nın en önemli törenlerinden birine Osmanlı elçisinin katılıyor olması Osmanlı Devleti'nin prestiji açısından büyük bir öneme sahipti.

1838 yılının ilk yarısında İstanbul'da önemli gelişmeler olmuştu. Mustafa Reşid Paşa, hariciye nazırlığına başladıktan sonra II. Mahmud'u ikna ederek kısa sürede birçok reformu hayata geçirmişti. Hatta Mehmed Akif Paşa engel olmasa Tanzimat Fermanı'nı dahi ilan edilecekti. Ancak II. Mahmud'un asıl odaklandığı konu Mısır meselesiydi. İngiltere'yi Mısır valisine karşı birlikte hareket etmek için Balta Limanı Ticaret Anlaşması (1838) ile İngiliz tüccarlara önemli ayrıcalıklar vermeyi bile kabul etmişti. Mustafa Reşid Paşa İngiliz hükümetini Mısır valisine karşı bir ittifak anlaşmasına ikna etmek için Londra'ya elçi olarak

¹⁰ BOA, İrade Hariciye (İ. HR), no. 1; BOA, HAT, no. 46751. E, 18 Mart 1838; BOA, HAT, no. 46739; BOA, HAT, no. 37542, 09 Nisan 1838; BOA, HAT, no. 46729. B, 24 Nisan 1838; Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye," 114-115. Sadık Rıfat Paşa, Metternich ve Avusturya arşidükü için hazırlanan nişan ve hediyeleri de bu sırada takdim etmiştir. BOA, HAT, no. 47240, 1838.

¹¹ Şeref, *Tarih Söyleşileri*, 95.

¹² BOA, HAT, no. 46750. C, 24 Nisan 1838; BOA, HAT, no. 37509. A, 18 Temmuz 1838; BOA, HAT, no. 46760. M, 31 Temmuz 1838; BOA, HAT, no. 37523, 02 Ağustos 1838; BOA, HAT, no. 47261. B, 10 Eylül 1838; Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye," 122-123; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, yay. haz. Bekir Sıtkı Baysal, (Ankara: TTK Yayınları, 1968), 215-216.

görevlendirildi. Mustafa Reşid Paşa Londra'ya kara yoluyla gideceği için Sadık Rıfat Paşa ile yolları Venedik'te kesişecekti.¹³

Milano'daki taç töreni ardından I. Ferdinand için Venedik'te de bir taç töreni gerçekleşecekti. Bu törene katılmak için Sadık Rıfat Paşa da Venedik'e gitti. Bu sırada Mustafa Reşid Paşa Roma üzerinden Venedik'e ulaştı. Burada Sadık Rıfat Paşa'yla bir araya geldiler. Mustafa Reşid Paşa'nın Londra'ya giderken buraya uğramasının asıl sebebi Metternich ile Mısır meselesi hakkında görüşme yapmaktı. Bu arada Osmanlı elçileri imparatorun verdiği ziyafete katıldılar. Bu sırada Metternich taç töreni hazırlıklarıyla meşguldü. Ancak Mustafa Reşid Paşa'nın talebi üzerine görüşmeyi kabul etti. Bu görüşmeye Sadık Rıfat Paşa da katıldı. Mustafa Reşid Paşa, Metternich'e Londra elçiliğine atanmasının sebebini ve görevini açıkladı. Burada özellikle Mısır meselesi hakkında konuştular. Metternich, II. Mahmud'un Mehmed Ali Paşa kendisini güçlendirirken buna müdahale etmediğini, İngiltere'nin ise bu süreçte doğru bir politika izleyemediğini, Fransa'nın da desteğiyle Mısır valisinin bağımsızlığını ilan edecek kuvvete eriştiğini söyledi. Metternich, Mısır Valisi aleyhine destek talep eden Osmanlı elçilerine valinin kendiliğinden ölmesinin beklenilmesini, Avrupa devletlerinin ona karşı birleştirilmesinin zor olduğunu ifade etti. Çünkü özellikle Fransa'nın Mısır valisinin desteği sürerken böyle bir şey çok zor görünüyordu. Buna karşılık Mustafa Reşid Paşa şansölyeye, Londra ve Paris'teki kamuoyunu Osmanlı lehine çevirmek için çalışacağını ifade etti. Venedik'teki taç töreni ardından Sadık Rıfat Paşa Viyana'ya döndü. Bu sırada Londra Elçisi İbrahim Sarım Paşa görevi sona erdiği için İstanbul'a doğru yola çıkmış Viyana'ya (24 Aralık) ulaşmıştı. İbrahim Sarım Paşa, Sadık Rıfat Paşa'yla birlikte Metternich'le görüştüler. Avusturya imparatoru da İbrahim Sarım Paşa'yı kabul etti. Daha sonra Viyana'yı gezdiler ve burada eğitim gören Osmanlı öğrencileriyle bir araya geldiler.¹⁴

Sadık Rıfat Paşa, İtalya'dan döndükten sonra yolculuğa çıkışından Viyana'ya dönüşüne kadar gelişmeleri İtalya Seyahatnamesi adıyla kaleme aldı. Seyahatnamesinde Viyana'dan itibaren uğradıkları Modena, Trento, Como, Parma, Livorno Monza, Verona, Bologna, Piacenza, Floransa şehirlerini ve buralarda gördükleri tabiat güzellikleri, yolları, köprüleri, bu şehirlerin sosyal ve kültürel vaziyetlerini ayrıntılı olarak tasvir etti. Milona ve Viyana'da gerçekleşen törenler hakkında ayrıntılı bilgiler verdi. Milano'yu İstanbul'la karşılaştırarak İstanbul'un üstünlüğünü dile getirdi.¹⁵

Bu sırada Mustafa Reşid Paşa İngiltere ile Mehmed Ali Paşa aleyhine bir ittifak anlaşması yapılması için Londra'da girişimlerde bulunuyordu. Viyana Elçiliği Müsteşarı Mavroyani'nin de Paris ve Londra'da bu konuda faaliyetlerde bulunması yönünde Babıâli'den Viyana'ya bir talimat geldi. Babıâli, bu görevin asıl amacını gizlemesi ve Mavroyani'nin ihtiyarlığı sebebiyle dinlenmek amacıyla Londra ve Paris'e gideceğini söylemesini Sadık Rıfat Paşa'dan istedi. Ancak Sadık Rıfat Paşa, Metternich'in güvenini kaybetmemek için ona bu seyahatin asıl amacını açıkladı. Bu görüşmede Mısır meselesi ve Avrupa devletlerinin politikaları hakkında konuştular. Metternich, Avrupa'da barışın korunması için Kütahya Anlaşması ile kurulan statükonun korunmasını istiyordu. Özellikle Mısır meselesi yüzünden Fransa ve İngiltere'nin

¹³ Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde*, 220-221.

¹⁴ BOA, HAT, no. 46729. Ç, 1 Ekim 1838; BOA, HAT, no. 46702. A, 10 Ekim 1838; BOA, HH. no. 37501. A; BOA, HH. no. 46577. B, 08 Aralık 1838; BOA, HAT, no. 47038. A, 01 Ocak 1839; BOA, HAT, no. 47038, 18 Ocak 1839; Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye," 123-124; Bekir Günay, "Mehmed Sâdik Rıfat Paşa'nın Hayatı Eserleri ve Görüşleri," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 1992), 44-46.

¹⁵ Sadık Rıfat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr II*, (İstanbul: Tatyos Dividiciyan Matbaası, 1290), 12 vd.; Unat, *Osmanlı Sefirleri*, 215-216; Bakı Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, (İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2000), 116, 137-139, 141; Şeref, *Tarih Söyleşileri*, 96. Mehmed Rauf Paşa, Sadık Rıfat Paşa'nın oğludur. Mehmed Rauf Paşa, babasının ölümünden sonra yazılarını Müntehabât-ı Âsâr adıyla bir eserde toplayarak yayınlamıştır. İtalya Seyahatnamesi bu eser içinde yer almaktadır. Sadık Rıfat Paşa'nın İtalya Seyahatnamesi için ayrıca bk. Bâki Asiltürk-Oğuz Karakartal, "Sadık Rıfat Paşa ve İtalya Seyahatnamesi," *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995).

karşı karşıya gelmesi ve Avusturya'nın da bu problem yüzünden Rusya ile arasının bozulmasından endişe ediyordu. Sadık Rıfat Paşa bu gelişmeleri Mustafa Reşid Paşa'ya da bildirdi. Ardından Mavroyani Paris'e gitti. Mavroyani, Paris'teki işlerini tamamladıktan sonra Londra'ya gidecekti. Ancak Mustafa Reşid Paşa, onun Paris'te kalmasını talep etti. Bunu üzerine Mavroyani'ye Paris'te çalışmaya devam etmesi talimatı verildi.¹⁶

3. Reform Meselesiyle İlgili Faaliyetleri ve Düşünceleri

II. Mahmud, tahta geçtikten sonra 1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı'nı sürdürmek ve ayan ve asi paşalarla mücadele etmek durumunda kaldı. Bu problemlerle uzun süre mücadeleden sonra, yeniliklerin önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı'nı 1826 yılında kaldırdı. Böylece köklü reformlar yapılmasının önü açılmış oldu. Batı kurumları ve bunlarla bağlantılı unsurlar Osmanlı'ya aktarılırken bir yandan 1821 yılında kapatılan daimî elçiliklerin yeniden açılma süreci başladı. Osmanlı elçilikleri, modernleşme sürecinde gerçekleştirilecek reformlar için önemli bir taşıyıcı kanal işlevine sahipti. Bu bağlamda Osmanlı elçilerinin görevleri arasında, Avrupa'dan askerî uzman ve mühendisler ve çeşitli alet edevatın getirilmesine aracılık etmek, buldukları yerlerdeki Osmanlı öğrencileriyle ilgilenmek, çeşitli kanun ve nizamname örneklerini merkeze iletmek gibi hususlar girdi. Sadık Rıfat Paşa da bu konularda önemli bir rol üstendi.

Mustafa Reşid Paşa'nın 1838 yılında hariciye nazırlığına başlamasının ardından hayata geçirildiği reformdan birisi Avrupa'daki karantina uygulamasının Osmanlı'da uygulamaya koyulmasıydı.¹⁷ Karantina örgütünün kurulmasına karar verildikten sonra bu iş için Avusturya'dan karantina uzmanlarının talep edilmesi uygun görüldü. Bu amaçla Babiâli, Sadık Rıfat Paşa'ya Avusturya'dan üç uzman istemesi talimatı verdi. Metternich, bu konuyu Avusturya Hariciye Nezareti Müsteşarı Baron Ottenfles'e havale etti. Ottenfles, daha önce kendisi İstanbul'da elçiyken Osmanlı'da karantina uygulaması için karar verildiğini; ancak o tarihte İngiliz ve Fransız elçilerinin buna engel olduklarını, yeniden böyle bir şey yaşanmasından endişe ettiğini söyledi. Sadık Rıfat Paşa, böyle bir olayın yeniden yaşanmayacağına ve Avrupa'daki tüm usullere uyularak karantinanın düzenleneceğine dair garanti verdi. Bunun üzerine Ottenfles, Zemun karantinasına talimat göndererek üç karantina uzmanı istedi. Bir süre sonra Dr. Franz Minas, yardımcısı Vaymir ve Tercüman Vasiloviç Viyana'ya geldi. Sadık Rıfat Paşa, bunlarla maaş gibi konuları belirleyen kontratlar yaptı. Ardından bu üç kişi İstanbul'a gönderildi.¹⁸ Bir süre sonra Sadık Rıfat Paşa'dan, biri sarayda diğeri Tophane'de görevlendirilmek üzere Avusturya'dan iki doktor talep etmesi istendi. Osmanlı elçisi, konuyu Metternich'le konuştuktan sonra yine Ottenfles aracılığıyla Dr. Bernard, Dr. Nauner ve Eczacı Hoffman'ın İstanbul'a gönderilmeleri sağlandı.¹⁹

Sadık Rıfat Paşa, Avusturya'dan maden konusunda uzmanların ve buna dair makine ve aletlerin Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi konusunda aracılık etti. Osmanlı topraklarındaki madenleri araştırmak için daha önce gönderilen mühendisler çeşitli aletlerin alımıyla ilgili

¹⁶ BOA, HAT, no. 47075, 28 Ocak 1838; BOA, HAT, no. 47075. A, 08 Ocak 1838; BOA, HAT, no. 34657, 16 Ocak 1838; BOA, HAT, no. 34988. A, 26 Ocak 1838; Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye," 125.

¹⁷ Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde*, 220.

¹⁸ BOA, HAT, no. 25573. C, 02 Mayıs 1838; BOA, HAT, no. 25570. A, 16 Mayıs 1838; BOA, HAT, no. 37475. F, 24 Mayıs 1838; BOA, HAT, no. 25573, 24 Mayıs 1838; BOA, HAT, no. 37475, 07 Haziran 1838; BOA, HAT, no. 46700. E, 16 Temmuz 1838; Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856*, (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), 270-271; Ercüment Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Rolü," *VI. Tarih Kongresi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1967), 494. Avusturyalı uzmanların gelmesi ardından Dr. Minas, Abdülhak Mola Efendi'nin yerine karantina meclisinin başdirektörlüğüne getirilmiştir. Akyıldız, *Osmanlı Merkez*, 271.

¹⁹ BOA, HAT, no. 46700. F, 11 Temmuz 1838; BOA, HAT, no. 37483. A, 16 Temmuz 1838; BOA, HAT, no. 46710, 22 Ağustos 1838; BOA, HAT, no. 37483, 26 Ağustos 1838; BOA, HAT, no. 46702. H, 16 Ekim 1838; Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında," 493.

olarak Viyana geldiklerinde Metternich bunlardan incelemeleriyle ilgili bilgiler aldı. Osmanlı elçisini de bu konuda bilgilendirdi. Bu hususta yaptıkları bir görüşmede Metternich, Sadık Rıfat Paşa'ya ülkelerindeki madenleri araştırmalarını tavsiye ederek, bunların devletin serveti olup toprak altında bırakılmamaları gerektiğini söyledi.²⁰

II. Mahmud döneminde ilk defa sistemli olarak Avrupa'ya Osmanlı öğrencileri gönderildi. Öncelikle Paris'te ve Londra'da, ardından Viyana'da zamanla sayıları artan bir şekilde Osmanlı öğrencisi eğitime başladı. Bu sırada Avrupa elçileri kendi ülkelerine daha fazla Osmanlı öğrencisi gönderilmesi konusunda istekte bulunuyorlardı. O tarihte İstanbul'da bulunan Avusturya arşidükü kendi ülkelerinin de daha fazla Osmanlı öğrencisine ev sahipliği yapmak istediğini bildirdi.²¹ Bunun üzerine padişah Viyana'ya en az 50 öğrenci gönderme sözü verdi. Böyle bir ortamda Viyana'da elçi olarak bulunan Sadık Rıfat Paşa, burada eğitim gören Osmanlı öğrencileriyle yakından ilgilendi. Zaten ona verilen görevlerden biri de Viyana'daki öğrencilerin durumlarını tetkik etmek ve bir an önce eğitimlerini tamamlayıp İstanbul'a dönmelerini sağlamaktı. Bu çerçevede Sadık Rıfat Paşa, öğrencilerin eğitim gördükleri onlar için özel olarak açılmış okula giderek bizzat incelemelerde bulundu. Osmanlı öğrencilerinin eğitimlerinden sorumlu Avusturyalı danışmanlarıyla konuşarak durumlarını öğrendi. Danışmanları, hatta Metternich, öğrencilerin çalışmalarından övgüyle bahsettiler. Öğrenciler, matematik, dil, harita derslerinde ilerlemişlerdi ve talimlerini de başarıyla yerine getirmekteydiler. Ayrıca terzilik eğitimi için gönderilenler de mesleklerinde ilerleme kaydetmişlerdi. Sadık Rıfat Paşa, elçiliği süresince öğrencilerin kendilerini geliştirmeleri için gayret gösterdi ve öğrencileri teşvik için ziyafetler düzenledi. Onları zaman zaman sınava²² tabi tutarak ilerlemelerini denetledi.²³

1839 yılında II. Mahmud, saray mutfağı ustalarından Hüseyin Ağa'yı Avusturya yemeklerini öğrenmesi için Viyana'ya göndermek istedi. Sadık Rıfat Paşa bu hususta gerekli girişimleri yaptı. Kısa süre sonra Hüseyin Ağa Viyana'ya gitti. Avusturya imparatoru onun sayesinde kendilerinin de Osmanlı yemeklerinin yapımını öğrenecekleri için çok memnun oldu. Hatta I. Ferdinand, Hüseyin Ağa'dan bazı Osmanlı yemekleri yapmasını istedi. İmparator, Hüseyin Ağa'nın hazırladığı yemekleri çok beğendi ve onu yanına çağırarak yemeklerin isimlerini yazdırttı. Ayrıca onun sarayında bu şekilde bulunmasından çok memnun olduğunu bir kez daha tekrar etti.²⁴

Sadık Rıfat Paşa, elçiliği sırasında başta Viyana olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde gördüklerinden ve bunlarla ilgili okuduklarından sonra derece etkilendi. Avusturya, III. Selim'in Ebu Bekir Ratıp Efendi'yi elçilikle gönderdiği ve onun hazırladığı sefaretnameyle Nizam-ı Cedid reformlarını başlattığı bir yer özelliği taşıyordu. Burada elçilik yapma fırsatı yakalayan Sadık Rıfat Paşa, Osmanlı Devleti'nin mevcut durumu ile Avrupa'yı karşılaştırma

²⁰ BOA, HAT, no. 47075. C, 08 Ocak 1939; BOA, HAT, no. 47075, 1939.

²¹ GB-0033-GRE-E, no. 489/1A37, 20 Ekim 1837; TNA, FO, 78/306, nr. 279, Ponsonby'den Palmerston'a, 07 Kasım 1837; Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde*, 196.

²² Öğrenciler eğitimlerini ilerletince Sadık Rıfat Paşa Baron Ottenfles ve bazı Avusturyalı yetkilileri davet ederek öğrencileri tek tek sınava tabi tutmuştur. Sınavda, Viyana'ya önce gelenlerin eğitimlerinde ve dil becerilerinde oldukça ilerlediklerini tespit etmişlerdir. BOA, HAT, no. 33733. F, 19 Kasım 1838.

²³ BOA, HAT, no. 47260. Ç, 18 Nisan 1838; BOA, HAT, no. 33733. F, 18 Kasım 1838. Sadık Rıfat Paşa, terzilik eğitimi için gönderilen üç öğrencinin başarılı olamayacağını tespit etmiştir. Bunların geri çağırılmasını ve yerlerine daha yetenekli kişilerin gönderilmesini istemiştir. Bu isteği kabul edilmiş ve yeni öğrenciler gönderilmiştir. Ancak bu üç kişiden birinin sonradan başarı göstermesi üzerine Viyana'da kalmasına karar verilmiştir. BOA, HAT, no. 47253 1838; BOA, HAT, no. 46700. D, 11 Temmuz 1838. Metternich Osmanlı öğrencilerinin eğitimlerini en iyi şartlarda almalarıyla yakından ilgilenmiştir. Temmuz 1837'de iki yeni Osmanlı subayı Viyana'ya gönderildiğinde onların daha iyi eğitilmeleri için Türkçe bilen bir danışman atayacağını Osmanlı elçisine söylemiştir. BOA, HAT, no. 46760. G, Temmuz 1838. Viyana'ya öğrenci gönderimi 1839 yılında da devam etmiştir. Sadık Rıfat Paşa, Şubat 1839'da İstanbul'dan gönderilen 10 öğrencinin üçünü Berlin'e göndermiş, kalanlarının Viyana'da eğitime başlamalarını sağlamıştır. BOA, HAT, no. 37041. A, 26 İubat 1939.

²⁴ BOA, HAT, no. 37475. E, 14 Mayıs 1839.

imkânı buldu. Bu sayede, elçiliği sırasında yazmaya başladığı Avrupa Ahvaline Dair Risale adlı yazısını hazırladı. Tanzimat Fermanı'nda da yer alan can, mal ve ırz emniyetinin sağlanması, tebaaya keyfi cezalar verilmemesi, askere alım usullerinin düzenlenmesi, rüşvetin engellenmesi, medeniyet kavramının muhtevası, eğitim, basın hürriyeti, devlet idaresiyle ve ekonomiyle ilgili birçok konudaki düşüncelerini burada aktardı.²⁵

Sadık Rıfat Paşa, Avrupa'daki gelişmelerden ve tanık olduklarından son derece etkilenmişti. Sadece Avusturya ve Viyana değil, İtalya yolculuğunda gördüğü yerler ve tanıştığı insanlar onun ufkunun genişlemesini sağladı. Ona göre, Batı'daki gelişmeler bazı şartların gerçekleşmesine bağlıydı. Risalesinde, hürriyet fikrinden çok adaleti vurgulamaktaydı. Fakat klasik İslâm düşünce yapısından ayrılarak tebaanın adalet ve iyi yönetilmeye hakkı olduğu ayrımını yapabildi. Bununla birlikte belirsiz de olsa “*hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirler*” onun yazılarında yer aldı.²⁶ O, Batı siyasal düşüncesini “*sistemik olarak değerlendiren ilk Osmanlı düşünürü*” olma özelliği taşıyordu.²⁷ Bu süreçte Mustafa Reşid Paşa ile bire bir konuşmaları ve yazışmaları ve Metternich'le yaptıkları mülakatlar Sadık Rıfat Paşa'nın zihninde reform düşüncesinin gelişmesinde etkili oldu. Özellikle reformlar konusunda Metternich'le yaptığı fikir alışverişleri onu etkiledi. Öyle ki bu yüzden onun reformculuğu, Mustafa Reşid Paşa gibi radikal bir reformculuktan çok, ılımlı ıslahatçı olma niteliği taşıdı.²⁸

4. Elçiliklerin Kapatılması Kararı ve Sadık Rıfat Paşa'nın Görevden Alınması

Mustafa Reşid Paşa, İngiltere ile Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa aleyhine bir ittifak anlaşması yapabilmek için Londra'da çalışmalar yürüttü. Fakat İngiliz hükümeti, Kütahya Anlaşması (1833) ile kurulan mevcut statükonun bozulmasını kabul etmedi. Bunun üzerine II. Mahmud, Mısır valisine karşı tek başına hareket etmeye karar verdi. Fakat Nizip Savaşı'nda Osmanlı ordusu Mısır valisine karşı yenilgiye uğradı. Bundan kısa süre sonra da padişah vefat etti. Aynı gün oğlu Abdülmecid tahta (1 Temmuz 1839) geçti. Bu sırada sadrazamlığı zorla ele geçiren Mehmed Hüsrev Paşa, Rus politikasına yakın hareket ediyordu. Bu sebeple reformlara ve özellikle daimî elçiliklere karşı bir politika izliyordu.

Mehmed Hüsrev Paşa, göreve gelir gelmez padişahı Avrupa'daki elçiliklerin gereksizliğine ve tedrici olarak kapatılmaları gerektiğine ikna etti. Bu çerçevede öncelikle Avrupa'daki Osmanlı elçilerine cülus için İstanbul'a dönmeleri emri verildi. Paris Elçisi Ahmed Fethi Paşa'nın yerine maslahatgüzar olarak Talat Efendi gönderildi. Berlin Elçisi Mehmed Kamil Paşa, Rahmi Efendi'yi maslahatgüzar olarak bırakarak dönüş yolculuğuna başladı. Aynı şekilde Viyana Elçisi Sadık Rıfat Paşa'ya da İstanbul'a dönmesi talimatı gönderildi. Ancak çok geçmeden talimat değiştirildi. Çünkü o günlerde Mısır meselesinde karar almak üzere Avrupa devletlerinin Viyana'da bir konferans düzenlemeleri ihtimali söz konusuydu. Bu yüzden Sadık Rıfat Paşa'ya görevine devam etmesi, gelişmeleri İstanbul'a bildirmesi ve Metternich'le

²⁵ Sadık Rıfat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr*, 1-11; Ercüment Kuran, “Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa (1807-1857),” *VIII. Türk Tarih Kongresi II*, (Ankara: TTK Yayınları, 1981), 1450-1453; Semiz, “Sadık Rıfat Paşa,” 140-143; Dilek Türkdemir, “Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanma Sürecinde Önemli Bir Devlet Adamı Mehmed Sadık Rıfat Paşa,” (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi 2007), 21-22, 27; Seyit Battal Uğurlu-Mehmet Demirtaş, “Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve Tanzimat,” *History Studies International of Journal of History II*, no. 1, (2010): 50, 61; Türkgeldi, *Maruf Simalar*, 182. Şerif Şerif Mardin, “19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti,” *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 84; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Hil Yayınları, 1995), 83.

²⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, (Ankara: TTK Yayınları, 2004), 132-133, 151; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa'nın Ahvâline Dair Risalesi,” *Liberal Düşünce I*, 3, (1996), 115 vd..

²⁷ Şerif Mardin, “19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti,” *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 84.

²⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun*, 214; Akyıldız, *Osmanlı Merkez*, 301-303.

görüşmeler yaparak Osmanlı lehine karar çıkması için çalışması talimatı verildi. Sadık Rıfat Paşa, Abdülmecid'in tahta geçmesiyle ilgili name-i hümayunu Avusturya imparatoruna sundu. Metternich, Sadık Rıfat Paşa'yla yaptığı özel görüşmede İngiltere, Fransa ve Rusya'ya Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumayı teklif ettiğini ve cevabını beklediğini söyledi. Gerçekten de çok geçmeden Avrupa devletleri, İstanbul'daki elçileri aracılığıyla, Mısır valisiyle doğrudan anlaşmaya gitmemesini ve bu meseleyi kendilerine bırakmasını Babıâli'den istediler. Onun bu sırada Viyana'da sürdürdüğü çalışmalar padişah tarafından takdir görüyordu. Bunun bir göstergesi olarak ona hariciye müsteşarlığı (Ekim 1839) verildi. Bir süre sonra Avrupa devletleri beklenildiği gibi Viyana'da değil Londra'da toplanma kararı aldılar. Bunun üzerine Sadık Rıfat Paşa'ya Mavroyani'yi maslahatgüzar olarak yerine bırakarak İstanbul'a dönmesi emri verildi. Ona verilen talimatta bir süreliğine çağrıldığı ve görev yerine tekrar döneceği bildirildi. Sadık Rıfat Paşa Viyana'dan ayrılmadan önce Metternich'le son bir görüşme yaptı ve veda ziyaretlerini gerçekleştirdi. Sadık Rıfat Paşa, İstanbul'a döndükten sonra üzerinde Hariciye Nezareti müsteşarlığı görevi de bulunduğu için elçiliğe devam etmesinin uygun olmadığına (Aralık 1839) karar verildi. Viyana'ya asaleten maslahatgüzar olarak Mavroyani'nin atandı ve durum Avusturya'ya bildirildi.²⁹ Avrupa devletleri Londra Konferansı'nda Mısır meselesiyle ilgili bir protokol (15 Temmuz) imzaladılar. Buna göre Mehmed Ali Paşa'ya anlaşmayı kabul etmesi için 10'ar günlük süreler verildi. Bu şartları bildirmek için Sadık Rıfat Paşa, İskenderiye'ye (Ağustos 1840) gönderildi. Ardından sadaret müsteşarlığına ve daha sonra hariciye nazırlığına atandı.³⁰

Sonuç

Avrupa'da Osmanlı elçiliklerinin açılması, Avrupa devletleriyle ilişkilerinin güçlendirilmesi ve dış politikada etkin bir yol izlenmesi, reform çalışmalarında ilerleme sağlanması açısından son derece önemli bir adım olmuştur. Elçilikler reformların ilerlemesini temin ettiği gibi Tanzimat döneminin önde gelen devlet adamlarının ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Başta Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Fuad Paşa, Ahmed Fethi Paşa, Mehmed Emin Âli Paşa gibi devlet adamları yurtdışı görevlerinde kendilerini geliştirme imkânı bulmuşlardır. Buradaki deneyimleri ve gördükleri sayesinde ufuklarını genişletmişlerdir. Bu kişiler Avrupa'dan o kadar etkilenmiştir ki, İstanbul'a döndüklerinde Osmanlı Devleti'nin reformlar gerçekleşmeden ayakta kalamayacağına inanmışlardır. Bu süreçte söz konusu kişiler, Tanzimat döneminin en etkili isimleri olmuşlardır. Bu devlet adamlarından biri de Sadık Rıfat Paşa'dır.

Sadık Rıfat Paşa, tıpkı Mustafa Reşid Paşa gibi amedci iken elçiliğe tayin edilmiştir. İstanbul'daki kapalı ortamdan uzaklaşarak bir anda kendisini Avrupa'nın diplomasi merkezlerinden birinde bulmuştur. Milano ve Venedik'te I. Ferdinand'ın taç giyme törenlerine katılması onun kariyer tecrübesi açısından büyük bir şans olmuştur. Burada Avrupa'da bile nadiren gerçekleşen bir törenler silsilesine katılmış; imparatorlar, krallar, soylular, elçilerle birlikte ziyafete katılma sohbet etme imkânı bulmuştur. Bu durum, Sadık Rıfat Paşa'nın

²⁹ BOA, HAT, no. 48217, 08 Ağustos 1839; BOA, HAT, no. 48190, 15 Ağustos 1839; BOA, HAT, Cevdet Hariciye (C. HR), 2410, 04 Ekim 1839; BOA, HAT, İ. HR, no. 37, 12 Kasım 1839; BOA, İ.HR, no. 55, 08 Ocak 1840; Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye," 134-135; Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye Geçiş," 177; Türkdemir, "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanma Sürecinde," 28; Semiz, "Sadık Rıfat Paşa," 136-137. Sadık Rıfat Paşa'nın Hariciye Nezareti müsteşarlığına getirilmesinde, kısa süre önce İstanbul'a dönen ve hariciye nazırlığına devam etmesi kararlaştırılan Mustafa Reşid Paşa etkili olmuştur. Akyıldız, "Sâdik Rıfat Paşa," 400.

³⁰ TNA, FO, 195/162, no. 98, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 15 Ağustos 1840; TNA, FO, 78/395, no. 164, Ponsonby'den Palmerston'a, 08 Ağustos 1840; TNA, FO, 78/395, no. 166, Ponsonby'den Palmerston'a, 09 Ağustos 1840; BOA, HAT, no. 48218, 10 Temmuz 1839; Reşad Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, (Ankara: TTK Yayınları, 1954), 335; Gövsa, "Sadık Rıfat Paşa," 138; Semiz, "Sadık Rıfat Paşa," 137; Şeref, *Tarih Söyleşileri*, 96; Akyıldız, "Sâdik Rıfat Paşa," 400; Türkgeldi, *Maruf Simalar*, 171; Muhammed Hanefi Kutluoğlu, *Egyptian Question 1831-1841*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998), 163; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu*, çev. İdil Eser, (İstanbul: YKY, 2001), 120; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, (Ankara: TTK Yayınları, 1947), 199; Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi*, (İstanbul: Pan Yayınları, 1999), 275.

mesleki gelişiminde etkili olduğu gibi onun Osmanlı Devleti'nin sorunları üzerinde daha farklı bir bakış açısıyla düşünmesine yardımcı olmuştur. Aynı zamanda Avrupa'nın bu en önemli törenlerinden birinde, bir Osmanlı elçisinin bulunması Osmanlı Devleti açısından da son derece olumlu olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti uzun bir süre uzak kaldığı Avrupa diplomasi çevrelerinde temsilcileriyle boy göstererek Batı diplomasi usullerine uyum sağlama ve varlığını devam ettirme kararlılığında olduğunu herkese göstermiştir. Bu süreçte Sadık Rıfat Paşa, Osmanlı'yı başarılı bir şekilde temsil etmeyi başarmıştır.

Sadık Rıfat Paşa'nın elçiliğini sürdürürken Viyana'da en sık görüştüğü kişi ise Avrupa diplomasisinin tartışmasız en etkili ismi Prens Metternich olmuştur. Onunla, diğer devlet adamlarıyla ve elçilerle yaptığı görüşmeler sayesinde diplomasideki deneyim ve becerilerini kısa sürede arttırmış ve bu kişilerle yakın ilişki kurmuştur. Metternich ve diğer Avrupa diplomatları Sadık Rıfat Paşa için, hem Batı siyasetini ve diplomasisini tanıma hem de Avrupa'daki gelişmeleri öğrenme, Osmanlı'nın problemleri üzerinde daha farklı düşünme imkânı sağlayan birer öğretici olmuşlardır.

Sadık Rıfat Paşa'nın hazırladığı risalelerde ve Tanzimat'a ve reformlara yönelik düşüncelerinin gelişmesinde Avrupa'daki tecrübelerinin büyük oranda rol oynadığı muhakkaktır. Ayrıca bu tarihte Mustafa Reşid Paşa ile olan yakın ilişkisi ve onunla görüşmeleri ve yazışmaları da bu yöndeki gelişiminde son derece etkili olmuştur.

Sadık Rıfat Paşa, elçilik görevini başarıyla yerine getirmiştir. Elçiliği sırasında Metternich gibi kişilerle kurduğu yakın ilişkiler, görevini sürdürürken kendisine hariciye müsteşarlığı rütbesi verilmesi ve 1839 yılında Avrupa'daki tüm elçiler geri çağırılmışken görevine bir süre daha devam etmesinin istenmesi bunun bir göstergesidir. 1841 yılında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya anlaşma şartlarının bildirme görevi verilmesi ve 1842 yılında ikinci kez Viyana elçiliğine tayin edilmesi bunu ispatlar bir gelişmedir. Sadık Rıfat Paşa, İstanbul'a döndükten sonra hayatının sonuna kadar önemli devlet kademelerinde bulunmuş ve dört kez hariciye nazırlığı, maliye nazırlığı, Meclis-i Valâ başkanlığı gibi en üst düzeyde görevler yapmıştır. Mustafa Reşid Paşa, 1841 yılında reform karşıtlarının baskısıyla görevden alındığında Abdülmecid, Sadık Rıfat Paşa'yı bu göreve getirerek ona olan güvenini göstermiştir.

Sadık Rıfat Paşa, görev aldığı makamlarda yaptıklarıyla, reformcu kişiliğiyle ve yazılarında ortaya koyduğu düşünceleriyle Tanzimat döneminin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Onun bir devlet adamı ve diplomat olarak gelişiminde Viyana elçiliğinin tartışılmaz bir etkisi söz konusudur.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Cevdet Hariciye (C. HR.)

Hatt-ı Hümayun (HAT.)

İrade Hariciye (İ. HR.)

Sadaret Amedi Kalemî Defteri (A. AMD.)

The National Archives (TNA.)

Foreign Office (FO.)

Durham University Library, Papers of John Viscount Ponsonby (GB-0033)

GRE-E

2. Süreli Yayınlar

Takvim-i Vekayi

3. Kitap, Makale ve Tezler

- Abdurrahman Şeref. *Tarih Söyleşileri (Müsahebe-i Tarihiye)*. sad. Mübeccel Nami Duru. İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1980.
- Ahmet Lütfi Efendi. *Vak'anüvîs Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi IV*. yeni yazıya aktaran. Yücel Demirel. İstanbul: YKY, 1999.
- Ahmet Lütfi Efendi. *Vak'anüvîs Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi V*. yeni yazıya aktaran. Yücel Demirel. İstanbul: YKY, 1999.
- Akyıldız, Ali. "Sâdık Rıfat Paşa". *TDVİA* 35. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, 400-401.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.
- Ali Rıza-Mehmed Galib. *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I: 13. Asrı Hicride Osmanlı Ricâli*. haz. Fahri Çetin Derin. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- Anderson, Matthew Smith. *Doğu Sorunu*. çev. İdil Eser, İstanbul: YKY, 2001.
- Asiltürk, Baki. *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*. İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2000.
- Dönmez, Ahmet. *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833–1841)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Dönmez, Ahmet. "Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi (1832–1841)". *Fahir Armaoğlu Armağanı*. ed. Ersin Embel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, 153–182.
- Dönmez, Ahmet. "Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi (1832–1841)". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2006.
- Findley, Carter V. *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*. çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol. İstanbul: İz Yayınları, 1994.
- Findley, Carter V. *Kalemîyeden Mülkiyete: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2011.
- Gövsa, İbrahim Alaaddin. "Sadık Rıfat Paşa," *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1946, 138.
- Günay, Bekir. "Mehmed Sâdık Rıfat Paşa'nın Hayatı Eserleri ve Görüşleri". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 1992.
- Karal Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi V*. Ankara: TTK Yayınları, 1947.
- Kaynar, Reşad. *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*. Ankara: TTK Yayınları, 1954.
- Kılıç, Musa. "Osmanlı Devleti Hizmetinde Bir Rum Diplomatın Portresi: Viyana Maslahatgüzarı Yanko Mavroyani (Jean Mavroyeni)". *Tanzimattan Günümüze Olaylar ve kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*. ed. İrşad Sami Yuca-Hidayet Kara. İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2019, 169-188.
- Kuneralp, Sinan. "Mehmed Sadık Rıfat Paşa". *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi II*. yay. yönt. Ekrem Çakıroğlu. İstanbul YKY, 1999, 182.
- Kuran, Ercüment. "Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa (1807–1857)". *VIII. Türk Tarih Kongresi II*. Ankara: TTK Yayınları, 1981, 1449–1453.

- Kuran, Ercüment. "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Rolü," *VI. Tarih Kongresi*, Ankara: TTK Yayınları, 1967: 489-496.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi. *Egyptian Question 1831-1841*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kırıatlı. Ankara: TTK Yayınları, 2004.
- Mardin, Şerif. "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti". *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 81-101.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Tanzimat Maliye Nazırları I*. İstanbul: Kanaat Kitabevi Yayınları, 1939.
- Sadık Rıfat Paşa. *Müntehabât-ı Âsâr II*. İstanbul: Tatyos Dividciyan Matbaası 1290.
- Semiz, Yaşar. "Sadık Rıfat Paşa (1807-1857) Hayatı ve Görüşleri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi I*, (1994): 135-144.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa'nın Ahvâline Dair Risâlesi," *Liberal Düşünce I*, 3, (1996), 115 -124.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y. "Fethi Ahmed Paşa". *İstanbul Ansiklopedisi X*, yay. haz. Reşad Ekrem Koçu. İstanbul: 1971, 5709-5710.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1995.
- Tukin, Cemal. *Boğazlar Meselesi*. İstanbul: Pan Yayınları, 1999.
- Türkdemir, Dilek. "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanma Sürecinde Önemli Bir Devlet Adamı Mehmed Sadık Rıfat Paşa". Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi 2007.
- Türkgeldi, Ali Fuad. *Maruf Simalar*. haz. Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Uğurlu, Seyit Battal-Mehmet Demirtaş. "Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve Tanzimat". *History Studies International of Journal of History II*, no. 1, (2010): 44-64.
- Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. yay. haz. Bekir Sıtkı Baysal. Ankara: TTK Yayınları, 1968.

Ekler

Ek 1. Sadık Rifat Paşa (Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, TTK Yayınları, Ankara 2008).

Ek 2. Sadık Rıfat Paşa'nın İtalya Seyahatnamesi'nden (Müntehabât-ı Âsâr'dan).

Ek. 3. 1838 yılında Milona'da Gerçekleşen ve Sadık Rıfat Paşa'nın Katıldığı I. Ferdinand'ın Taç Giyme Töreni (<https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Italian-School/476849/The-Coronation-of-Ferdinand-I-in-Milan-Cathedral%252C-6th-September-1838-.htm>).

Summary

As a prominent statesman and diplomat of the Tanzimat period, Mehmed Sadık Rifat Pasha deserves special recognition. At the end of 1837, when the process of reopening the permanent embassies began under Mahmud II, Sadık Rifat Pasha was appointed to replace the Vienna Ambassador Ahmed Fethi Pasha. Similarly to Mustafa Reshid Pasha, Sadık Rifat Pasha was appointed to the embassy while still an imperial court official.

In the immediate aftermath of his appointment, Sadık Rifat Pasha travelled to Milano and Venice to witness the crowning of Austrian Emperor Ferdinand I as King of Lombardy-Venetia. He was able to meet kings, nobles, and diplomats during his stay here. A ball was held before the ceremony, and the ambassadors were presented to the emperor. At this time, Ferdinand I met with Sadık Rifat Pasha. As he spoke with the European ambassadors, Sadık Rifat Pasha engaged in a friendly exchange. While on his journey, he visited several European cities, and upon returning to Vienna, he wrote a travelogue about his experiences. His travelogue provides detailed descriptions of what happened in Milano and Vienna. He demonstrated the superiority of Istanbul by comparing Milano with Istanbul. In the meantime, Mustafa Reshid Pasha met with Prince Metternich during his visit to Venice. Sadık Rifat Pasha were also present at the meeting. In this letter, Metternich explained that the spontaneous death of the governor of Egypt was expected and that it was difficult for the European states to unite against him.

During his embassy, Sadık Rifat Pasha frequently met with diplomats such as Metternich. It was through his sincerity that he was able to forge friendships with them. Furthermore, he was able to discuss the military, political and reform issues of the Ottoman Empire face-to-face and through correspondence with the London Ambassador Mustafa Reshid Pasha. During the preparation process for the Tanzimat Edict, Sadık Rifat Pasha's contacts and experiences in Europe increased his career experience and increased his awareness of the reform problem in the Ottoman Empire. Due to these experiences, he was able to write his Treatise on European Conditions, which includes his thoughts regarding the Ottoman reform problem. While serving in Austria, Sadık Rifat Pasha attempted to obtain Austria's support for the most pressing issues facing the Ottoman Empire, including the Egyptian and Algerian conflicts. He had long interviews, especially with Metternich, on these issues. To gain the favor of Metternich and the Austrian dignitaries, Sadık Rifat Pasha succeeded. During his lifetime, Sadık Rifat Pasha followed Austria's European and Ottoman policies and reported them to the central government. In addition to dealing with political and military matters, Sadık Rifat Pasha was responsible for the quarantine council and procuring and sending to Istanbul experts and doctors necessary for the palace. In addition, Sadık Rifat Pasha paid close attention to Ottoman students studying in Vienna. Occasionally, he would give them meals and follow their development, solving their problems and encouraging them to study.

The ambassadorial duties of Sadık Rifat Pasha were successfully completed. Indications of this can be found in the statements made by Austrian officials, the fact that he was appointed undersecretary of foreign affairs while he continued his duties and the fact that he was asked to continue his duties for some time while all ambassadors were recalled. His appointment to the Vienna embassy for the second time in 1842 proves this.

After returning to Istanbul, Sadık Rifat Pasha held prominent government positions until the end of his life. He served at the highest levels, such as the minister of finance, the minister of foreign affairs, and the chairman of the Meclis-i Vala-yı Ahkam-i Adliye four times. When Mustafa Reshid Pasha was dismissed in 1841 under the pressure of opponents of reform, Abdulmecid displayed his trust in Sadık Rifat Pasha by appointing him to this position. Through his actions in the positions he held, he became one of the leading figures of the Tanzimat period. Besides, his reformist personality was revealed in his writings. The Vienna embassy had an indisputable influence on his statesmanship and diplomat development.

Paradigms of Frontier Interaction: A New Use for Digenes Akrites

Nathan Leidholm *

Research Article

* *Responsible Author,*
Assist. Prof. Dr.,
Bilkent University
Ankara/TURKIYE
nathan@bilkent.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9684-5256

Received: 02 November 2023
Accepted: 06 January 2024
Published: 10 February 2024

*This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.*

ABSTRACT

This article argues that the Byzantine romance known as Digenes Akrites has more to offer historians than is often recognized. Regardless of the fictional nature of the story or of the exact date of its composition, the Digenes tale can serve as an exemplar of the kinds of interactions which regularly took place in the frontier regions between the Byzantine and Muslim worlds and the social values and cultural mores that guided such interactions. If taken as a paradigm of otherwise invisible conditions along the frontier regions of southeastern Anatolia, Digenes can shed new light on an otherwise dark and incomplete picture. It is, in fact, a frontier world in and of itself, in which outside powers, both Muslim and Byzantine, are distant images and only occasional players.

Keywords: Digenes Akrites, Byzantine Literature, Frontier History, Byzantium and the Islamic World

Sınırdaki Etkileşimin Örnekleri: Digenes Akrites İçin Yeni Bir Kullanım

Araştırma Makalesi

* *Sorumlu Yazar,*
Dr. Öğr. Üyesi,
Bilkent Üniversitesi
Ankara/TÜRKİYE
nathan@bilkent.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9684-5256

Geliş: 02 Kasım 2023
Kabul: 06 Ocak 2024
Yayın: 10 Şubat 2024

*Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.*

Copyright

*This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License*

ÖZ

Bu makale, Digenes Akrites olarak bilinen Bizans destanının tarihçilere sunulduğundan daha fazlasını sunabileceğini öne sürmektedir. Digenes hikayesi, kesin tarihinin bilinmemesi ve kurgusal doğasına rağmen, Bizans ve İslam dünyaları arasındaki sınır bölgelerinde düzenli olarak meydana gelen farklı etkileşimlerle, bu etkileşimleri şekillendiren toplumsal değerler ve kültürel ilişkilerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Digenes, Güneydoğu Anadolu'nun sınır bölgelerindeki aslında görünmeyen koşulların bir örneği olarak ele alınırsa, karanlık ve eksik bir tabloya yeni bir ışık tutabilir. Aslında bu tablo hem Müslüman hem de Bizanslıların uzak görüntüleri olarak dışarda kaldığı ve ara sıra oyuncuları olduğu sınır dünyası olarak tarif edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Digenes Akrites, Bizans Edebiyatı, Sınır Tarihi, Bizans ve İslam Dünyası

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

*Atf - Cite: Leidholm, N. Paradigms of Frontier Interaction: A New Use for Digenes Akrites.
History Studies 16, no. 1 (2024): 111-124.*

Introduction

The story (or collection of stories) known generally as *Digenes Akrites* has been a source of scholarly contention and has even defied exact classification. Still today, after decades of academic work, there is no general consensus among scholars regarding how to define the work (e.g. is it an epic or a romance?), much less concerning the possible uses to which it can be put in expanding our understanding of the Byzantine and medieval Near Eastern world. Since it is undoubtedly a work of fiction and cannot be precisely dated, and especially because no single manuscript can be considered the “original,” few historians have seriously studied the text.¹ Nicolas Oikonomidès put it aptly when he said, “Il est entendu que l’auteur de Digénis n’est pas – et ne prétend pas être – un historien.”² In general, the tale of Digenes Akrites, the “frontiersman of double descent,” has been relegated to studies of Byzantine literature. Still, there have been those who have dared to search for historical figures or at least historically accurate themes within the story’s pages, and they have met with some, albeit rather modest, success.

Amongst scholars of the *Digenes* text, Henri Grégoire is widely regarded as the founder and originator of the historical investigation of the work.³ In a series of articles published in the 1930s and 1940s, Grégoire noted several instances of what he regarded as historical references in the text, and it was he who first tried to systematically identify the story’s many people and places with real, historical counterparts.⁴ In his wake, several other scholars began to seek out similar historical figures or terms seemingly afloat in the ‘epic’s’ otherwise fictional milieu.⁵ More recently, as a kind of backlash against this type of investigation, those such as Anthony Bryer and Paul Lemerle have spoken out harshly against such use of the *Digenes* legend.⁶ The majority of the criticism stems from the contention that the story cannot be securely dated, its unknown author may not even have been familiar with the narrative’s setting, and that, simply put, it is a work of fiction. The various manuscripts in which the *Digenes* epic survives are significantly varied in their style, content, and date, making historical studies of the legend’s contents even more complicated. Some versions also draw heavily on earlier literary topoi common to the so-called “Alexander romances” and even the works of Homer.⁷ It is thus clear that one cannot use *Digenes* in the same manner as an historical chronicle or even hagiography. As a result of the kinds of studies carried out on the work, a kind of dichotomy has been formed in the academic discussion concerning the Byzantine epic. Scholars tend to either insist that certain characters in the work can be identified with certain historical figures, or they study it as nothing more than another work of literature in a long history of Greek fiction. This dichotomy, however, has eliminated a third option, which, could open new doors in our

¹ This is in contrast to literary theorists, whose work on Byzantine romances especially has expanded exponentially in the past two decades. For an overview of recent scholarship, see esp. Corinne Jouanno, “Shared Spaces 1: Digenis Akritis, the Two-Blooded Border Lord,” in C. Cupane and B. Krönung, eds., *Fictional Storytelling in Medieval Eastern Mediterranean and Beyond* (Leiden: Brill, 2016) 260-84.

² Nicolas Oikonomidès, “L’épopée de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles,” *Travaux et Mémoires* 7 (1979): 381. “It is understood that the author of Digenis is not – and does not pretend to be – a historian.”

³ Elizabeth Jeffreys, ed. and trans., *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998) xxx.

⁴ See, for example: Henri Grégoire, “Le tombeau et la date de Digénis Akritis,” *Byzantion* 6, (1931): 481-508, and “Études sur l’épopée byzantine,” *Revue des Études Grecques* 46, (1933): 26-69.

⁵ See, for example, George Huxley, “Antecedents and Context of Digenes Akrites,” *Greek Roman and Byzantine Studies* 15, (1974): 317-38.

⁶ Anthony Bryer, “The Historian’s *Digenes Akrites*,” in Beaton and Ricks, eds., *Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry*, ed. Beaton and Ricks, Ashgate, Aldershot 1993, p.93-102; Paul Lemerle, “L’histoire des Pauliciens d’Asie Mineure d’après les sources grecques,” *Travaux et Mémoires* 5, 1973, p.1-145.

⁷ Roderick Beaton, *The Medieval Greek Romance*, 2nd edition, (New York: Routledge, 1996) 31.

understanding of the medieval frontiers of eastern Anatolia and northern Syria, an important area poorly attested in surviving historical records. Regardless of the fictional nature of the story or of the inexact date of its composition, the *Digenes* tale can serve as an exemplar of the kinds of interactions which regularly took place in the frontier regions between the Byzantine and Muslim worlds and the social values and cultural mores that guided such interactions. We can catch a glimpse of the world in which people of various ethnic and cultural backgrounds coexisted. A study such as this is not without its problems or complications, and there are many historians who would certainly disagree with its methodology, but, as this work will attempt to show, there is reason to believe that the *Digenes* legend can serve our historical understanding more than simply as a compendium of names in an otherwise useless narrative. If taken as a paradigm of otherwise invisible conditions along the frontier regions of southeastern Anatolia, *Digenes* can indeed shed new light on an otherwise dark and incomplete picture.

1. *Digenes Akrites* and History

Before beginning a discussion of the text itself, it is important to establish the grounds upon which we can claim that *Digenes* is, in fact, a viable candidate to render any clues to actual, historical conditions. As stated by Oikonomidès, the author(s) of *Digenes* was not a historian, nor did he pretend to be. More important for this study, however, is establishing whether or not the author was attempting historical *plausibility* in his work.⁸ As Oikonomidès argued, *Digenes*' author may not have been a historian per se, "mais il fallait bien aussi qu'il place son histoire dans un certain milieu, un milieu qui serait quelque peu réaliste afin d'ajouter à la crédibilité du récit."⁹ The author himself stresses this, in fact, in several places throughout the story, more than once insisting that his account is not to be included among mere fables or fairy tales.¹⁰ In other words, the author of *Digenes* was placing his characters in a setting and ascribing to them attributes and actions which would have been recognizable to his readers and which were themselves representative of real situations on the ground.¹¹ The obvious question that follows, then, is one of chronology.

If *Digenes* is representative of frontier conditions between the Byzantine and Muslim worlds, for which time period is this true? The answer to this question cannot be exact or precise, but, in this author's opinion, it does not need to be. In the words of Anthony Bryer, "Grégoire was looking for a specific time, place, and people: we should be looking instead for a more essential background of politics, geography, and economy."¹² Still, this "essential background" is insufficient. The setting of *Digenes* is, strictly speaking, appropriate neither for the sixth century nor the twelfth, and it would be a mistake to imagine that its characters and interactions represent an unchanging or static world. There are indeed many features of life in frontier regions which are identifiable in *Digenes* and can also be described as generally universal characteristics of any marginal location, wherever or whenever they may be. In the case of the *Digenes* legend, however, we can and should be slightly more specific. Based on several

⁸ Similar claims have been at the foundation of hagiographical studies for decades. For an overview, see Stephanos Efthymiadis, ed., *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, Vol. II: Genres and Context*, Ashgate, Burlington, VT 2014.

⁹ Oikonomidès, "L'épopée de Digenis et la frontière," 381.

¹⁰ G 4.19-20; E 718-22. "And we are not repeating the boasts or fictions and stories which Homer and other Hellenes falsely invented. For these events are not stories that are told nor boasting that is repeated, but they are all completely true [ἀληθεύουν ἐκ παντός]: let no one disbelieve that I am telling the truth about Akritis, the marvelous Frontiersman." (Jeffreys' translation, *Digenis Akritis*, 293).

¹¹ This conclusion can be made in large part thanks to the work of historians which I have criticized above. While simply searching for historical names or places within the Byzantine epic has been, to a certain extent, misguided, it has nevertheless yielded several indications that the story describes situations and interactions which were generally historically accurate, if sometimes exaggerated and, of course, fictitious.

¹² Bryer, "Historian's *Digenes*," 98.

observations made by many different scholars over the years, it can be said with some certainty that the world of *Digenes* is more or less the Byzantine-Arab frontiers of the ninth and tenth centuries.¹³ While the various versions of the story which exist today certainly contain additions and interpolations from later times, the “essential background” of the *Digenes* narrative falls within this time period. The common complaint by historians that a work which does not describe a specific time and place cannot yield accurate information is here inapplicable, since this study seeks to identify *paradigms* of interaction, not historical interactions themselves. When searching for such paradigms, assigning *Digenes*’ milieu to a period of even two centuries is specific enough to generate viable models and to make a few general conclusions.

Finally, a word should be said concerning the methodology of this study. The majority of material will be taken from the Grottaferrata and Escorial versions of the text (henceforth referred to as G and E) as they appear in Elizabeth Jeffreys’ 1998 edition, with occasional references to other manuscripts. This is, first and foremost, a result of the generally accepted view that these two manuscripts represent the earliest and most complete versions of the story which remain extant.¹⁴ In addition, the first three books of the G version, identified by Oikonomidès and others as the so-called “Chant de l’Émir,” will receive preferential treatment, as it has been argued that it was once independent of the rest of the *Digenes* tale and may even have come from a non-Byzantine source.¹⁵ Oikonomidès has also convincingly argued that this portion of the text is slightly more historically accurate (or historically plausible) than others, making it especially useful for study such as this.¹⁶

Strictly speaking, this is not the first time a scholar has attempted to find in *Digenes* examples of Byzantine or frontier attitudes and social values. George Huxley demonstrated several instances of historical figures and events that lay behind parts of the *Digenes* tale.¹⁷ In addition, it has long been noted that there are many similarities between the *Digenes* text and the aristocratic values described in the *Strategikon* of Kekaumenos. In his study of these similarities, Paul Magdalino has shown that the social values, particularly ties of kinship (συγγένεια) and the aristocratic household (οἶκος), which are described by Kekaumenos are also present in *Digenes*.¹⁸ In other words, the *Digenes* text presents a realistic set of loyalties and social mores which guide many of the actions of the main characters of the epic. The problem, however, is that, while many scholars have lauded Magdalino and cited it as a useful work both for historians and literary scholars, few have followed in his footsteps to conduct studies of their own. Oikonomidès’ article on the relationship between *Digenes* and the historical Arabo-Byzantine frontiers, which was written ten years before Magdalino’s article, also purported to be a study similar to this one, but, in reality, was more simply a comparison of administrative titles and their functions in *Digenes* and other, more historical documents.¹⁹ Nevertheless, there can be little doubt that the *Digenes* story can legitimately be studied as generally representative of the world of the Arabo-Byzantine frontiers of the ninth and tenth centuries. The characters and storyline may be invented, but the world in which they act and the ways in which they interact with one another was real. It is from this assumption that this paper proceeds.

¹³ Beaton, *Medieval Greek Romance*, 32; Jeffreys, *Digenis Akritis*, xxx-xxxii.

¹⁴ Jeffreys, *Digenis Akritis*, xiii-xiv.

¹⁵ Oikonomidès, “L’épopée de Digenis et la frontière,” 379, 383.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Huxley, “Antecedents and Context of Digenes Akrites.”

¹⁸ Paul Magdalino, “Honour among Romaioi: the Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos,” *Byzantine and Modern Greek Studies* 13, (1989): 183-218.

¹⁹ Oikonomidès, “L’épopée de Digenis et la frontière,” 375-77.

2. Religious Syncretism

One of the first things one notices upon reading *Digenes* is the general lack of homogeneity in all spheres. The story's characters represent diverse ethnic, religious, and social backgrounds.²⁰ This diversity extends to even individual characters, who often represent the convergence of multiple backgrounds within a single person. Basil Digenes Akrites, the main protagonist of the story, is the perfect example of this, being of "double descent," that is Arab and Roman. Even Digenes' father, the so-called Emir, was of mixed descent. According to the Grottaferrata version (and others), the Emir's parents had been "Chrysovergis" and "Panthia," and it was only upon their deaths that he, still a young child, was handed over to his Arab/Muslim mother for his upbringing.²¹ In the same version, the Emir's grandfather is named "Ambron," and his uncle "Karoïs."²² These names, while their importance as mere names should not be overemphasized, present an interesting genealogy. The Chrysovergis of G is usually identified with the famous Paulician Chrysocheir (died c.878/9), and Panthia, the Emir's biological mother, is a common name in traditional Greek epics and romances.²³ His grandfather, "Ambron," is often identified as 'Umar, emir of Melitene and "intermittent supporter of the Paulician heretics," and "Karoïs" is almost universally accepted as Karbeas, another infamous Paulician leader.²⁴ In the Escorial version, the Emir's father is called "Aaron" and his grandfather "Mouselom."²⁵ In this case, "Aaron" is sometimes thought to be the caliph Harun al-Rashid, and "Mouselom" could be a Hellenized form of Maslamah, like the leader of the siege of Constantinople in 717.²⁶ There are, of course, other possibilities. For instance, "Aaron" could simply be a corruption of G's "Ambron," or possibly even the well-known Jewish name. "Mouselom" could equally be nothing more than "Muslim." Identifying each of these members of the Emir's family with a single historical figure is not important here. The point is that, based on these names alone, we can tell that Digenes' father was himself of an incredibly diverse family, both religiously and ethnically. His ancestors seem to have been of Paulician (or more vaguely, Christian heterodox), Arab/Muslim, Greek, and even Armenian descent. He eventually takes a daughter of a Roman/Byzantine general (στρατηγός) as his wife, converting to Christianity (he had been raised a Muslim) and moving into Byzantine-controlled territory to legitimize his marriage.²⁷ His armies are described as consisting of Turks, Dilemites, Arabs, "Troglodytes" (lit. "cave-dwellers"), and *ghulāms*.²⁸ He speaks both Greek and Arabic fluently.²⁹ We read on more than one occasion how both the Emir and Digenes dress and arm themselves like Arabs or in an Arab/Byzantine mix.³⁰ This is the cultural milieu, then, which produces the hero of the *Digenes* epic. It is described many times as "aristocratic" and "noble," but it is certainly not ethnically or religiously homogeneous, much less an idealized, purely Byzantine environment.

Digenes' frontier setting is one in which various ethnic and religious groups constantly interact, creating a syncretistic culture which is defined more by its multiculturalism than by

²⁰ The last statement should be qualified. Nearly all of the characters come from aristocratic, "noble" (εὐγενικός) families. However, we are less informed about the backgrounds of the so-called brigands (ἀπελάται), and there is still considerable variation in the social upbringings of the many characters.

²¹ G 1.284-8. The Arabs to whom he was given are called his "kinsmen" (συγγενεῖς).

²² G 1.284-5.

²³ Jeffreys, *Digenes Akritis*, 390, 395.

²⁴ Jeffreys, *Digenes Akritis*, 387, 392.

²⁵ E 145-7.

²⁶ Jeffreys, *Digenes Akritis*, 387, 395.

²⁷ G 1.306-7.

²⁸ G 1.45-7.

²⁹ G 1.115; E30.

³⁰ G 3.258-60: The Emir dons a purple silk surcoat with a gold and white turban, a kind of blend of Byzantine and Muslim garb. E 1462-3: Digenes wears a garment "of pure Baghdad fabric, of Arab green over the breastplate."

strictly antagonistic relationships between the Byzantines and Muslims. This is not only reflected in the genealogies of the heroes, but also in religion as it is expressed in the story. The Emir has no qualms about converting to Christianity for his beautiful wife-to-be.³¹ This is done in the same sentence in which he evokes “the great prophet [Muhammad].”³² The five brothers who confront the Emir early in the story greet him by calling him an ambiguous “servant of God” (δοῦλος τοῦ θεοῦ), and they then display a great knowledge and respect for Islam, expressing hope that the Emir will reach “Panormes” (Jeddah), see the mosque and the hanging rock, kiss the Prophet’s tomb and hear “the sacred prayer.”³³ There are several instances in which it becomes obvious that the author of *Digenes* wishes to stress the heroes’ Christian belief, but religious difference is seldom, if ever, an automatic reason for enmity between individuals.³⁴ The “brigands” with whom Digenes fights in G, and whom he joins in E, are described in religiously ambiguous terms. At one point Philopappous, one of their leaders, is shown invoking Christ, but based on their description, they are most likely heterodox (Paulician or Armenian?) Christians.³⁵ The girl whom Digenes encounters at an oasis in the desert (with whom he commits his first of two adulterous acts) is another Arab of mixed descent who had been baptized a Christian for the sake of her former lover.³⁶ Individuals in the world of *Digenes* are certainly religious/spiritual, but they cannot be described as zealous warriors for their faith. There is no hint of any crusader-like ideals. One’s particular religion is quite malleable, and there is little hesitation when political or, more often in *Digenes*, love dictates conversion. Even without this conversion, we can see presumably Muslim troops fighting for the Christian Emir or Digenes.³⁷ And when the Christian brothers confront the (then Muslim) Emir in an effort to retrieve their sister, both sides seem conversant with the other’s religious and cultural practices. The text gives the impression that “Romania” (Byzantine land) is Christian and lower Syria and Mesopotamia are Muslim, but the majority of interactions take place in the frontiers, where no such monolithic religious descriptions are possible and the religious/cultural lines become blurred.

Perhaps the most telling example of the religious syncretism of the *Digenes* frontier comes from the prominence of the sun in the minds of the characters. Early in the story, when the five ‘Roman’ brothers believe that their sister (the Emir’s future wife) has been killed, they begin their prayer of lament with an address to the sun. “Sun,” they say, “why did you envy our lovely sister and kill her unjustly because she outshone you?”³⁸ Later, both the Emir’s wife and Digenes’ love interest are several times called “sun-born” (ἡλιογέννημα or related forms).³⁹ When the brothers do find their lost sister (in E), she is described as glowing “like the sun, the most beautiful girl was like a ray of sunshine.”⁴⁰ One must be careful in his interpretation of this, as sun-imagery has often, and in many diverse cultures, been used as a literary device to

³¹ G 1.306-7; E 175-7.

³² G 1.308; E 165.

³³ G 1.100-104. For the identification of Panormes as Jeddah, see: Jeffreys, *Digenes Akritis*, 395.

³⁴ G 3.170-90: the Emir recites the Nicene Creed, almost in its entirety. G2.53: the Emir’s mother reproaches him for renouncing his “faith and fatherland.” Nevertheless, she herself later converts to Christianity (along with her entire household) in order to facilitate a union of the two families (that of the Emir and his wife).

³⁵ G 6.336; E 625-40. Many of them, including the so-called Amazon Maximou, bear names reminiscent of historical heterodox individuals, and Hratch Bartikian has noted that Melimitzes, Maximou, Karoïis, and others are obviously Armenian names. See: Hratch Bartikian, “Armenia and Armenians in the Byzantine Epic,” in *Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry*, ed. Beaton and Ricks, Ashgate, Aldershot 1993, 86-92.

³⁶ G 5.66: She is apparently from “Meferke,” which Jeffreys and others identify as Martyropolis/Mayyafariqin, which was to seat of a Muslim emir who in 976 “acknowledged dependence on Byzantium” (Jeffreys, *Digenes Akritis*, p.394).

³⁷ E.g. G 1.45.

³⁸ G 1.253-4. In E (91-6), they address the “Lord Sun,” asking why it has allowed this to happen. In this case, they could be referring to the sun itself, or possibly even using it as an allegorical reference to Christ.

³⁹ G 4.479, 4.635, passim.

⁴⁰ E 183-4.

describe beauty and radiance. Still, it is noted by many scholars that some form of sun worship or veneration often accompanied the more syncretistic, heterodox belief systems (Christian and others) that characterized the frontier regions in eastern Anatolia and northern Mesopotamia.⁴¹ Images of the sun can be found throughout the *Digenes* narrative, and the direct address of the sun as a kind of prayer is quite striking. It is possible that this is a leftover reference from an earlier version of the story in which the main characters were less orthodox in their belief.⁴² Even if this is not the case, it is relevant to point out the less than orthodox character of many actions in the story, despite the fact that the versions which we now possess were certainly compiled (if not outright written) within an orthodox Byzantine milieu and intended for an orthodox audience.⁴³ A further reference to less than orthodox practice may be found in Book 3 of the G version, when the Emir becomes “the father of them all [his newly-converted family members] in the Holy Spirit.”⁴⁴ Spiritual fatherhood was a practice common to Byzantine custom in the ninth and tenth century (and much earlier), but the practice almost certainly dates to pre-Christian times. It was also known to be especially common among heterodox sects in eastern Anatolia.⁴⁵

3. Martial Prowess, Family, and Authority

In addition to ethnic and religious diversity/syncretism, one of the most pervasive themes found throughout the *Digenes* narrative is that of militancy. The frontiers described in the epic are violent, and men are expected to display the bravery and machismo (Greek ἀνδρεία) which such a society naturally values. Raids are frequently discussed, both in positive and negative lights, and both *Digenes* and his father, the Emir, are renowned for their strength and military prowess. One of the very first adjectives ascribed to *Digenes* in the opening lines of the G version is “most brave” (ἀνδρειστάτου).⁴⁶ Even stealing one’s future wife from her family by means of a raid appears as a perfectly legitimate method of finding one’s mate in the epic, and it becomes praiseworthy if this individual is then able to fight off his fiancée’s family’s soldiers.⁴⁷ One would expect combat to play a central role in any fictional epic describing masculine heroism, but it is clear that not only the hero but the entire society of the frontiers is a particularly bellicose one. This is not incredibly significant in itself, but it becomes so when we take a closer look at the face of this violence, how it is organized, and what are its goals.

Aside from a few distinct passages, it is rather difficult to find any sort of authority in the *Digenes* story that extends beyond a group of powerful, aristocratic families. These families apparently control incredible wealth and land, and thereby have the means to employ private armies. When a dispute arises between these groups, they do not go to a local, imperially appointed magistrate or judge. Instead, they simply muster their forces and seek justice with their own hands. We do hear occasionally of *strategoï*, the Byzantine heads of the various administrative districts, known as a *themata* or themes, but even these men generally appear as little more than local strongmen, who just happen to have an imperially granted title.⁴⁸ In fact, this image may not be far from historical truth. As several scholars have pointed out, from the mid-eighth to the tenth century, between Byzantium and the Muslims “the real conflict was

⁴¹ Seta Dadoyan, *Islam and the Armenians: Paradigms of Medieval Interactions, vol. 1: The Arab Period in Armīnyah – Seventh to Eleventh Centuries*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ 2011, 284.

⁴² This possibility is strengthened by the fact that the most striking references to the sun come from the early portion of both G and E, which is well within the so-called “Chant de l’Émir.”

⁴³ Jeffreys, *Digenis Akritis*, xix-xxi.

⁴⁴ G 3.333.

⁴⁵ Dadoyan, *Islam and the Armenians*, 119.

⁴⁶ G 1.3.

⁴⁷ G 4.695-700.

⁴⁸ See especially G1.59-65, 2.63, 4.858-936.

fought out at a much more local level, between the border lords and their forces on both sides.”⁴⁹ Over time, these military leaders became more and more important to local inhabitants, who were faced with ever growing difficulties due to raiding and general unrest. Eventually, it was from within this class of frontier strongmen, with their dependent peasantry, that the military aristocracy of later Byzantium arose.⁵⁰ It was these families, such as the Doukai, who became the emperors and leading aristocracy of the eleventh century on.⁵¹ Traditionally, the problem for Byzantine historians has been the lack of good sources for the rise of the military aristocracy in the borderlands with the Muslims, and their appearance and growth has been continuously shrouded in mystery. This is exactly where *Digenes* can shed some light.

In Book 2 of the G text, the Emir’s mother recounts how her husband, that is Digenes’ grandfather, had once been defeated by a Byzantine army. When the fight was over and he, standing alone, was surrounded by the Byzantines, he was given an ultimatum. The Byzantine *strategos*, acting on behalf of the emperor, was impressed by his bravery and offered to grant him the title of *patrikios* (an honorary title, essentially granting one the position of a noble) and the position of *protostrator* (a kind of honorary groomsman) if he would only lay down his arms and recognize Byzantine rule.⁵² The Emir’s father had refused this honor, preferring instead to become a martyr, but nevertheless, the offer had been made. This kind of offer was not unique either in historical Byzantium or the *Digenes* text. At the end of Book 4 in the same version (G), the Byzantine emperor,⁵³ who happens to be on campaign in the East, meets with Digenes after hearing of the young man’s incredible exploits. During this meeting, the emperor turns to the young man and says,

“Marvelous and loveliest of youths, my Majesty ranks you as a *patrikios*, bestowing on you all your grandfather’s possessions and I grant you authority to administer the frontiers. I shall ratify this securely in a chrysobull, and I shall provide you with precious imperial robes.”⁵⁴

Aside from the curiously high level of honor and respect shown to Digenes by the emperor (historically, emperors tended to be rather contemptuous of their inferiors), this episode has the feel of a real event. The titles granted to Digenes, that of *patrikios* (noble) and administrator of the frontiers (this corresponds to the title of *doux* or even *strategos*), are entirely believable. As Catherine Holmes has shown, especially in the tenth century, Byzantine military leaders along the eastern frontiers were often appointed ad hoc, and, when the situation called for it, supreme military command would be given to locals, including Arabs.⁵⁵ For example, in 976 a certain Christian Arab named Kulayb was given control of Antioch when the current *doux* Michael Boutzes withdrew into Anatolia to deal with Skleros’ rebellion.⁵⁶ Famously, in the year 1000, Basil II granted Hasan ibn Marwān the dual titles of *doux* and *magistros*.⁵⁷ In an age of eastward expansion, the Byzantine Empire did not consolidate tight control over the eastern frontiers or

⁴⁹ J.F. Haldon and H. Kennedy, “The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands,” in Michael Bonner, ed., *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, ed. M. Bonner, Ashgate, Burlington, VT 2004, 144.

⁵⁰ Haldon and Kennedy, “Arab-Byzantine Frontier,” p.160-61; Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, (Paris: Centre de recherche d’histoire et civilisation byzantines, 1990).

⁵¹ Singular Doukas. These included such prominent figures as Empress Theodora “the Armenian” (r.842-55) and Andronikos and Constantine Doukas, both generals under Emperor Leo VI (r. 886-912). Later, the family married into the Komnenoi and thus became one of the most powerful families in the Byzantine Empire. See Demetrios I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, (London: Athlone Press, 1968).

⁵² G 2.65-72.

⁵³ The emperor is named Basil. There have been several attempts to identify him with either Basil I (reigned 867-86) or Basil II (976-1025), but neither has been convincingly argued.

⁵⁴ G 4.1048-53. (Jeffreys’ translation).

⁵⁵ Catherine Holmes, “Byzantium’s Eastern Frontier in the Tenth and Eleventh Centuries,” in *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, ed. D. Abulafia and N. Berend, Ashgate, Burlington, VT 2002, 91, 94.

⁵⁶ Holmes, “Byzantium’s Eastern Frontier,” 94.

⁵⁷ Holmes, “Byzantium’s Eastern Frontier,” 95-6.

newly conquered areas, preferring instead to use client kingdoms and semi-independent warlords to exert their authority over these liminal areas. This is exactly what we see in *Digenes*.

As stated above, it was exactly in this way and in the same region described in *Digenes*, that is southeastern Anatolia, where the Doukas family rose to prominence.⁵⁸ They were a wealthy, military aristocratic family, whose success in various campaigns against their Muslim neighbors and simultaneous ties to the imperial government in Constantinople granted them fame, fortune, and in several cases, imperial power. It is very interesting to note, then, that in *Digenes*, both Digenes and his wife are said to be related to the Doukas family.⁵⁹ Regardless of the specific relationship between the main characters and the Doukas family in the various versions of the story, the important family name is always present. This should give us an additional reason to use the *Digenes* text as a kind of paradigm case for what the Doukas family or other, similar aristocratic families may have looked like during its earlier (or even later) years along the Byzantine-Muslim frontier. So, what can we say about the aristocratic families in the *Digenes* legend?

Throughout the various versions of the text, and in relation to several different characters, two traits (in addition to bravery) are nearly always praised: quality of birth/pedigree and wealth. It does not matter if one is talking about Digenes himself, or simply someone's horse, adjectives such as "high-born" or "noble" are some of the most prominent of any single expression in the *Digenes* text.⁶⁰ As Magdalino pointed out in his important comparison of *Digenes* with the work by Kekaumenos, the family as a social group takes top priority within these aristocratic circles, and this includes both valuing and protecting one's current relatives (as we see throughout the *Digenes* narrative), as well as honoring the family name by maintaining the nobility which was imagined to be intrinsic to one's blood through birth.⁶¹ One can read in the *Digenes* story interactions between Muslim and Byzantine elites in which the two groups deal with one another as relative equals, recognizing in each other those common traits of nobility regardless of race or religion.⁶² In point of fact, the Doukas family was of mixed Armenian/Greek heritage, just as many other aristocratic families within Byzantium were also of mixed descent, indicating that these powerful families must have maintained cross-border relationships.⁶³ In terms of wealth, both based on the *Digenes* narrative and historical sources, the picture is slightly more vague.

There can be little doubt that both historical families like Doukas and those of Digenes and the Emir in the *Digenes* legend controlled considerable wealth. While we have little documentation, much or most of this wealth must have been in the form of land, as was the case in most pre-modern societies. Byzantium did have a separate group of powerful individuals and families who were almost solely dependent upon payment from the imperial treasury for their wealth, but these men were almost exclusively confined to Constantinople or its immediate

⁵⁸ For a general introduction to the family, see: Demetrios I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography* (London: Althone Press, 1968).

⁵⁹ G 1.267, 4.325, 6.14, 6.414; E 137.

⁶⁰ See, for example, G 1.30-44, 2.294.

⁶¹ Magdalino, "Honour among Romaioi," 184-87. See also Nathan Leidholm, *Elite Byzantine Kinship, c. 950-1204: Blood, Reputation, and the Genos*, Arc Humanities Press, Leeds 2019.

⁶² This is true, for instance, in the interactions between the Emir and the five Byzantine brothers in Book 1 of the Grottaferrata version (G 1.100-309).

⁶³ Emperor Leo III (, the first Iconoclast emperor, was from a military (aristocratic?) background and of mixed Arab and Greek blood. Later (eleventh- and twelfth-century) Anatolian aristocratic families often intermarried with Turkish noble families from the interior of then Turkish-controlled Anatolia.

surroundings.⁶⁴ For those like the Doukas family, their only source of income would have been from their own lands and the occasional raid into enemy territory. The lands which these families controlled were typically centered around a fortress, which often appear in the sources as “cities” or “*kastra*,” from which the family could protect both itself and its dependent peasantry. It is never explicit, but one certainly gets the impression that the Emir’s family, as well as his wife’s, controls just such an area.⁶⁵ There are indications of significant numbers of people living on the (presumably very large) estates belonging to either family in the *Digenes* story, and their display of prestige items and frequent comments about their movable wealth leaves no doubt as to their financial capabilities.⁶⁶ And while the *Digenes* text gives us little information regarding the specifics of the exploitation or ownership of land, there is ample evidence for the practice of raiding.

4. Border Raids and Young Men: ‘*Ayyārūn* and *Agouroi*

Among the many exploits of several characters in the *Digenes* legend, perhaps no other act is represented as often or in as much detail as cross-border raiding.⁶⁷ Near the very beginning of the epic, we are told of the Emir’s successful raids in several Byzantine cities, including the estate of a wealthy *strategos*.⁶⁸ His father and uncles had also raided and plundered extensively, often taking important captives who could then be ransomed for considerable pay.⁶⁹ Historically, too, such raiding in Cilicia, Anatolia, and northern Syria was extremely prevalent. A late tenth-century military treatise, in fact, is completely dedicated to just this kind of combat.⁷⁰ *Digenes*’ author’s familiarity with local toponyms and the realistic descriptions of the importance and inherent danger of the many mountain passes (κλεισοῦραι) which defined the eastern frontiers of the Byzantine Empire increase the historical plausibility of the *Digenes* tale.⁷¹ Such raids, however, require soldiers of some kind, even if only in relatively small numbers. Thus, a further question arises: who were these warlords using in their raids, where did they come from, and how were they paid? The composition of the forces accompanying these powerful aristocrats is seldom made explicit in *Digenes*, and they are usually referred to in vague terminology such as “youths” or “young men.” There is little within the text itself to suggest whether these bands were made up of young men who were resident on lands owned by the families or if they are instead local mercenaries and one can do little more than speculate as to their origins or methods of payment. A closer examination of the exact terminology used, however, based on outside sources and compared to their uses in other Byzantine documents, may give us additional clues.

Although no version is entirely consistent, one of the most common terms used to refer to the groups of young men serving as troops for the various leaders in *Digenes* is ἄγουρος (pl. ἄγουροι).⁷² As a Greek word, it is not particularly well-attested in other sources. According to the Liddell-Scott Greek-English Lexicon, the term means simply “youth” or “young man,” though they give only one author as attesting to its use: Eustathios, Bishop of Thessaloniki.

⁶⁴ Jean-Claude Cheynet, “Bureaucracy and Aristocracies,” in Elizabeth Jeffreys, ed., with John Haldon and Robin Cormack, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 518-26.

⁶⁵ G 2.30, 3.116-26; E 600-609.

⁶⁶ For example: G 3.705-22 (a fairly detailed description of the dowry intended to go to *Digenes* for his marriage to the daughter of a *strategos*).

⁶⁷ *Digenes* shares this motif with a large number of other, medieval folk tales, particularly in Arabic. For a good overview, see Claudia Ott, “Shared Spaces: 2 Cross-border Warriors in the Arabian Folk Epic,” in *Fictional Storytelling in the Eastern Mediterranean and Beyond*, ed. Caroline Cupane and Bettina Krönung, (Leiden: Brill, 2016) 285-310.

⁶⁸ G 1.50-4, 1.293-7.

⁶⁹ G 2.62-3; E150-2.

⁷⁰ George T. Dennis, ed. and trans., *Three Byzantine Military Treatises* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1985) 137-240.

⁷¹ G 1.90, 4.16. There are historically accurate cities and regions named throughout most versions of *Digenes*.

⁷² This is true of both the G and E versions.

This bishop, writing in the twelfth century, included the word ἄγουρος only a single time in his commentary on the works of Homer. He says that the word is analogous to the much more common word with the same meaning, ὁ κούρος. Ἄγουρος, he argues, is simply a Thracian variant.⁷³ Upon further examination of Byzantine texts, I have found three other instances of the word: in Anna Komnene's *Alexiad*, Constantine VII's *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*, and the chronicle known as *Theophanes Continuatus*. In *De Ceremoniis*, we read about “βασιλικοὶ ἄγουροι” (something like “the emperor’s young men”), who have a special part to play in one of the imperial ceremonies and are included alongside other groups of imperial guards.⁷⁴ In the *Chronicle*, it is used more generically to refer to an otherwise unnamed “young man.”⁷⁵ Komnene uses the term in the plural to discuss “certain very brave young men” whom Alexios had with him among his other troops.⁷⁶ From these instances, we can gather that the term was indeed used rather loosely to mean, just as in the *Digenes* text and in the LSJ, a young man.⁷⁷ It is significant that there is not a single use of the word in any source (to my knowledge at least) prior to the late tenth century. Even then, its use appears to have been rather scarce. In *Digenes*, on the contrary, it is extremely common, being used dozens of times throughout, usually to refer to the men in one of the aristocrats’ employ. This requires some explanation. While only a vague possibility, it is possible to propose an alternate origin to the word instead of Eustathios’ Thracians. It may, in fact, be borrowed from the Arabic *‘ayyār* (pl. *‘ayyarūn*).

According to Claude Cahen, early Islamic authors often described groups of *fityān* (“youths”) who were less peaceful and who exhibited certain characteristics “suggestive of a mob or rabble” as *‘ayyārūn*.⁷⁸ These groups, which later became much more ritualized and were known among more religious circles as hotbeds of impious or immoral behavior, generally gathered in small communities and were made up of young men from various social, ethnic, and religious backgrounds. They were usually quite militant and were often known to render their services as mercenaries for wealthy individuals. According to Claude Cahen, “In Baghdad, we see the *‘ayyārūn* emerging in the periods when [central] authority was relaxed.”⁷⁹ All of these characteristics would be quite at home in the setting in which we find the ἄγουροι in *Digenes*. One particular passage in the E version may help support this idea. Upon arriving home from a long journey, the Emir’s “youngsters,” described this time as “Persians and Arabs,” are granted “rewards from his [the Emir’s] parents-in-law” and are then “sent back to Syria.”⁸⁰ Presumably, based on the context of this passage, returning to Syria meant that they were returning to the Emir’s own estate. Still, since we are told here that this group of young men is both multiethnic and comes from Syria, where the brotherhoods of *‘ayyārūn* eventually materialized, it is tempting to see a parallel. This is further supported by the linguistic similarity between the term *‘ayyār* and ἄγουρος. It is impossible to argue that every instance of the term ἄγουρος in the *Digenes* legend is referring to these specific groups within the Arabic world, but it is not without merit to suggest some kind of connection. By the tenth century, Byzantium and

⁷³ Eustathios of Thessaloniki, *Commentarii ad Homeri Odysseam*, ed. G. Stallbaum, Olms, Hildesheim 1970, vol. 2, 108, line 22: Ἀχαιοὶ δὲ κούρους, Θρᾶκες δὲ ἄγουρους.

⁷⁴ Constantine VII Porphyrogenitus, *De Ceremoniis*, ed. J. J. Reiske, *De ceremoniis aulae Byzantinae, Constantine VII Porphyrogenitus*, CSHB 9-11, E. Weber, Bonn 1829, 471.13.

⁷⁵ *Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker, *Theophanes continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus continuatus*, CSHB 33, E. Weber, Bonn 1838, 821.11.

⁷⁶ Anna Komnene, *Alexiad*, ed. D.R. Reinsch and A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias*, CFHB 40, W. de Gruyter, Berlin and New York 2001, I.360.12.

⁷⁷ Jeffreys translates it as “youngster” to distinguish it from νέος/νεανίας, which she then (correctly) translates as “young man.”

⁷⁸ Claude Cahen, “Futuwwa,” *The Encyclopedia of Islam: New Edition*, ed. Lewis, Pellat, and Schacht, (Leiden: Brill, 1965): 961. Alternate names include *ahdāth* and simply *fityān*.

⁷⁹ Cahen, “Futuwwa,” p.963.

⁸⁰ E 603-5.

Islam had had centuries of contact, and in the multiethnic world of the eastern frontiers, where we can see incredible levels of cultural contact and intermingling, it would be quite easy for such a term to come into use. After all, several other Arabic terms and proper names have also made it into the *Digenes* text.⁸¹

Finally, as an additional piece of evidence, it is worth recalling that many of the major themes celebrated throughout the *Digenes* story are the same as those celebrated within the circles of 'ayyārūn. Themes of love and manliness/bravery (Greek ἀνδρεία covers both concepts), and a passion for music, poetry, feasts, and physical beauty are strong within the *Digenes* text. These are identical to the virtues (and vices) celebrated by the brotherhoods of 'ayyārūn.⁸² Of course, the comparison is not perfect, and there are many reasons to reject a simple one to one equation of the two groups.⁸³ There may, however, be more than enough evidence to suggest at least some kind of relationship between the “youngsters” in *Digenes* and the 'ayyārūn of historical Syria. If nothing else, the kind of world envisioned within *Digenes* would have been conducive to the exchange of ideas (and vocabulary) between the Byzantine and Muslim lands. This one example should be taken as just that, a single paradigm of a much more complex and colorful cosmos.

Conclusion

This study has been little more than an introduction to new methods of studying the widely read, though still only partially understood, story of *Digenes Akrites*. In fact, the methodology suggested here is beginning to make its way into recent studies of similar texts. Buket Kitapçı Bayrı has moved the field in this direction, offering a comparative perspective between the medieval Turkish *Battalname*, *Danishmendname*, and *Saltukname*, and late Byzantine *matyria*.⁸⁴ But the *Digenes* tale has largely remained outside of such conversations. The *Danishmendname* especially holds great promise if approached using the suggested methodology, though it has scarcely been approached in such a way by scholars of Byzantium. Pinar Kayaalp is an exception, as her work has focused on the similarities in each text's depiction of the “border warrior,” and phenomena like legitimization of each epic's hero.⁸⁵ This article's contention, however, is that such comparisons could be both broader and deeper. Byzantine scholarship could benefit greatly from the light it may shed on the process by which central Anatolia was lost to Byzantine control in the later eleventh century or the dynamics of social and intercultural contact in otherwise poorly documented regions, especially in a comparative study with *Digenes*.

At its heart, *Digenes Akrites* is a work of fiction, but to write it off completely as a possible source for the equally enigmatic frontier region of the East is a mistake. We see in *Digenes* a frontier filled with syncretism and cultural mixing. Religion, ethnicity, or language are not immovable barriers to interactions, and, on the contrary, tend to be very fluid. It is a world in which individual valor and strategic intermarrying could lead to massive fortunes, and a tiny misstep could take it all away. It is, in fact, a frontier world in and of itself, in which the outside powers, both Muslim and Byzantine, are distant images and only occasional players. In fact, this fits the prevailing consensus among scholars of “frontiers” more broadly, who generally view such regions as important agents themselves in the creation of unique social and cultural

⁸¹ In addition to several proper names, we see, for instance, the words *ghulām* and *amīr* used several times (G 1.32, 1.47, and elsewhere).

⁸² Cahen, “Futuwwa,” 961-9.

⁸³ For example, the fact that *Digenes* himself is referred to as an ἄγυροπος on more than one occasion, and that the 'ayyārūn were a largely urban phenomenon are just two of many contradictions.

⁸⁴ Buket Kitapçı Bayrı, *Warriors, Martyrs, and Dervishes: Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th-15th Centuries)*, (Leiden: Brill 2020).

⁸⁵ Pinar Kayaalp, “Frontier Warriors as Cultural Mediators: Shifting Identities of Byzantine and Turkish March Fighters as Elicited from Anatolian Epic Literature,” *Mediaevistik* 25, (2012): 119-30.

conditions.⁸⁶ Modern scholars, and historians in particular, should now begin searching within *Digenes* for more than single names or historical figures, looking beneath the surface of the text for clues into the social world of the Arab-Byzantine frontiers. If we look hard enough and ask the right questions, I believe we can find within this fascinating text a veritable treasure trove of paradigms of frontier interactions.

Bibliography

- Bartikian, Hratch, "Armenia and Armenians in the Byzantine Epic," in *Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry*, ed. Roderick Beaton and David Ricks, Ashgate, Aldershot 1993, p.86-92.
- Beaton, Roderick. *The Medieval Greek Romance*, second edition. New York: Routledge, 1996.
- Bekker, Immanuel, ed., *Theophanes continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus continuatus*, CSHB 33, E. Weber, Bonn 1838.
- Bryer, Anthony. "The Historian's *Digenes Akrites*." In *Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry*. Eds. Roderick Beaton and David Ricks. 93-102. Hampshire: Ashgate, 1993.
- Cahen, Claude, "Futuwwa," in *The Encyclopedia of Islam: New Edition*, ed. R. Lewis, Ch. Pellat, and J. Schacht, Leiden: Brill, 1965.
- Cheyne, Jean-Claude, "Bureaucracy and Aristocracies," in *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Elizabeth Jeffreys, with John Haldon and Robin Cormack, 518-26. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Constantine VII Porphyrogennetos, *De Ceremoniis*, ed. J. J. Reiske, *De ceremoniis aulae Byzantinae, Constantine VII Porphyrogenitus*, CSHB 9-11, E. Weber, Bonn 1829.
- Dadayan, Seta. *Islam and the Armenians: Paradigms of Medieval Interactions, vol. 1: The Arab Period in Armīnyah – Seventh to Eleventh Centuries*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ 2011.
- Efthymiadis, Stephanos, ed., *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, Vol. II: Genres and Context*, Ashgate, Burlington, VT 2014.
- Eustathios of Thessaloniki, *Commentarii ad Homeri Odysseam*, ed. G. Stallbaum, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam*, 2 vols, Olms, Hildesheim, 1970.
- Grégoire, Henri. "Études sur l'épopée byzantine," *Revue des Études Grecques* 46 (1933): 26-69.
- Grégoire, Henri. "Le tombeau et la date de Digénis Akritas." *Byzantion* 6, (1931): 481-508.
- Haldon, J.F. and Kennedy, H., "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands," in *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, ed. Michael Bonner. 141-78. Ashgate, Burlington, VT, 2004.
- Holmes, Catherine. "Byzantium's Eastern Frontier in the Tenth and Eleventh Centuries," in *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, ed. David Abulafia and Nora Berend, 83-104. Ashgate, Burlington, VT 2002.
- Huxley, G. L. "Antecedents and Context of *Digenes Akrites*." *Greek Roman and Byzantine Studies* 15 (1974): 317-38.

⁸⁶ Border and frontier studies have seen a strong growth in interest across the fields of history and literary studies. For a good introduction and description of the state of the field, see esp. Eric van der Vleuten and Torsten Feys, "Borders and Frontiers in Global and Transnational History Introduction," *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*, Vol. 14, No. 1, (2016), 29-34, esp. 31.

- Huxley, G.L. "Topics in Byzantine Historical Geography," *Proceedings of the Royal Irish Academy: Section C, Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, and Literature*, vol. 82C, (1982): 89-110.
- Jeffreys, Elizabeth, ed. and trans., *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Jouanno, Corinne. "Shared Spaces 1: Digenis Akritis, the Two-Blooded Border Lord," in C. Cupane and B. Krönung. eds., *Fictional Storytelling in Medieval Eastern Mediterranean and Beyond*, ed. C. Cupane and B. Krönung, Leiden: Brill, 2016, 260-84.
- Kayaalp, Pinar. "Frontier Warriors as Cultural Mediators: Shifting Identities of Byzantine and Turkish March Fighters as Elicited from Anatolian Epic Literature," *Mediaevistik* 25, (2012): 119-30.
- Kitapçı Bayrı, Buket. *Warriors, Martyrs, and Dervishes: Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th-15th Centuries)*, Leiden: Brill, 2020.
- Kommene, Anna. *Alexiad*, ed. D.R. Reinsch and A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias*, CFHB 40, Berlin and New York: W. de Gruyter, 2001.
- Leidholm, Nathan. *Elite Byzantine Kinship, c. 950-1204: Blood, Reputation, and the Genos*, Leeds: Arc Humanities Press 2019.
- Lemerle, Paul. "L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques," *Travaux et Mémoires* 5, (1973): 1-145.
- Magdalino, Paul. "Honour among Romaioi: the Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos," *Byzantine and Modern Greek Studies* 13, (1989): 183-218.
- Oikonomidès, Nicolas. "L'épopée de Digenis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles," *Travaux et Mémoires* 7, (1979): 374-97.
- Ott, Claudia. "Shared Spaces: 2 Cross-border Warriors in the Arabian Folk Epic," in *Fictional Story-telling in the Eastern Mediterranean and Beyond*, ed. Caroline Cupane and Bettina Krönung, Leiden: Brill 2016, 285-310.
- Polemis, Demetrios I. *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*. London: Athlone Press 1968.
- Sophocles, E. A. "A Glossary of Later and Byzantine Greek," *Memoirs of the American Academy of Arts and Sciences: New Series*, vol. 7, 1860, 1-624.
- Vleuten, Eric van der and Torsten Feys. "Borders and Frontiers in Global and Transnational History Introduction," *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine* 14, no. 1 (2016): 29-34.

GERİ ÇEKİLDİ: Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirmesi ve Türk Askerinin Konumu

Geri Çekme Makalesi Geri Çekme Beyanı

“Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirmesi ve Türk Askerinin Konumu” başlıklı makale History Studies 11. Cilt 2. Sayıda 2019 yılında yayınlanmıştır. Bir okuyucu, yayımlandıktan beş yıl sonra makalenin aynı yazar tarafından 2001 yılında Askeri Tarih Seminerinde sunulan ve Genelkurmay Basımevi tarafından basılan bir bildirinin aynısı olduğu bildirilmiştir. Dergi editörlüğü, iddia sahibinden kanıtları talep etmiş ve “mükerrer yayın” iddiasının doğru olduğu görülmüştür. Bu sebeple, *History Studies Yayın Etiği ve Yayında Suiistimal Beyanı* ve derginin tabii olduğu uluslararası yayıncılık ilkeleri (COPE)* gereği makale dergi editörlüğü tarafından geri çekilmiş/kaldırılmıştır. Yayıncı ve editörler, bu durumdan dolayı içtenlikle özür diler.

RETRACTED: An Assessment of the Activities of German Officers Served in Turkey During the First World War and the Position of Turkish Soldiers

Retracted Article

Retraction Declaration

The article titled “An Assessment of the Activities of German Officers Served in Turkey During the First World War and the Position of Turkish Soldiers” was published in History Studies Volume 11, Issue 2 in 2019. Five years after publication, a reader reported that the article was a “reproduction” of a paper presented by the same author at the Military History Seminar in 2001 and published by the Genelkurmay Basımevi (General Staff Press). The journal editors requested evidence from the claimant and the allegation of “duplicate publication” was found to be true. For this reason, the article has been retracted by the journal editorial board in accordance with the *History Studies Ethical Principles and Publication Policy* and the international publishing principles (COPE)* to which the journal is subject. The publisher and editors sincerely apologize for this situation.

İlgili Yayının Künyesi / Imprint of the related publication:

Aktaş, H. “I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirilmesi ve Türk Askerinin Konumu”. *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II, (Sunulmayan Bildiriler) 1763-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ordu ve Toplum (25-27 Ekim 1999 – İstanbul)*, 413-428. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı, Genelkurmay Basım Evi, 2001.

Geri Çekilen Makalenin Künyesi / Retracted Article Imprint:

Aktaş, H. “Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirmesi ve Türk Askerinin Konumu”. *History Studies* 11 no. 2 (2019): 469-482.

* COPE Council. COPE Guidelines: Retraction Guidelines. November 2019 <https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.4>

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, April 2019

DOI Number 10.9737/hist.2019.726

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 09.01.2019 Kabul Tarihi: 16.02.2019

Atıf Künyesi: Hayati Aktaş, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirmesi ve Türk Askerinin Konumu", *History Studies*, 11/2, Nisan 2019, s. 469-482

Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirmesi ve Türk Askerinin Konumu

An Assessment of the Activities of German Officers Served in Turkey During the First World War and the Position of Turkish Soldiers

Prof. Dr. Hayati AKTAŞ
ORCID No: 0000-0001-8777-8596
Akdeniz Üniversitesi, Antalya

Volume 11
Issue 2
A tribute to
Prof. Dr.
Mehmet Ali
ÜNAL
April
2019

Öz: Özellikle Balkan Savaşları'nda alınan yenilgiler sonrasında Alman askeri, siyasi ve ekonomik nüfuzuna açık hale gelen Osmanlı Devleti, ordusunun tekrardan güçlenmesi ve hazır hale gelmesi için Alman askeri uzmanlarını ülkeye davet etmiştir. Başlangıçta bu uzmanların faydaları başkent ve çevresinde görülmekle beraber ordunun geri kalanı için aynı durumdan söz edilemezdi. İlerleyen süreçte ise Alman uzmanlar ile Türk subayları arasındaki uyumsuzluk su yüzüne çıkmaya başlamıştı. I. Dünya Savaşı'na giden süreçte Alman askerleri uzmanlarının Osmanlı Devleti'ni kendi yanlarında savaşa sürüklemek için sergiledikleri baskıcı tutumları ile birlikte savaşa Almanya tarafında katıldıktan sonra Osmanlı Devleti'nin Alman askeri planlarındaki yeri dikkat çekici unsurlardır. Bu planlar dahilinde Almanya tarafından Osmanlı Devleti'ne biçilen rol Türk sınırlarında mümkün olduğu kadar İngiliz ve Rus kuvvetlerinin oyalanması, batı cephesinde Almanya ve Avusturya'nın yükünü bir ölçüde rahatlatılması olmuştur. Bu bağlamda Kafkas Cephesi, Kanal Cephesi ve Mısır Seferi ve Irak Cephesi ve İran Seferi hareketlerinin hayata geçirilmesinin altında yatan Alman menfaatleri doğrultusunda incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Alman askeri uzmanları, Kafkas Cephesi, Kanal Cephesi ve Mısır Seferi, Irak Cephesi ve İran Seferi

Abstract: Especially after the defeats sustained in the Balkan Wars, the Ottoman State, which became open to German military, political, and economic influence, invited the German military experts to re-establish and to train the Ottoman State army. Initially, the benefits of these experts were seen in the capital and its surrounding area, but the same could not be said for the rest of the army. In the following process, the discrepancy between the German experts and the Turkish officers began to emerge. In the process leading to World War I, the repressive attitudes of the German experts on the Ottoman Empire to drag it into war on their side and the role casted for the Ottoman Empire in the German military plans after the declaration of war are remarkable issues. The role of the Ottoman Empire within the scope of these plans was to occupy the British and Russian forces on the Turkish borders as much as possible, and the relieving of the burden of Germany and Austria on the western front. In this context, the Caucasus Front, the Senussi Campaign, and the Mesopotamian campaign were examined in line with the German interests that underlie their implementation.

Keywords: World War I, German military experts, Caucasus Front, The Senussi Campaign, The Mesopotamian campaign

1912-1913 Balkan Savaşları'nda büyük bir yenilgiye uğrayan Osmanlı ordusunun hiç de iç açıcı olmayan görüntüsü, reorganizasyon adına yapılan çalışmaların başarısızlığının en açık delilidir.¹ XIX. yüzyıldan itibaren hızla Almanlaşan Osmanlı, gerçekte Prusya askerî tekniğini tam anlamıyla benimseyip uygulamak yerine sistemi yüzeyde taklit etmiştir.²

Osmanlı Hükümeti, bütün bu gerçeklere ve acı Balkan Harbi yenilgisine rağmen, Osmanlı ordusunun yenileşme çalışmalarını yürütecek yeni Alman askerî heyetlerinin Türkiye'ye gönderilmesi için girişimlerde bulunmuştur.

Alman askerî heyetlerinin çalışmaları ve orduya kazandırdıkları hakkında ciddi şüphekin doğduğu bir ortamda, böyle girişimlerin yapılması, Almanya açısından sevindirci olmuştur. Üstelik Sadrazam Mahmut Şevket Paşanın Alman büyük elçisine "Ordunun islahı hususunda ümitlerim muhakkak Almanya'dadır." şeklinde sarf ettiği sözlerden yeni heyeti çok geniş yetkilerle donatacağı anlaşılmaktadır.³

Nitekim sadrazam suikaste kurban gitmesinden kısa bir süre önce Alman büyük elçisine "Sizin ülkeniz Osmanlı Devleti'nin yeniden biçimlenmesinde özel bir rol oynamak zorundadır." demiş ve ordunun ancak "bir Alman generalinin diktatörce kontrolü altında" modernleşebileceğini ifade etmişti.⁴

Türk Hükümetinin 22 Mayıs 1913 tarihli resmî müracaatından sonra Kayzer II. Wilhelm, yeniden Alman reformcu subaylar göndermeden önce İngiltere kralı ve Rus çarına durumu anlatmış ve onaylarını almıştır.⁵

Böylece II. Wilhelm, Türkiye'ye gönderilecek askerî heyetin başkanlığına, Kassel'deki 22'nci Tümen Komutanı Liman Von Sanders'i tayin etmiştir.⁶

Liman Von Sanders ve askerî heyet hakkında 27 Ekim 1913'te bir mukavele yapılmış ve çok geniş yetkilerle donatılmışlardır.⁷

Türkçe bilmeyen, Türkiye ve Türkler hakkında hiçbir bilgiye sahip olmayan bir kimsenin, böyle hassas ve diplomatik bir görev için Alman imparatoru tarafından seçilmesi ilgi çekicidir. Daha da ilginç olanı, Osmanlı Devleti'nin, kendi ülkesinde sevilmeyen, güvenilir ve başarılı bir komutan olarak görülmesi için kolordu komutanlığı görevi dahi verilmeyen bir subayı İstanbul'daki İnci Kolordu komutanlığı ve Askerî Şûra üyeliği görevine atamasıdır.⁸

İşte Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde başlayan bu Alman nüfuzu, savaş yılları içerisinde giderek artarak doruk noktasına çıkmıştır. Kayzer II. Wilhelm, kendi imparatorluğunun Türk topraklarındaki öneminin hâlâ birinci plânda olduğuna inanıyor ve bunu bu şekilde sürdürmekte kararlı bulunuyordu. Aralık, 1913'te, General Liman'ın yeni askerî heyetindeki kırk subaya, "Türk ordusunun Ayanlaştırılması" konusunda engel tanımadan

¹ Joseph Pomiankowski; Osmanlı imparatorluğunun Çöküşü, Çev. Kemal Turhan, Kayhan Yayın Evi, İstanbul, 1990, s. 36.

² İlber Ortaylı; İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Ankara, Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1981, s. 73.

³ Yusuf Hikmet Bayur; Türk İnkılabı Tarihi, c.II, Ks.4, TTK Basım Evi, Ankara, 1983, s.277.

⁴ Alan Palmer; Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi, Çev.Belkıs Çorakçı Dışbudak, Sabah Yayınlan, İstanbul, 1994, s.244.

⁵ Bayur; s.284. Jehuda Wallach: Bir Askerî Yardımın Anatomisi. Çev. Fahri Çeliker, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1985. s.t 11.

⁶ Liman Von Sanders. Türkiye'de Beş Yıl. Çev.Şevki Yazman. Burçak Yayın Evi. İstanbul, 1968, s.13. Bayur; s.284.

⁷ Wallach; 115. Sanders; s. 15. Bayur; s.287.

⁸ Bayur; s.283. Wallach;s.121.

düzenli ve uyumlu bir biçimde çalışmalarını söylemiş ve Liman'ın harcama fonlarının yılda bir milyona kadar yükselebileceğini işaret etmişti.⁹

14 Aralık 1913'te İstanbul'a gelen Liman anılarında¹⁰ her ne kadar görevlerinin kesin olarak askerî olduğunu iddia ediyorsa da, Alman büyük elçisi Wangenheim'in Alman Dışişleri Başkanlığına gönderdiği telgraftaki düşünceleri ve İngiltere, Fransa ve Rusya'nın çok şiddetli tepkileri görevin siyasî yönünün daha ağırlıklı olduğunu göstermektedir.¹¹

Türkiye'ye gelen Alman subayları ve askerî heyetinin pek faydalı olduğu söylenemez. Her ne kadar Alman askerî heyeti dünya savaşı çıkıncaya kadar 6 ay içerisinde bazı başarılar göstermiş, genel olarak disiplin, teşkilât, teçhizat, atış ve eğitim konularında bazı ilerlemeler kaydedilmişse de bunlar esas itibarıyla, başkentte ve başkent yakınında bulunan birliklerle sınırlıydı.¹² Fakat aslında gerçek bu değildi. Ülkenin diğer bölgelerindeki birliklerin durumu içler acısıydı. Ordu, özlük haklarını aylardır alamıyor, askerinin iye ve ibadeti çok zor temin ediliyordu. Askerlerin üzerlerine giydirilecek üniforma ve ayakkabı dahi temin edilemiyordu. Araç-gereç, teçhizat, silâh, cephane, lojistik ikmal maddeleri, disiplin, atış, taim, eğitim gibi konular içler acısıydı.¹³

Üstelik Türk subay ve erleri bu kendilerini beğenmiş mağır, Türkleri küçümseyen Alman subaylardan hiç hoşlanmamaktaydılar. Türk kültürünü, Türk dilini, ordu geleneğini hiç bilmeyen, öğrenmek niyetinde de olmayan Alman subaylara karşı cephe almışlardı.¹⁴

Liman Von Sanders'in başkanlığını yaptığı askerî heyetin mevcudu, ilk dönemde 42 kişi kadar iken¹⁵ daha sonra gelenlerle birlikte bu miktar 70 kişiyi bulduğu görülmektedir. Bunların çoğunluğunu, yüzbaşı ve binbaşı rütbesindeki subaylar oluşturmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı başladığında her gün beşer onar Alman subayı ve eri İstanbul'a akın ediyordu.¹⁶ Savaşın sonunda 800 subay ile 12.000 kadar asker Cebelitarık üzerinde deniz yoluyla memleketlerine gönderilmişti. Bunlara Odesa ve Ukrayna üzerinden yurduna dönenler ile savaş sırasında çeşitli sebeplerle memleketine gönderilenler de dâhil edilirse Türkiye'de faaliyet gösteren Almanların sayısının 18 ilâ 20 bin civarında olduğu anlaşılır.¹⁷ Bunların içinde dış ülkelerde görevlendirilmeleri de görülmeyen kimseler de bulunmaktadır. Bu hatalı kullanım arzu edilmeyen neticelere sebep olmuş ve harp zayıflığının artmasına yol açmıştır.¹⁸

Nihayet Almanlar Birinci Dünya Savaşı süresince Türk ordusunu neredeyse tamamen ele geçirmişlerdi. Savaş döneminde Türk subaylarının rolü Alman subaylarına malzeme hazırlamak, onların istediklerini karşılamaktan ibaretti. Zira plânlama hep Almanlara bırakılmıştı.¹⁹

Kara deniz çatışması, Süveyş kanalına yapılan seferler, Sarıkamış taarruzu, Birinci Dünya Harbi süresince olanlar hep Alman Genelkurmayının emriyle, Almanların istek ve menfaatleri doğrultusunda gerçekleşmiştir.

⁹ Palmer; s. 245.

¹⁰ Sanders; s. 15.

¹¹ Bayur; s. 303.

¹² Wallach; s. 119. Bayur; s. 306.

¹³ Sanders; s. 23. Wallach; s. 120.

¹⁴ Ortaylı; s. 85.

¹⁵ Pomiankowski; s. 15. Sanders; s. 33.

¹⁶ Ahmet İzzet Paşa; Feryadım, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992, s. 164.

¹⁷ Pomiankowski; s. 52.

¹⁸ Sanders; s. 36.

¹⁹ Kâzım Karabekir; Birinci Cihan Harbi'ne Neden Girdik, c.1, Emre Yayınları, İstanbul, 1994, s. 76.

1. Karadeniz Çatışması-Birinci Dünya Savaşı'na Girişimizde ve Savaş Plânlarında Alman Subaylarının Rollerini

Almanlar iki harp gemisi Goeben ve Breslau'yu 10 Ağustos 1914'te Türkiye'ye gönderirken bu gemilerle Osmanlı Devleti'ni savaşa sokabilmek için, Rusya'ya karşı bir operasyon yapılabilir ümidiyle göndermişlerdi.²⁰ Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm ise daha gemilerin geldiği ilk günlerde bunların Karadeniz'e çıkıp, Rus donanmasını imha edeceklerini ifade ediyordu.²¹

Alman Genelkurmay Başkanı Moltke'den de Türkiye'nin harbe girmesi konusunda Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya 10 Ağustos 1914'te gelen mektupta özel olarak şunlar yer alıyor, Almanların savaşta Türklere verecekleri görevler belirlemeye başlıyordu; Osmanlı Devleti'nin görevi mümkün olduğu kadar çok İngiliz ve Rus kuvvetini sınırlarında bağlamak ve sıkı bir faaliyetle İslâm ihtilâlini gerçekleştirmek olmalıdır. Türkiye bunları yerine getirmek için ordularını Kafkasya ve Mısır'a sevk etmelidir.²²

Almanya'nın İstanbul Büyük Elçisi Wangenheim daha 4 Ağustos'tan itibaren hükümetinden aldığı direktifler neticesinde Osmanlı Hükümetini harbe girmesi için sıkıştırmaya başladı. Alman Askerî Heyeti Başkanı Liman Paşa da harbe bir an önce girilmezse Türkiye'yi terk edeceğini söyleyerek, tazyik ve tehdit dolu bir davranış sergiliyordu.²³

Alman İmparatoru Kayzer, Liman'ın Almanya'ya dönme isteğini reddetti. Almanya'nın Batı Avrupa'da hızlı bir zaferle savaşı kazanma umutları Eylül başlarındaki Birinci Marne Savaşı'yla sona ermişti; Berlin bundan sonra Türkiye'yi savaşa sokmak için baskılarını daha da artırmıştı.²⁴

Bu sırada Almanlar, Türkiye'nin harbe girmesini olumsuz yönde etkileyecek olan Marne yenilgisini İstanbul'dan gizlemeye çalışıyorlardı. Paris'in doğusunda hareket eden orduların başka bir çevirme ordusuna zaman kazandırmak için geçici olarak çekilmekte olduğunu öne sürüyor ve bunun önemli bir şey olmadığını ifade ediyorlardı.²⁵

Almanlar Morne yenilgilerini gizledikleri gibi üstelik batı cephesinde zaferin yakında gerçekleşeceğini, Türkiye acele edip harbe girmezse "son fırsatın kaybolmakta olduğunu" telkin ediyorlardı.²⁶

Enver Paşa, bu harpte Almanya'nın galip geleceğine inanıyordu. Almanya muzaffer olduktan sonra harbe girmenin bir faydası olmazdı. Zaferin semerelerinden faydalanmak için zaferin kazanılmasına yardım etmeli ve bu uğurda fedakârlık yapmalı idi. Yani harbe mümkün mertebe erken girmeliydi.²⁷

Nihayet 7 Ekim 1914'te Merkez Karargâh Kurmay Başkanı Bronsart Paşa Enver Paşa'ya Ruslara savaş açılması ve Rus donanmasının üzerine gidilmesi gibi konuları da içeren yedi maddelik bir rapor vermişti.²⁸

²⁰ Ulrich Trumpener; *Germany and Ottoman Empire, (1914-1918)*, Princeton University Press, Princeton, 1968, s.30-31.

²¹ Şevket Süreyya Aydemir; *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c.III. Remzi Kitap Evi. İstanbul, 1972, s. 68.

²² Ali Fuat Elden; *Paris'ten Tih Sahrasına*, Ankara, Ulus Basım Evi, 1949. s.25.

²³ Wallach; s. 144.

²⁴ Trumpener; s. 32.

²⁵ Elden; s.24.

²⁶ Sebahattin Selek; *İnönü'nün Hatıraları*, Burçak Yayınları, İstanbul, 1969, s.218.

²⁷ Elden; s.21.

²⁸ Kazım Karabekir; *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, c.II, Emre Yayınları, İstanbul, 1994, s.374-375.

Eylül ayından beri sürekli olarak Amiral Souchon'un Osmanlı donanmasıyla birlikte Karadeniz'e açılarak manevra yapmak talebiyle karşılaşan Enver Paşa, Bronsart'ın raporundaki teklifi kabul etmiş ve kabine üyesi arkadaşları ile kurmaylardan gizli olarak, kendi Kurmay Başkanı Bronsart Von Schellendorf'a Osmanlı imparatorluğu'nun savaş plânını hazırlatmıştır.²⁹ Enver Paşanın Bronsart Paşa ile beraber hazırladıkları ve Almanca olarak Bronsart'ın imzasıyla ve Alman şifresiyle Alman Generali Von Falkenhayn'a gönderilen ve bir gün sonra da tasvip edildiği bildirilen plânın birinci maddesine göre Karadeniz'deki Rus filosunun basılarak deniz üstünlüğünün kazanılması öne sürülmüş ve hareket zamanı Amiral Souchon'a bırakılmıştır.³⁰

Enver, 25 Ekim'de Amiral Souchon'a büyük filonun Karadeniz'de manevralar yapması ve müsait bir ortamda Rus filosuna saldırıya geçmesi şeklindeki emri, mühürlü olarak vermiş ve denize açıldıktan sonra gerektiğinde açmasını söylemişti.³¹

Bu gizli emirden iki gün sonra, 27 Ekim 1914'te Osmanlı donanması Karadeniz'de görünürde eğitim manevraları yapmak üzere boğaza açıldı. Gemilerin denizde olduğu esnada, Amiral Souchon kumandası altındaki Alman ve Türk subaylarına bir savaş görevi üstlendiklerini bildirdi.³² Böylece Souchon daha önce Enver'in söylemiş olduğu orijinal plândan ayrılarak, düşmanın kıyı tesislerine ani bir saldırı emrini veriyordu.

Souchon'un direktifleriyle 29 Ekim 1914'te Rus kıyılarında birkaç liman ve nokta bombalandı. Birçok Rus gemisi ya limanda ya da denizde tahrip edildi. Böylece bu gelişmelerden sonra savaş açılmış oldu.³³

Aslında daha önceleri 4 Ağustos 1914'te Alman Hariciye Nezaretinden Almanya'nın İstanbul elçisine çekilen bir telgrafta Almanların Türkiye'nin Rusya'ya savaş ilân etmesi isteniyor ve şunlar ifade ediliyordu: "Büyük Britanya bugün yarın bize harp ilân edecektir. Bu gibi bir İngiliz hareketinin tesiriyle Babırahman'ın en son dakikada kaçmasının önüne geçilmesi için Türkiye'nin, eğer mümkünse henüz bugün Rusya'ya harp ilân etmesi pek büyük bir ehemmiyetli haiz bulunmaktadır."³⁴

Bütün bu gelişmelere tepki gösteren Sadrazam Sait Halim 30 Ekim günü istifa etti. Onunla birlikte dört kabine üyesi daha istifa etmişti. İstifa edenler arasında Maliye Nazırı Cavit Bey de bulunuyordu.³⁵ Böyle kritik bir dönemde, Türkiye'nin bir hükümet buhranına tahammülü olmadığı yolundaki telkîlerle Enver, Talat ve Cemal tarafından ikna edilen Sait Halim Paşaya istifası geri aldırıldı.³⁶

Nitekim, Souchon'un Rusya Karadeniz kıyısındaki kışkırtıcı saldırısından sonra 2 Kasım 1914'te, Çar yönetimi Osmanlı İmparatorluğu'na resmen savaş ilân etti.³⁷ Rusya'nın 2 Kasımda savaş ilânından sonra, 5 Kasımda İngiltere ve Fransa da savaş ilân ettiler ve İngiltere Kıbrıs'

²⁹ Bayur, s.214-215. Sabis; s.78.

³⁰ Cemal Akbay; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, c.I, Genelkurmay ATAŞE Yayınları, Ankara, 1991, s.208-209. Sabis, s.78-79.

³¹ Trumpener; s.49.

³² a.g.e ; s.53-54.

³³ İsmet Görgülü: On Yıllık Harbin Kadrosu. (1911-1922. Balkan. Birinci Dünya ve istiklâl Harbi.) TTK Yayınları, Ankara, 1993.

³⁴ Ernst Jackh; Yükselen Hilâl-Bir Millet'in Yeniden Doğuşu. Çev. Perihan Kuturman. Temel Yayınlar, İstanbul, 1999, s.49.

³⁵ Ali Fuat Türkgeldi: Görüp işittiklerim, 4.Baskı, TTK Basım Evi, Ankara, 1987, s.117

³⁶ Trumpener: s.80. Sabis; c.II, s. 109. Karabekir; s 372.

³⁷ Haluk Ülman: Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş. AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No.355, Ankara, 1973, s.224. Trumpener: s.63.

ilhak etti. 11 Kasımda Osmanlı Devleti İtilâf devletlerine savaş, 23 Kasımda da cihadi ekber ilân etti.³⁸

2. Birinci Dünya Harbi'nde Cephele, Alman Subaylarının Faaliyetleri ve Türk Askeri

Türkiye'deki Alman misyonu ve Birinci Dünya Harbi'nde Türkiye'de görevli Alman generalleri ile ilgili tespit ve değerlendirmeleri Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşanın amcası olan Halil Kut Paşanın hatıralarından ibretle okuyalım: “Bağdat dâim elimizdeyken ve Goltz Paşanın bu cepheye geldiği sıralarda Bağdat'a gelip yerleşen kabalık bir Alman heyetinin faaliyetlerinden daima zarar gördük. Mevcudu 40 kişiyi aşan ve adına Alman misyonu denilen bu heyetin ne olduğunu, ne yaptığını ve ne yapmak istediğini bir türlü anlayamadık. Hepsi de ne idiği belirsiz insanlar hissi veriyordu. Ama yanlarında da sayısız altın getirmişlerdi ve bunu diledikleri gibi sarf ediyorlardı. Güya İran'da, güya şurada burada birtakım plânlar üzerinde çalışıyorlardı. İran'ın her önüne gelen satılmış ve yalnız para düşünen ahlâksız önderlerini altına boğuyorlardı. Gözleri İran, Afganistan, Hindistan üzerindeydi. Bizim İran ortamlarına kadar sürülüp sonunda Irak'ı kaybetmemize sebep olan maceraların altında da bunların telkinleri ve umumi karargâhı yanlış kararlara sevk edileri vardı. Görünüşe göre onlar hep harbin bir gün biteceğini, bizim cephemizin muzaffer olacağını ve İran ile Türkiye'nin olduğu gibi ellerine düşüp, Orta Doğu'da diledikleri gibi oynayacaklarını zannediyorlardı. Bu maceralı görüşlerden biz daima zarar gördük.”³⁹

Kısacası, Osmanlı Devleti 1914 Kasımında aslında kazanmasına belki de imkân bulunmayan bir savaşa katılıyordu. Gerçekten, bir kere Osmanlı Devleti'nin malî durumu ile ekonomik alt yapısı böylesine uzun ve geniş bir savaşı sürdürebilecek güçte değildi.⁴⁰

Osmanlı Devleti bütün bu eksiklikleri kendi başına giderecek güçte olmadığı için Almanya'ya dayanmaktan başka çare bulamıyordu. Savaş araç ve gereçlerini devamlı olarak Almanya'dan sağladı. Özellikle komuta düzeyindeki subay eksiklikleri de Almanlarla kapatılmak istendi. Almanya'ya bu derecede büyük bir bağımlılık neticede millî bir savaş plânı hazırlanıp uygulanmasını da engelledi.⁴¹ Almanların ise Türklere bu harpte tevdi ettikleri ana görev Türk sınırlarında mümkün olduğu kadar İngiltere ve Rusya'ya ait kuvvetleri oyalamak, batı cephesinde Almanya ve Avusturya'nın yükünü bir ölçüde rahatlatmaktı. Bu nedenle Almanlar aslında Türkiye'yi “ikinci derecede bir cephe” olarak görüyorlar. Mareşal Goltz'un söylediği şekliyle Türk ordusundan taarruza yönelik bir vazife beklemiyorlardı.⁴²

Neticede Türklere ya tek başlarına ya da Alman ve Avusturya-Macar birliklerinin desteğiyle bir müzineden fazla yaygın dağıtık cephelede savaştılar.⁴³

2.1. Kafkas Cephesi

29 Ekim 1914 sabahı vuku bulan Karadeniz olaylarından sonra beklenen Rus taarruzu 1 Kasım 1914 günü sabahından itibaren Türk sınırlarını aşarak Sarıkamış-Köprükoy derfultusunda başlamıştı. Böylece Birinci Dünya Harbi'nde ilk çatışma Ruslarla Kafkasya Cephesi'nde oldu.⁴⁴ Ruslar Osmanlı 3'ncü Ordusunun cephesinde hudut müfrezelerine karşı

³⁸ Sina Akşin; Jön Türkler ve ititah ve Terakki. Gerçek Yayın Evi. İstanbul, 1980, s. 287.

³⁹ Aydemir; c.III, s.202.

⁴⁰ Ülman; s. 224.

⁴¹ a.g.e.; s.225.

⁴² Salih Mayakuşu; Golç Paşa'nın Hatıratı. İstanbul. Askeri Matbaa. 1932, s.8.

⁴³ Trumpener; s. 63

⁴⁴ Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi Birinci Dünya Harbi idâri Faaliyetler ve Lojistik; c.X. Genelkurmay A TASE Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basım Evi," 1985. &156.

taarruza geçmişlerdi. Bunun üzerine Doğu Beyazıt, Pasinler, Kötek, Norman taraflarında çarpışmalar başlamıştı, iki ülkenin orduları, 3-12 Kasım'da Köprüköy'de vuruştular, ancak taraflar bir netice alamadılar.⁴⁵

Almanlar ise kendi üzerine düşen yükün azaltılması için Türk ordusunun Ruslar üzerine yönelmesini ısrarla istiyordu. Almanya'nın İstanbul'daki Büyük Elçisi 'angenheim'da bu sırada boş durmuyor. Kafkasya seferinin yapılabilmesi için durmadan tahriklerde bulunuyordu. Hatta bu sefer için şartların uygun olmadığını öne süren General Sanders'in geri çağırılması gerektiğini öne süren Almanlar bu seferin yapılabilmesi için her çareye başvuruyorlardı.⁴⁶

Türk tarafında ise 3'ncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa da kış mevsiminin elverişsiz şartlarını öne sürerek, seferin ertelenmesi yolundaki görüşlerini Enver'e iletiyordu.⁴⁷ Ancak hem Hasan İzzet Paşa'nın hem de Lirnan'ın Kuzeydoğu Anadolu dağlarında bir kış seferberliğinin son derece zor ve riskli olacağı yönündeki ikazlarına aldırmazca Enver ve onun Alman Personel Şefi General Bronsart 6 Aralık 1914'te İstanbul'dan Kafkasya Cephesi'ne hareket etti.⁴⁸

Güney Kafkasya ve Kuzey İran'a girip Rusların arkasını çevirmek için kararlı olan ve uyarıları dikkate almayan Enver Paşa, 20 Aralık 1914'te 150.000 kişilik bir Türk kuvvetine Sarıkamış-Ümraniye istikametine taarruz emri verdi. Bu cephede Rusya'nın da 160.000 kişilik bir kuvveti bulunuyordu. Bu taarruz 22 Aralık 1914'ten 18 Ocak 1915'e kadar devam ettiyse de yüksek dağlar, yolsuzluk, soğuk, açlık ve tifüs sebebiyle Türk kuvvetleri 90 bin kişilik bir kayıp vermesine rağmen, Rus cephesinin arkasına düşemedi ve plân da gerçekleşmedi.⁴⁹

Türk ordusu, düşmana değil kışa yenilmiş, Almanların kendi menfaatleri uğruna, sürekli tahriklerinin neticesinde yenilgiye uğramıştı. Almanların görüşüne göre Ruslar Erzurum müstahkem mevkiini zorlamak için buraya büyük kuvvetler sevk etmek zorunda kalacaklardı. Ancak bu arada Türk toprakları çiğnenmiş, binlerce Türk insanı yersiz, yurtsuz kalacakmış, Almanların pek de umurunda değildi.⁵⁰

Ali İhsan Sabis de hatıralarında Kafkas Cephesi'ndeki durumu şöyle değerlendirir: "Biz acele harbe girmek ile yalnız Almanya'dan borç para almak meselesini tahakkuk ettirebilmiştik. Diğer taraftan Almanya, henüz, kapitülasyonların kaldırılmasını bile kabul etmemişti. Şimdi İstanbul civarında tutulan kuvvetlerimizin bir kısmını denizden nakledip Batum civarına çıkarmayı ve bunların 3'ncü Ordu ile birlikte Ruslara taarruz etmelerini ileri sürmeye ve başkumandan vekili (Enver) üzerinde bu yolda tesirler icrasına başlamışlardı. Fakat Karadeniz'de üstünlük kuvvetli olarak temin edilmedikçe ve menzil hizmetleri ıslah olunmadıkça bu nevi hareketlerin çılgınca ve neticesi felâkete varacak teşebbüslerden ibaret kalacağını düşünmüyorlardı."⁵¹

Böylece bu durumda ortaya çıkan gerçek şudur: Aslında Avrupa'da harp başlar başlamaz Enver Paşa'nın çevresinde, Almanlardan gelen yoğun bir baskı başlamıştır. Neticede de Enver yapılan uyarılara aldırmadan Kafkasya seferinin yapılmasına kalkışmıştır. Ancak şurası da muhakkak ki, Türkiye'nin bu sırada böyle bir sefer düzenlemesine ne bir zorunluluk ne de

⁴⁵ Sâbis; c.II, s.133.

⁴⁶ Wallach; s.157-158.

⁴⁷ I.Hami Danişment: Osmanlı Tarini Kronolojisi, c.4, Türkiye Yayın Evi, İstanbul, 1972, s.922. Aydemir; c. III, s. 120

⁴⁸ Trumpener; s. 76. Pomiankowski- s. 94

⁴⁹ Fahir Armaoğlu; 20.Yüzyıl Siyasi Tarih, c.I, Ankara, 1992, s.112.

⁵⁰ Selahattin Güngör; Kumandanlarımızın Harb Hatıraları, Kanaat Kitap Evi, İstanbul, 1937, s.62.

⁵¹ Sâbis; s.202-203.

dışardan gelen bir tehdit vardı. Buna rağmen 90.000 kişilik Osmanlı ordusunun 80 bini düşmana ve korkunç kış şartlarına kırdırılmıştır.⁵²

Kafkas Cephesi'ndeki Sarıkamış felâketinden sonra Ruslar 3'ncü Ordunun zayıf kuvvetlerini geri atarak ilerlemeye başlamışlardı. Ayrıca iki tümenlerini ve iki tugayı Odesa civarında teşkile başladıkları 7'nci Ordu emrine sevk etmişlerdi.⁵³ İşte bu oluşum içerisinde çok sarsılmış olan üçüncü Türk Ordusu, Rusların Nisan 1915'te başlattığı taarruzlara dayanamıyordu. Kafkasya Cephesi'nin bu zayıflığından faydalanan Ruslar, 11-16 Mayıs 1915'te Malazgirt ve Van'ı işgal ettiler. 11 Şubat'ta Erzurum'u, 1 Eylül'e kadar Trabzon, Erzincan ve Muş'u aldılar. Böylece Doğu Cephesi'ndeki Türk-Alman plânı başarısızlıkla neticelendi.⁵⁴

2.2. Kanal Cephesi ve Mısır Seferi

Alman Genelkurmay Başkanı Orgeneral Moltke daha 10 Ağustos 1914'te Enver Paşaya gönderdiği bir yazıda; "Mümkün olduğu kadar çok Rus ve İngiliz kuvvetlerinin bağlanmasını, İslâm ihtilâlinin gerçekleştirilmesi için mümkün olduğu kadar kısa sürede Kafkasya ve Mısır'a karşı harekete geçilmesini"⁵⁵ istiyordu. Başkumandan vekili ve hâbiye nazırı olan Enver Paşa Almanlara hayrandı. O, savaşın batı cephesinde kazanılacağına inanıyordu. Bu nedenle Rusya'ya ve Mısır'a taarruz ederek yararlı olacağımızı düşünüyordu.

Alman Genel Karargâhı da zaten, Türk ordusunun savaşa iştiraki hâlinde ilk seferin ya Odesa'ya ya da Süveyş kanalına düzenlenmesini düşünüyordu. Bu amaçla Askerî Misyon Şefi Liman Paşaya Moltke tarafından gönderilen bir telgrafta Türkiye'nin bu seferler için tahrik edilmesi ve sıkıştırılması ifade ediliyordu.⁵⁶ Liman Paşa ise Alman Genel Karargâhı ile aynı görüşü paylaşmıyor ve ilk seferin Odesa'ya yapılması gerektiğini öne sürüyordu.⁵⁷

Ali İhsan Sâbis de hatıralarında Liman'ın Süveyş kanalına taarruz icrasının uygun olmadığını iddia ederken çok haklı olduğunu Odesa civarına asker ihracı teklifinde ise Liman'ın haksız olduğu ifade eder.⁵⁸

Sabis'in bu husustaki değerlendirmeleri ise şöyledir: "Liman Paşanın Odesa taraflarına asker ihracı hakkındaki teklifi ve bu mütalâaları bu adamın düşman sahiline asker ihracı hakkında hiçbir fikri ve malûması olmadığını göstermektedir. Müşir Liman Paşa bu kadar vukuksuz ve hiçbir esasıyla tâbi tutulmamış bayağı bir teklifi nasıl yapabildi? Kendisi bahriyelilerin dahi Mısır seferine iltizam ettiklerini söylüyor ve buna taacüp ediyor. Bu işteki nükteyi, espriyi Liman Paşa kavrayamamıştı."⁵⁹

Dolayısıyla Liman'ın teklifi reddedildi. Almanlar bu defa, İngilizlerin Hindistan'dan getirmekte oldukları asker ve levazımâtın engellenmesi için Süveyş kanalına sefer yapılmasına teklif ettiler. Almanlara göre eğer Mısır İngilizlerden alınırsa Çanakkale'ye karşı bir hareket yapılması önlenmiş olacaktı. Bu suretle Mısır'da kazanılacak bir zafer cihat ruhunu harekete geçirecek ve Mısır da Türkiye'ye katılacaktı.⁶⁰

⁵² Lütü Simavi; Osmanlı Sarayının Son Günleri, Hürriyet Yayınları, İstanbul, s.344.

⁵³ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: c X. Gnkur. ATAŞE Yayınları, Ankara. 1985.

⁵⁴ Armaoğlu; s. 112.

⁵⁵ Von Kress Kressenstein; Türklerle Beraber Süveyş Kanalı'na, Çev. Mazhar Besim Özalpaslan, İstanbul, Askerî Matbaa, 1948, s. 13.

⁵⁶ Wallach; s. 143-144.

⁵⁷ Sanders; s.41.

⁵⁸ Sâbis; c.II, s.270.

⁵⁹ a.g.e.; s.256.

⁶⁰ a.g.e.; s.257.

Plâna göre kanal hareketlerine 8'nci Kolordu, Suriye'nin savunmasına da 12'nci Kolordu ile seyyar Jandarma birlikleri katılıyordu. İzmir'den 10'ncü Tekirdağ'dan 8'nci Tümen getirilmiş ve Hicaz'daki 22'nci Tümenin büyük bir kısmından yararlanılarak cephe kuvvetlendirilmişti.⁶¹ Mısır'a seferi gerçekleştirecek olan 8'nci Kolordunun komutanlığına Mersinli Cemal Paşa, kurmay başkanlığına ise Alman askerî heyetin subaylarından Kress Kressenstein tayin edildi.⁶²

Kressenstein bölgeye gelir gelmez yaptırmış olduğu ilk incelemeler ve keşifler neticesinde bu seferin başarısız olacağı şeklinde bir düşünce içersindeydi.⁶³ Fakat bütün bu gelişmelere rağmen bu seferin niçin yapılması gerektiğini hatıralarında şöyle dile getirir: “Buna rağmen eğer ben, mühim mukavemetlere karşı teşebbüsün yapılmasını şiddetle kabul etmişsem, bunu şundan dolayı yapmıştık ki, Süveyş kanalı gibi hasmımız için hayati ehemmiyeti olan bir deniz hâkimiyet yolunun yalnız tehdit edilmesini bile kendi davamız için önemli görüyordum. Ve Türklerin ittifak muahedesine sadakatlerinin ancak onlarla İngilizler arasında kan dökülecek olursa garanti edilmiş olacağı kanatını besliyordum.”⁶⁴

Bütün bu gelişmelere bakıldığında kaybetme ihtimali daha en baştan bu derece belli olan Mısır seferi, 18 Ocak 1915'te Sina çölünde başladı. Cemal Paşa, 1915 Şubat ayında kanalı geçmek için iki defa teşebbüste bulundu, ancak başarılı olamadı.⁶⁵ Kanalın iki tarafı İngiliz birlikleri tarafından tutulmuş ve tahkim edilmiş durumdaydı. Alman çıkarları uğruna Türk insanı bile İngilizlere karşı ateşe atılıyordu.

Cemal Paşa Mart 1916'da kanala ikinci bir sefer teklifinde bulundu. Fakat bu defa da başarısız olundu. Sina ve Filistin cephelerinde Türk ordusu tarafından yapılmak istenen ikinci kanal taarruzundan maksat, Süveyş kanalının doğu kıyılarını elde tutarak topçu ateşleriyle kanaldan yapılacak geçişlere engel olmaktı. Ancak cephe, erzak ve su ikmalindeki güçlükler yüzünden başarı elde edilemedi.⁶⁶

Sadece Almanları tatmin etmek ve havaî başarılar uğruna Süveyş kanalına düzenlenen birinci ve ikinci kanal seferlerinde hep Türk insanı telef edilmiştir. Falih Rıfkı Atay, hatıralarını yazdığı “Zeytinadağı” eserinde şu açıklamaları yapar: “Yüzmek bilmeyen bir kıt'a tulum takılarak kanala atıldı. Bizim kenardan dizlerine kadar silâhlı olarak suya giren bu Anadolu çocukları öbür kenara esir olarak çıktılar. İngilizler bu askerleri soyup güneşte kuruttuktan sonra, halife ve imparatoru teyzif için Kahire sokaklarında çıplak dolaştırdılar. Bizim aramızda kanalı geçerek yerli halkı ayaklandırıp Mısır'ı alacağımıza inananlar vardı. Bu kadar saf olmayan Almanların Türk ordusuna verdiği kanal vazifesi ise daha basittir. Arasına birkaç bin Türk feda ederek ve ikide bir kanalı zorlayarak, Mısır'da mümkün olduğu kadar İngiliz ordusu tutturmak! Mısır'da duran her İngiliz, Alman ordusunun karşısında azalmış bir fert demektir. İngiliz raporu diyor ki: Bu vak'a üzerine muhafız kuvvet otuz bine çıkarılmıştır. Demek, kanalda Almanlar muvaffak olmuşlardır. Fakat Cemal Paşanın yanında bulunan Von Kress Bey bu kadarla doymamıştı. O:

- Bir defa buraya gelen kuvvetin vazifesi geri dönmek değil, ölmek, diyordu.

Cemal Paşa kumandan ve kurmaylarına sordu:

- Muvaffak olmak mümkün müdür, değil midir?

⁶¹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi; İdari Faaliyetler ve Lojistik, c.X, s. 198.

⁶² Elden; s.26. Wallach; s. 176

⁶³ Wallach; s. 175.

⁶⁴ Kressenstein; s.20.

⁶⁵ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi; c.X, s.314.

⁶⁶ a.g.e : s.315.

Hepsi Hayır, cevabını verdiler.

Ordu Kumandanı Von Kress'in ısrarlarına rağmen hemen ricat kararını verdi. Bu karar on beş bine yakın Türk çocuğunun canını kurtarmıştır.⁶⁷

2.3. Irak Cephesi ve İran Seferi

5 Kasım 1914'te İngilizler, Osmanlı Devleti'ne harp ilân edince İngilizler ile ilk savaş 6 Kasım'da Irak'ta başladı. İngiltere 1914 Kasımında Hindistan'dan getirdiği kuvvetleri Basra'ya çıkardı ve kuzeyde ilerledi.⁶⁸ Savunma savaşları vererek geri çekilmeye başlayan Türk birlikleri, 22 Kasım 1914'te Basra'yı, 9 Aralık'ta Fırat ve Dicle nehirleri kavşağındaki Korna ilçesini İngilizlere terk ettiler.⁶⁹ İşte tam bu sırada Irak'taki 6'ncı Ordunun komutanlığına eski Alman Askerî Heyet Başkanı Von Der Goltz Paşa atandı. İran'ı İngiltere ve Rusya'ya karşı ayaklandırmakla görevlendirilmiş olan 72 yaşındaki ihtiyar General Goltz kendi günlük hatırat defterinde şöyle yazmıştı: "Vatanın benden ısrar ile esirgediğini, sonunda bana yabancı diyarı verdi. Bunun için o diyarda ebediyen minnettar kalacağım."⁷⁰

Ancak çok geçmeden hastalanan ve lekeli humma olan Goltz, 19 Nisan 1916'da 73 yaşında iken ölünce⁷¹ Almanlar bu orduya yeniden bir Alman general atanmasını istiyorlardı. Neticede 22 Nisan 1916'da Alman Başkomutanlık Siyasî Daire Başkanlığından İstanbul'daki Alman askerî temsilcisi General Lossow'a gelen telgrafta Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın İran ve Mezopotamya'daki çok büyük Alman çıkarları karşısında 6'ncı Ordu Komutanlığının Türklerin eline geçmesinin çok aleyhine olacağı şeklinde görüşler öne sürüyor, Türk Başkomutanlığından Liman Paşanın atanması isteniyordu. Enver Paşa bu isteğe karşı çıkarak bu göreve amcası Halil Paşayı atadı.⁷²

Bu arada Irak Cephesi'nde İngilizler kuvvetlerini takviye ederlerken Türkler de kuvvetlerini arttıracakları yerde Hindistan macerasından vazgeçmeyen Almanlar ve Enver Paşa, Irak'tan 13'ncü Kolorduyu alarak "İran seferi"ne gönderdiler. Irak'ta İngilizlerin 160 bin kişilik kuvvetine karşılık Türklerin 17 bin kişilik kuvveti kalmıştı, İngilizler, 18'nci Türk Kolordusuna 14 Aralık 1916 günü saldırdılar. 1917 yılı baharında Bağdat düştü. Hiçbir askerî maksat olmaksızın Kutülaman'ın düşmesinden sonra İran içersine gönderilen 13'ncü Kolordu Bağdat müdafaasına yetişememişti.⁷³

Diğer taraftan İran toprakları da Almanların faaliyet ve yayılış sahaları içerisine giriyordu. Neticede diğerlerinde olduğu gibi İran seferinde de Almanların kendi menfaatleri ve maceracı girişimleri ön planda geliyordu. Bu hususta Halit Kut Paşa hatıralarında şöyle yazmaktadır: "Mareşal Goltz Bağdat'a geldiği zaman maiyetinde İran işleri ile meşgul olmak üzere Alman subayı üniforması giymiş otuz kişi bulunuyordu. Bu kıymetsiz adamlar propagandacı olarak gelmişlerdi. Askerlik kıymetleri de yoktu. İran'da Alman nüfusunu kurmaya çalışıyorlardı. Almanların İran ve İran'ın işgaline verdikleri önem o kadar büyüktü ki 13'ncü Kolordunun her türlü paşe ve menzil masraflarını doğrudan üzerlerine almışlardı. Almanya'dan getirilen paşonlarla altın para İran'da her türlü mubayaa için kullanılıyordu. Askerî kıymetlerinin olmadığını söylediğim bu adamlar arasında bulunan subaylardan birisi de Paytak bozgununa

⁶⁷ Falih Rıfkı Atay: Zeytindağı, Bateş Yayınları, İstanbul, 1981, s. 105.

⁶⁸ Armaoğlu: s. 112.

⁶⁹ Birinci Dünya Harbi; Avrupa Cepheleleri, c.VII. Ks.3, Gnkur. Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayınları, Ankara, 1967, s.6. Edward Mead Earle; Bağdat Demiryolu Savaşı, Çev.Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, 1972, s.311.

⁷⁰ Pertev Demirhan; Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi, İstanbul, K.K.K. Askeri Basım Evi, 1953, s.33.

⁷¹ a.g.e.; s.35.

⁷² Wallach; s.191. Aydemir; c.III, s.203. Halil Paşa; Bitmeyen Savaş, Haz. Taylan Sorgun, İstanbul, 1972, s.206

⁷³ Ali Fuat Cebesoy; Birüssebi-Gazze Meydan Muharebeleri ve 230. Kolordu, İstanbul, Askeri Matbaa, 1938, s. 46.

sebepler olmaktadır. İran grubuna bu subayı bizzat Goltz Paşa tayin etmiş ve o da hem Türklerin hem Almanların savaşta yüzlerini kara çıkarmıştı.⁷⁴

Zaten İran prensleri ile derebeyleri, aşiret beyleri ve insan pazarında dolaşan binlerce İranlı düpedüz satılık ve kiralıktır. Kim isterse daha doğrusu kim parayı çok verirse onun emrine giriyorlardı.⁷⁵

Alman Ateşemiliteri Kont Konitz ve arkadaşları bol bol Alman altınları dağıtarak elde ettikleri taraftarları, aşiret reislerini, İsveç subaylarının idaresindeki İran jandarmaları vasıtasıyla İngiliz ve Ruslara karşı harekete geçirdiler.⁷⁶ Goltz Paşanın hatıralarında belirttiğine göre İran'daki bu faaliyetler için Alman misyonu ayda 2 milyon altın Alman markı harcıyordu.⁷⁷

Ayrıca İran'ın her tarafını doğrudan Alman Dışişleri Başkanlığı tarafından yönetilen "Alman Özel Askeri Heyeti" sardı. Çoğu maceracı olan bu heyetlerin hiçbir faydası görülmedi. Hatta bunlar Irak'ta bile Türklere ayakbağı oldular. Goltz Paşaya göre İran'da bazı İsveç subayları Almanlara yardım ettiler. Aşiretlerin ise hiçbirisine güvenilmezdi.⁷⁸

Böylece Almanların ve Türklerin İran üzerinden Hindistan'a Avrupa plânını uygulama girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Alman ve Türklerin çıkar çatışmalarına girmeleri, aynı amacı paylaşmaları, Almanların Türkleri aşağılamaları, büyük umutlar bağlanan bu projenin uygulanışını engelleyen ana sebepleri olmuştur.⁷⁹

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde gelişen savaş dönemi Türkiye'de faaliyette bulunan Liman Von Sanders heyeti Türk ordusunun emir ve komutasını eline almak gibi acayip bir tutum ve aşırı yetkilerle Türkiye'ye gelmiş, kilit noktalarına Alman subaylarını yerleştirmiş ve Alman harp sanayiine krediyle de ona yüklü siparişler sağlamıştır. Liman Von Sanders heyeti Türk ordusunun eğitimi ve geliştirilmesi için yaptığı bütün faaliyetleri gelecek bir harpte "insan deposu" kabul edilen Osmanlı ordusundan Almanya hesabına faydalanmak için yapılmıştır. Nitekim kısa süre sonra dünya harbi patlak vermiş ve Türk ordusu Sarıkamış'ta, Süveyş kanalında Filistin'de ve Avrupa cephelerinde gereksiz yere sadece Alman istek ve menfaatleri uğruna kan dökmek zorunda kalmıştır.

Birçok Alman subayının tutum ve davranışları Türk subayları arasında onur kırıcı olmuş, kıt'alarımızın hareketlerinde, sevk ve idaresinde bunun olumsuz etkileri görülmüştür.

Birinci Dünya Harbi'nde çeşitli cephelere sadece Almanları tatmin etmek için katılan Türk askeri sürekli yenilgiler içerisinde Almanlara boyun eğmek durumunda kalmışlarsa da Anadolu topraklarının bekçisi durumunda olan aynı asker, Çanakkale'de ana vatanını savunduğunun bilinci ve inancında olarak hevesle çarpışmış ve galip gelmesini de bilmiştir. Böylece Türk subayını Çanakkale Zaferi'nden sonra Almanların yersiz isteklerine karşı koymaya başlatmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Harbi'nin hemen öncesinde imzalanan Türk-Alman ittifak Antlaşmasının sonucu, harbin içinden geçerek çökmesinin ana sebebi, ülkenin

⁷⁴ Halil Paşa: s.197.

⁷⁵ Aydemir: e lli, s 200.

⁷⁶ İsmail Kurtcebe. Mustafa Bakaoğlu: "Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İran Siyaseti". Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:3, Ankara Üniversitesi. Ankara, 1992," s.273

⁷⁷ Mayakuşu: s.53.

⁷⁸ a.g.e.: s. 49.

⁷⁹ Kurtcebe-Balcıoğlu: s.282-233.

kalkınmayı ve devletin zayıflığı olmuştur. Devletin silâhı, silâh fabrikaları yoktur. Bütün silâh yurt dışından alınmaktadır. Üstelik hazine de boştur. Ülke zayıf ve güçsüz olduğu için kendisini kendi imkân ve vasıtalarıyla savunamaz hâle gelmiştir. Böylece Rusya tehdidinden bunalarak kendisini Almanya'nın kucağına atmıştır. Ahmet İzzet Paşa hatıralarında "Silâh ve cephanesini dışardan tedarîğe mecbur olacak bir devlet hiçbir zaman kendisini tehlikelerden korunmuş saymamalıdır." derken ne kadar da haklıdır.

Birinci Dünya Savaşı başlarında her gün beşer onar Alman subay ve eri İstanbul'a alın ediyordu. Ancak gelen bu Alman subayların birçoğunun maceracı oluşları ve ülkelerinde pek başarılı olmadıkları için sadece para hevesi ile buralara gelmiş olmaları başarısızlığın temel nedenidir. Bu Alman subayların hemen hemen hepsi Türk askerinin gerçek değerini, kabiliyetlerini ve toplumun değer yargılarını tam olarak idrak edememişler ve kendilerini çok farklı yapıda insanlar olarak görmüşlerdir.

Alman Generali Von Gelich'in dediği gibi, "Her askerî heyet, aksi iddia edilmesine rağmen bir politik tedbirdir."

İşte Türkiye'ye gelen Alman askerî heyeti de Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya bağlamak ve Dünya Harbi'nde Türk ordusunu Alman istek ve menfaatlerine hizmet ettirmek için politik bir tedbirdir. Bu heyet amacına da ulaşmıştır, ama kendisiyle birlikte Türk Devleti'ni de büyük bir yenilgiye sürüklemiştir.

Türk dilini, ordu geleneğini hiç bilmeyen, öğrenmek niyetinde de olmayan Alman subaylarının Birinci Dünya Harbi'nde pek yararlı oldukları söylenemez. Ahmet İzzet Paşanın deyişle "Bizden kendilerinin elde ettiği çıkar, kendilerinin bize verdikleri zararın yüzde biri kadar bile değildir."

Falih Rıfık Atay'ın hatıralarını yazdığı "Zeytinadağı" isimli eserinden aktaracağım ifadeler aslında bu husustaki neticenin ne olduğuna dair tam bir açıklamadır: "Tenha çöllerde Türklerin harbini görmeyenler Türklerin kahraman olduğunu nasıl anlayabilir? Irak, Çanakkale, Kafkasya, Galiçya ve Romanya cephelelerinde her mevsim, her düşmana ve hor iklime karşı harp eden bu cesur adamlar Herkül'ün en büyük imtihanını verdiler."

Yine kanal seferi ile ilgili olarak şunları yazar Falih Rıfık: "Biz Emir'e top da yollamıştık. Kumandanı ikinci mülazım Osman Beydi. Aşiret, Medayin'e doğru yürüyüş gösterdiği zaman, bir vadide ateşe uğradı. Bizimkiler bin, karşı taraf 30 kişi kadardı. Daha birkaç kişi yararlanınca, hepsi kaçmaya başladılar. Osman Bey'e de "Topunu bırak, gel!" diyorlardı.

"O benim namusumdur, bırakamam, Ne diye kaçıyorsunuz diyordu. Boş yere bağırdı, çağırdı. Karşı taraf üstüne üşüşüp kurşun ve cenbiye ile Türk çocuğunu parçaladılar.

Sırtları, topları, altınları, develer ve erzak, hepsini ama hepsini verdik. Ve bütün seferden bize yâr ve yalnız bir Türk çocuğunun isimsiz, nişansız, mezarından başka bir şey kalmadı."

Nihayet bu Alman subayları ile ilgili gelişmeler, olaylara ve uygulamalara bakıldığından, gelecekte böyle acı ve elim sonuçları ile karşılaşmamak için bütün hazırlıkların askerî harekât planlarının ve idarî faaliyetlerin önceden tamamlanması ve dış yardımlara bağımlılıktan kurtulmanın çarelerinin de bulunması gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- ARMAOĞLU, Fahir (1992), 20. Yüzyıl Siyasi Tarih, c.I, Ankara.
- AKŞİN, Sina (1980), Jön Türkler ve İttihad ve Terakki, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Ahmet İzzet Paşa (1992), Feryadım, Nehir Yayınları, İstanbul.
- ATAY, Falih Rıfki (1981), Zeytindağı, Bateş Yayınları, İstanbul.
- AKBAY, Cemal (1991), Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, c.I, Genelkurmay ATASL Yayınları, Ankara.
- AYDEMİR, Şevket Sureyya (1972), Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, c.II, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- GÜNGÖR, Selahattin (1937), Kumandanlarımızın Harb Hatıraları, İnanat Kitabevi, İstanbul.
- GÖRGÜLÜ, İsmet (1993), On Yıllık Harbin Kadrosu, (1911-1922), Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Harbi), TTK Yayınları, Ankara.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1983), Türk İnkılabı Tarihi, c.II, Kıs. 4, TTK Basımevi, Ankara.
- Birinci Dünya Harbi Avrupa Cepheleri (1967), c.VI, Kıs. 3, Gnkur. Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayınları, Ankara.
- CEBESÖY, Ali Fuat (1938), Birüssebi-Gazze Meydan Muharebeleri ve 230. Kolordu, İstanbul Askeri Matbaa.
- DANIŞMENT, İ. Hami (1972), Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c.4, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- EARLE, Edward Mead (1972), Pağda Demiryolu Savaşı, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları.
- ELDEN, Ali Fuat (1949), Paris'ten Tih Sahrasına, Ulus Basımevi, Ankara.
- Halil Paşa Bitmeyen Savaş, Faz. Taylan Sorgun, İstanbul 1972.
- JACKH, Ernst (1999), Yükselen Hilal-Bir Milletin Yeniden Doğuşu, Çev. Perihan Kutunmaz, Temel Yayınlar, İstanbul.
- KARABEKİR, Kazım (1994), Birinci Cihan Harbi'ne Neden Girdik, c.1, Emre Yayınları, İstanbul.
- KARABEKİR, Kazım (1994), Birinci Cihan Harbi'ne Nasıl Girdik, c.II, Emre Yayınları, İstanbul.
- KRESSENSTEİN, Von Kress (1948), Türklerle Beraber Süveyş Kanalı'na, Çev. Mazhar Besim Özalpaslan, İstanbul Askeri Matbaa.
- KURTCEBE, İsrail ve Balcıoğlu, Mustafa (1992), "Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İran Siyaseti", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:3, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- MAYAKUŞU, Salih (1932), Golç Paşa'nın Hatıratı, İstanbul Askeri Matbaa.
- ORTAYLI, İlber (1981), İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

- PALMER, Alan (1994), Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi, Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, Sabah Yayınları, İstanbul.
- PERTEV, Demirhan (1953), Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi, K.K.K. Askeri Basımevi, İstanbul.
- POMIANKOWSKI, Joseph (1990), Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, Çev. Kemal Turhan, Kayhan Yayınevi, İstanbul.
- SANDERS, Liman Von (1968), Türkiye'de Beş Yıl, Çev. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul.
- SELEK, Sebahattin (1969), İnönü'nün Hatıraları, Burçak Yayınları, İstanbul.
- SİMAVİ, Lütfi, Osmanlı Sarayının Son Günleri, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, 1985, c.X, Genelkurmay ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1985), c.X, Gnkur. ATASE Yayınları, Ankara.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat (1987), Görüp İşittiklerim, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara.
- TRUMPENER, Ulrich (1968), Germany and Ottoman Empire, (1914-1918), Princeton University Press, Princeton.
- ÜLMAN, Haluk (1973), Birinci Dünya Savaşı, Ciden Yol ve Savaş, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 355, Ankara.
- WALLACH, Jehuda (1985), Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Çev. Fahri Çeliker, Ankara Genelkurmay Basımevi.